

SLAVERNIJ IN PERSPECTIEF

**Mondialisering en erfgoed in Suriname,
Ghana, Zuid-Afrika en Curaçao**

Valika Smeulders

SLAVERNIJ IN PERSPECTIEF

**Mondialisering en erfgoed in Suriname, Ghana,
Zuid-Afrika en Curaçao**

Slavery in perspective

**Globalization and heritage in Suriname, Ghana,
South Africa and Curaçao**

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Erasmus Universiteit Rotterdam
op gezag van de rector magnificus

Prof.dr. H.G. Schmidt

en volgens besluit van het College voor Promoties.
De openbare verdediging zal plaatsvinden op
donderdag 15 november 2012 om 15.30 uur

door

Valika Terry Smeulders
geboren te Willemstad, Curaçao

Copyright © 2012 Valika Smeulders

Vormgeving: Legatron Electronic Publishing, Rotterdam
Drukker: Ipskamp Drukkers BV, Enschede

Promotiecommissie

Promotoren

Prof.dr. M.E. Halbertsma
Prof.dr. A.A. van Stipriaan Luïscius

Overige leden:

Prof.dr. C.A.M. van Boxtel
Prof.dr. S. Legêne
Prof.dr. A.M. Bevers

Inhoud

Dankwoord	9
I Het presenteren van slavernij	11
Inleiding, theoretisch raamwerk en methodologie	
Inleiding	12
Onderwerp en relevantie	13
Slavernijvergoed	17
Eigenaarschap en uitsluiting	17
<i>De koloniale stilte doorbreken</i>	20
Erfgoedproductie en -consumptie	23
Erfgoedpresentaties, geografische dimensies en mondialisering	27
Methodologie en verantwoording	29
Empirie	30
Keuzes in casussen	33
Terminologie	36
Opzet van het boek	41
A Danpaati River Lodge, Suriname	43
II Terugblikken	47
Slavernijverleden, herdenking, locaties en presentaties	
Inleiding	48
Lokaliteit en het herdenken van het slavernijverleden	48
Suriname: grootschalige plantages en Marronage	49
Suriname: een traditie van herdenken	50
Curaçao: de nabijheid van slaaf en meester	52
Curaçao: een lange weg naar herdenken	54
De West-Kaap: een vergeten verleden	56
De West-Kaap: buitengesloten groepen herdenken	57
Ghana: mensenhandel en export	60
Ghana: mondiaal herdenken	62
Slavernijlocaties en herdenking vergeleken	64
Locatiecategorieën	64
Historische locaties en herdenking	67
Conclusie	71
B Vergelegen, Zuid-Afrika	73

III Wie woonde hier? Wie werkte hier?	77		
Oude en nieuwe locaties en presentaties			
Inleiding	78		
Presentaties	80		
In monumentale panden	80		
<i>Luxe en slavenarbeid</i>	82		
<i>Objecten en nieuwe technieken</i>	84		
<i>Betrokkenheid</i>	86		
Op nieuwe locaties en tours	88		
<i>Nationale verhalen</i>	93		
<i>Specifieke invalshoeken</i>	94		
<i>Voor de toerist</i>	100		
Locaties	101		
Monumentale ligging	102		
<i>De koloniale functie van de locatie</i>	103		
<i>Bruiloften, souvenirs en lezingen over slavernij</i>	109		
Nieuwe toegankelijkheid	110		
<i>Woon-, werk-, leefomgeving</i>	111		
<i>Het subalterne verhaal en de verteller</i>	114		
Erfgoedpresentaties vergeleken: drie perspectieven	116		
Het koloniale perspectief	116		
Het postkoloniale perspectief	117		
Het postraciale perspectief	118		
Conclusie	119		
C De erfenis van slavernij, Curaçao en Suriname	121		
IV De productie van slavernijpresentaties	125		
Sociale, politieke en economische contexten			
Inleiding	126		
Contexten van erfgoedproductie	126		
Lokale bevolkingsgroepen	126		
<i>Aziatische groepen</i>	129		
<i>Lokale variatie</i>	130		
Internationale contexten	132		
<i>Trans-Atlantische driehoek</i>	132		
<i>Supranationaal</i>	133		
<i>Toerisme en de lokale economie</i>	135		
<i>Toeristisch aanbod</i>	136		
		Erfgoedproducenten	138
		Producenten en overheidsbeleid	138
		<i>Eigen initiatief</i>	140
		Affiniteiten en perspectieven	142
		<i>Culturele activisten</i>	144
		Casus: <i>De erfenis van slavernij</i> in twee contexten	146
		Contexten van erfgoedproductie vergeleken	148
		Conclusie	150
		D One Afrika, Ghana	153
		V Bezoekers van slavernijlocaties	157
		Vrijtijdsbesteding, ontspanning, educatie en geestverwantschap	
		Inleiding	158
		Bezoekers, affiniteiten, perspectieven	160
		Van gouverneursfamilie tot diasporanetwerk	161
		Aangetrokken door het beeld van macht	163
		Meeegesleept door het verhaal van de onderdrukte	165
		<i>Mentale emancipatie</i>	167
		Voorbij koloniale slavernij gekeken	169
		Potentiële en werkelijke bezoekers van slavernijpresentaties	170
		Vrijtijdsbesteding	171
		<i>Toeristen en schoolbezoek</i>	173
		<i>Kura Hulanda: een Nederlands hofje</i>	174
		Op zoek naar slavernij	176
		<i>De specifiek geïnteresseerden</i>	176
		<i>De erfenis van slavernij</i>	178
		Conclusie	183
		E Ruta Tula, Curaçao	185
		VI Nieuwe perspectieven	189
		Slavernijpresentaties, uniformiteit en diversiteit	
		Inleiding	190
		Mondialisering en vernieuwing in de presentatie van slavernij	193
		Nationale cohesie	196
		De erfgoedmarkt	199
		Nieuwe perspectieven en stiltes	201
		Conclusie: slavernijpresentaties, uniformiteit en diversiteit	204

English summary	207
Bibliografie	221
Bronnen	231
Interviews	235
Curriculum Vitae	237

Dankwoord

‘It takes a village to raise a child’ is een Afrikaans gezegde dat goed van toepassing is op dit proefschrift. Ik ben dan ook velen dankbaar voor hun rol in de totstandkoming van dit boek.

Mijn onderzoek maakte deel uit van het *Globalisation and Cultural Heritage* project van de Faculteit van Historische en Kunstwetenschappen (FHKW, nu ESHCC) van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Het project werd gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) in het kader van het programma *Transformaties in Kunst en Cultuur*. De NWO heeft tevens een expertmeeting op Curaçao, *Cultural heritage and new audiences in the Black Atlantic*, en een seminar in Rotterdam, *The heritage theatre: The dynamics of cultural heritage in a globalizing world*, mogelijk gemaakt. Zo kreeg ik de gelegenheid onderzoek te doen in vier landen en mijn werk in wording aan anderen voor te leggen. Ook diverse andere instellingen boden mij hele nuttige uitwisselingskansen, met name het Gilder Lehrman Center for the Study of Slavery, Resistance and Abolition aan Yale University in de VS.

Ik ben heel veel dank verschuldigd aan mijn promotoren, prof.dr. Marlite Halbertsma en prof.dr. Alex van Stipriaan, voor al hun inzichten, toewijding, geduld en tijd. Mijn collega’s op de Erasmus, in het bijzonder Yatun Sastramidjaja, Gwenny van Hasselt, Malika Kraamer, H  l  ne Verreyke, Patricia van Ulzen, Susan Hogervorst, Miriam van de Kamp en Norah Karrouche wil ik bedanken voor hun steun tijdens het werk, en voor de gezelligheid n   het werk.

Heel veel mensen hebben mij verder geholpen in mijn denkproces, door hun reflectie op mijn onderzoek of door mij de kans te geven mijn werk aan anderen voor te leggen: prof. dr. Ciraj Rassool, Alissandra Cummins, dr. Christine Chivallon, prof.dr. Carla van Boxtel, prof. dr. Stephen Small, dr. Ana Lucia Araujo, dr. Richard Rabinowitz, Liza de Laat, dr. Rivke Jaffe, dr. Anouk de Koning, dr. Wayne Modest, Felix de Rooy, Ada Korbee, dr. Esther Captain, dr. Aspha Bijnaar, dr. Frank Dragtenstein en dr. Artwell Cain. Dank voor jullie meedenken, opbouwende kritiek en hartelijkheid.

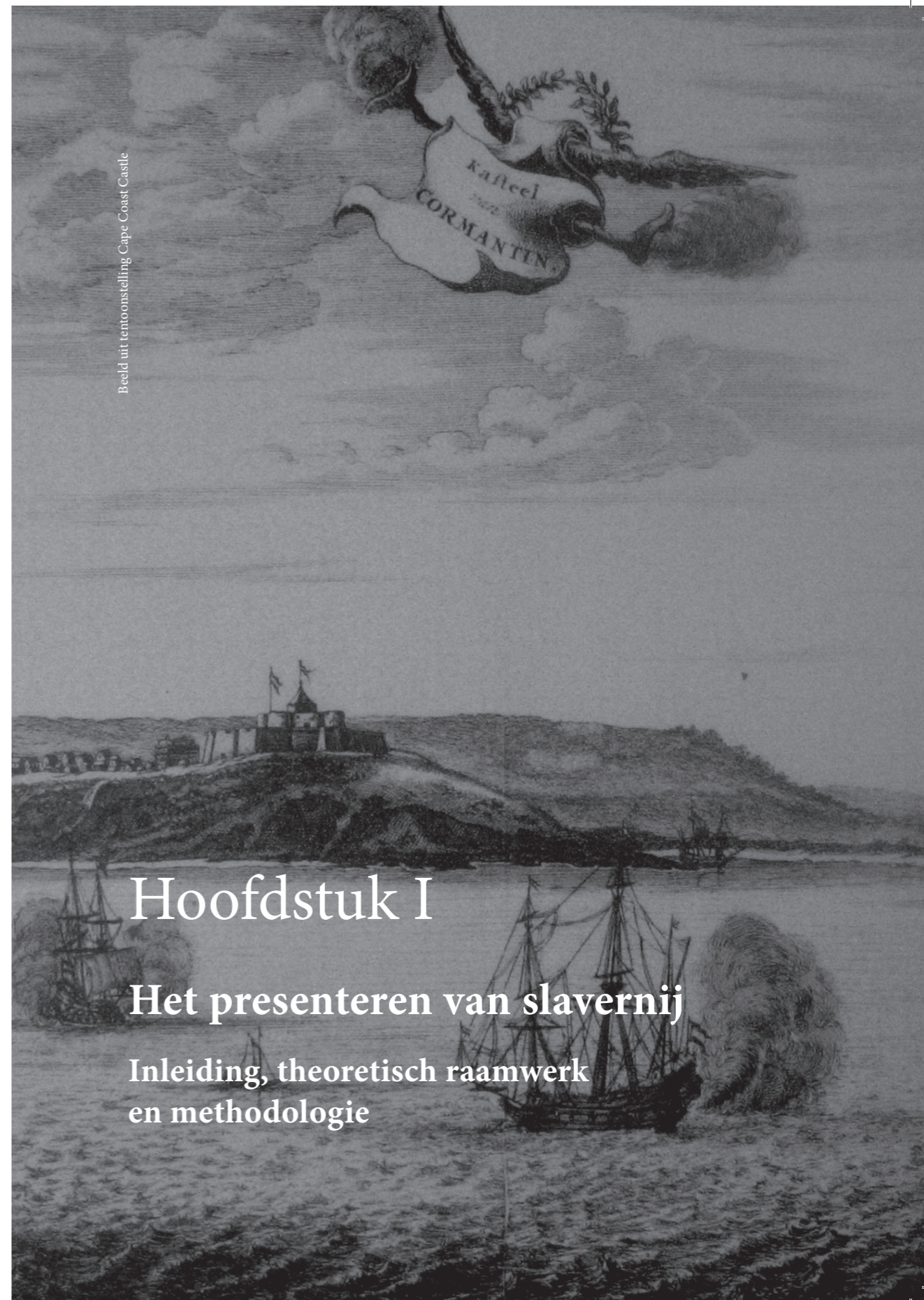
De organisaties waar ik voor mijn onderzoek mocht meelopen en de vele mensen die ik geïnterviewd heb, ben ik dankbaar voor hun gastvrijheid en het vertrouwen dat ze mij schonken. Dank aan Suzanne Vrinte, Eartha Baan en Emmanuel Saboro voor de transcriptie van de interviews. Een hele grote brasa voor Suzanne Huender, voor haar redactionele inspanningen en haar enorme steun in mijn schrijfproces. Heel veel dank ook aan Truusje van Tilburg voor de spellingscorrectie, en andermaal aan Rivke voor haar correctie van de summary.

Voor hun vriendschap en voor hun kracht, enthousiasme, geloof en vertrouwen wil ik Adèle Bouwhuis, Doreen Dankerlui, Gabrielle le Roux, Runa Laila, Anne-Marijn K  the en Nathaly Mercera bedanken.

Mijn schrijfproces verliep met vallen en opstaan en het opstaan is vele malen vergemakkelijkt door Kwadwo Opoku-Agyemang, zijn steun en wijsheid. Medaase pa!

Hulde tot slot aan mijn familie, voor de vele manieren waarop zij mij tijdens mijn reizen en schrijfproces hebben bijgestaan. Dank aan mijn ouders, Norine Mac Donald en Jan Smeulders, omdat zij mij altijd aan het denken zetten, en aan dr. Toos Smeulders en dr. Lucien Rens, voor het zijn van een voorbeeld. Dank aan Dinky Smeulders voor het meelesen en aan Jules Marchena voor zijn hulp voor mijn presentatie in het Papiamentu. En dank aan Joris van der Kruk, omdat hij zulk geweldig gezelschap is, thuis en op reis.

Valika

Beeld uit tentoonstelling Cape Coast Castle

Hoofdstuk I

Het presenteren van slavernij

Inleiding, theoretisch raamwerk
en methodologie

Inleiding

Scherpe concurrentie dreef vanaf de vijftiende eeuw een aantal opkomende Europese naties tot intercontinentale scheepvaart, de bezetting van overzeese gebieden en de onderwerping van overzeese volkeren. Die expansie ging eerst richting Azië en korte tijd later naar de Amerika's. Als gevolg daarvan ontstond vanaf de zestiende eeuw in het Atlantisch gebied een driehoek tussen Europa, West-Afrika en de Amerika's, waarbinnen goederen, agrarische producten en mensen werden verhandeld. Het scharnierpunt tussen deze Atlantische driehoek en het handelsgebied rond de Indische Oceaan werd de uiterste punt van Afrika, Kaap de Goede Hoop en omgeving, nu de West-Kaap van Zuid-Afrika. Daar en in de Amerika's werden compleet nieuwe samenlevingen gesmeed, waarin de productieve draaide op slavenarbeid en gezagsverhoudingen grotendeels waren gekoppeld aan etniciteit.

Omdat deze expansie de krachten en mogelijkheden van individuele handelaars verre te boven ging, werden er vanaf de zeventiende eeuw zogenaamde handelscompagnieën opgericht, een samengaan van particulier kapitaal en de staat. Nederland liep daarin voorop, eerst met de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC, 1602), later met de West Indische Compagnie (WIC, 1621).¹ De laatste kreeg het Nederlandse monopolie voor het Atlantisch gebied. Het op de Portugezen veroverde Elmina in het huidige Ghana werd het centrum van de WIC-activiteiten in Afrika, met name de slavenhandel. Suriname werd de belangrijkste op slavenarbeid gebaseerde plantage-economie en Curaçao werd de belangrijkste Nederlandse slavenmarkt.² In de West-Kaap van Zuid-Afrika, dat aan de VOC behoorde, werd vooral tuinbouw bedreven voor de passerende vloten naar Azië, voornamelijk met de arbeid van Afrikaanse en Aziatische slaafgemaakten. De schakel tussen de activiteiten van de VOC en de WIC waren de Aziatische textiel en schelpen, die een belangrijke rol speelden in de slavenhandel op de kusten van Afrika.

Vanaf het begin van de achttiende eeuw werd de rol van de WIC kleiner en aan het einde van die eeuw werd de compagnie opgeheven. De slavenhandel was al door particuliere handelaren uit Nederland overgenomen. Begin negentiende eeuw werd ook die handel langzamerhand afgebouwd, maar de slavernij als systeem bleef nog tot 1863 in de Nederlandse gebieden bestaan. De slavernij heeft in de meer dan twee eeuwen van haar bestaan een fors stempel gedrukt op de samenlevingen van onder meer Suriname, Curaçao, de West-Kaap en Ghana. Toch kreeg dat slavernijverleden lang weinig aandacht in historische presentaties en historische verwijzingen in de openbare ruimte.

¹ Het gebied dat begin eenentwintigste eeuw Nederland genoemd wordt, heeft in het verleden verschillende benamingen, bestuursvormen en grenzen gekend. Omdat voor deze dissertatie slechts relevant is dat er handels- en bestuursrelaties tussen dit Europese gebied en de casuslanden bestonden, worden de verschillende voorgangers van 'Nederland' kortweg onder de huidige benaming geschaard.

² Nederland bezat, gedurende kortere of langere tijd, een aantal slavenforten aan de West-Afrikaanse kust, het haalde de meeste slaafgemaakte Afrikanen uit het Congo-Angola gebied. Ook strekte het Nederlandse imperium zich korte tijd uit tot noordoost Brazilië en het latere New York. Daarnaast was Suriname's buurland Guyana tot 1799 grotendeels een Nederlandse kolonie, terwijl ook Sint Eustatius, Saba, Sint Maarten, Aruba en Bonaire Nederlands bezit werden.

Dit leek het gevolg van de verschillende manieren waarop afstammelingen van slavenhouders en afstammelingen van slaafgemaakten op het verleden terugkeken. De afwezigheid of beperkte weergave van de stem van de slaafgemaakten in historische presentaties wordt nu aangeduid als 'de stilte'. Vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw zijn opvallende veranderingen waar te nemen in de presentatie van het koloniale verleden. Het doorbreken van de stilte ruim 130 jaar na de afschaffing van de slavernij vormt de aanleiding tot dit onderzoek. Dit onderzoek gaat over nieuwe, hedendaagse presentaties van slavernijverleden en de actuele representatie van de partijen die deel van het slavernijverleden uitmaakten. Daarbij staan de genoemde vier landen waar slavenhandel en slavernij plaatsvonden, centraal. Nederland is geen casus in dit onderzoek, omdat slavernij daar niet op grote schaal plaatsvond en nazaten van slaafgemaakte Afrikanen pas vanaf de twintigste eeuw een substantiële Nederlandse bevolkingsgroep vormden.³

Bekeken wordt de vertegenwoordiging van nazaten van het slavernijverleden op drie vlakken: in de presentaties zelf, in de productie en in de 'consumptie' van presentaties. Omdat slavernij een mondiaal systeem was en de presentatie van dit verleden in mondiale arena's plaatsvindt, zijn geografische dimensies en de rol van mondialisering belangrijke gegevens.

In dit hoofdstuk worden het onderzoek en de theoretische kaders waarbinnen het is uitgevoerd, geïntroduceerd. Na een toelichting van het onderwerp en de relevantie daarvan volgt een reflectie op de literatuur waarop het onderzoek voortbouwt. Slavernijverleden komt voort uit een nog steeds heftig betwist verleden en wordt daarom gekenmerkt door de strijd tussen maatschappelijke groepen met ieder eigen manieren van terugblikken op het verleden (Oostindie, 1999; Tunbridge & Ashworth, 1996). Deze dissonantie wordt ontleed aan de hand van theorieën over erfgoed, eigenaarschap en uitsluiting, erfgoedproductie en -consumptie en de rol van mondialisering en geografische schaal in erfgoedpresentaties. In het laatste deel van dit hoofdstuk worden de methodologie, de gekozen casussen, gebruikte terminologie en de opzet van de studie toegelicht.

Onderwerp en relevantie

Dit onderzoek is gericht op presentaties van slavernijverleden, hoe zij gemaakt zijn en voor wie zij gemaakt zijn. De representatie van specifieke groepen in gebieden met een koloniaal verleden heeft al langer mijn belangstelling. Mijn basisschooltijd heb ik achtereenvolgens in Nederland, Suriname en op Curaçao doorgebracht en als kind maakten de sociaal-economische verschillen tussen de bevolkingsgroepen van die landen grote indruk op mij. Tijdens mijn studie *Talen en Culturen van Latijns-Amerika in Leiden* (1988-1993) kon ik postkoloniale samenlevingen nader bestuderen. Later heb ik als freelance-onderzoeker onder meer gewerkt aan de presentatie

³ Slavernij was in Nederland zelf, anders dan in de Nederlandse koloniën, verboden. Er waren in de koloniale periode Afrikanen in Nederland, maar die waren officieel geen slaaf. Zie Oostindie en Maduro (1986), Hondius (2005) en Van Stipriaan, Heilbron, Bijnaar en Smeulders (2007), die laatsten ook over het emancipatieproces van de Afro-Caribische bevolkingsgroep in Nederland.

van slavernijerfgoed, wat een boeiend, controversieel en actueel onderwerp bleek binnen het kader van postkoloniale samenlevingen en groepsvertegenwoordiging (Van Stipriaan, Heilbron, Bijnaar, & Smeulders, 2007). Bestaande wetenschappelijke theorieën over erfgoed en representatie bieden een goede basis voor specifiek onderzoek naar slavernijerfgoed. Bovendien nodigt eerder onderzoek naar de stilte in slavernijpresentaties uit tot uitgebreider onderzoek in een groter gebied en naar meer recente ontwikkelingen.

De theorie die de basis vormt van dit onderzoek is uitgewerkt door Graham, Ashworth en Tunbridge in *A geography of heritage. Power, culture and economy* (2000). Erfgoed is een steeds breder toegepast begrip, maar de diverse definities komen overeen in de opvatting dat erfgoed het hedendaagse gebruik is van het verleden. Terwijl het 'verleden' alles omvat dat ooit gebeurd is, en de processen van historiografie, collectioneren en archiveren daar 'geschiedenis' van maken, is 'erfgoed' het gebruik van het verleden in het heden. Graham e.a. verklaren dit gebruik vanuit de sociale behoefte aan representatie. Erfgoed is een middel waarmee groepen hun omgeving en hun rol in die omgeving betekenis toekennen, waardoor denkbeelden over thuishoren ontstaan die door Graham e.a. 'constructs of belonging' (p. 4) worden genoemd. Dat toekennen van betekenis botst regelmatig met denkbeelden van andere groepen, waarbij historische rollen worden tegengesproken of ontkend. Het erfgoed van de een behelst vaak de onterving van de ander. Deze dissonantie tussen sociale groepen is geprononceerder wanneer het een traumatisch verleden betreft. Bovendien vindt het plaats op diverse geografische schalen, lokaal en nationaal maar ook mondiaal: "... local, national, or global historical narratives ... have excluded or marginalised women, the working class, minority ethnic groups, indigenous people or the histories and cultures of the non-Western world" (Nash & Graham in Graham e.a., 2000, p. 5).

Deze visie op erfgoed, die groepsrepresentatie, dissonantie en geografische schaal behandelt, biedt een goed handvat voor het analyseren van de presentatie van het slavernijverleden en de ontwikkelingen daarin. De eerste historische presentaties in koloniale samenlevingen werden in de eerste helft van de twintigste eeuw geproduceerd. Museale presentaties weerspiegelden de opvattingen van de leidende maatschappelijke groepen, die in hun wetenschappelijke methodes en historische opvattingen niet afweken van wat in het westen gangbaar was. Slavernij was geen thema. Ook al was de slavernij in de tweede helft van de negentiende eeuw afgeschaft, zij werd niet getoond in de musea.

In de postkoloniale periode gingen deze samenlevingen over op democratische systemen. Meer groepen in de samenleving kregen het recht op toegang tot de politieke arena, werden vertegenwoordigd en wisten het beleid te beïnvloeden. In deze periode ontstond in museale kring de belangstelling voor het tonen van verhalen van hen die in het vroegere systeem ondergeschikt waren, de subalterne groepen, en voor trauma's uit het verleden. Maar het verzamelen, conserveren en tentoonstellen van erfgoed bleven bezigheden die kapitaal en kennis vereisten. En net als vroeger maakten het sociale, culturele en economische kapitaal een

belangrijk onderscheid tussen hen die musea wel en niet regelmatig bezoeken (Bourdieu, 1984). Zo bleven ook in de postkoloniale context op veel relevante locaties presentaties over de ervaring van slaafgemaakten uit.

Het aanhouden van de stilte werd in de jaren negentig wereldwijd onder de aandacht van erfgoedkringen en educatieve instellingen gebracht door de UNESCO. Instrumenteel waren de lancering van het *Slave Route Project* in 1994 en *Breaking the Silence* in 1998. Ook deed het concept van de Black Atlantic de geografische schaal van slavernijpresentaties oprekken. 'Black Atlantic' verwijst naar het gebied waarin een postmodern scala aan trans-Atlantische diasporaculturen en hybride identiteiten is ontstaan als gevolg van het contact tussen Europese en West-Afrikaanse culturen binnen de context van kolonialisme, slavernij en emancipatieprocessen (Gilroy, 1993).⁴

Inmiddels is de stilte doorbroken. Erfgoedkringen in de Amerika's, Afrika en Europa maken zelf nieuwe slavernijpresentaties in de hele Black Atlantic of dragen daaraan bij. Die worden bezocht door lokale bezoekers en internationale toeristen. Deze trans-Atlantische, transnationale en andere internationale relaties in de productie en -consumptie van slavernijpresentaties suggereren dat mondialisering hierin een stimulerende rol speelt. Door de toegenomen mogelijkheden op het gebied van reizen en technologie vindt erfgoedproductie plaats op verschillende geografische schalen en wordt het publieke bereik van presentaties vergroot.

Waar zijn slavernijpresentaties te verwachten? De koloniale slavernij was een intercontinentaal economisch systeem dat onderdrukking legitimeerde door etnische discriminatie. Zowel het economische als het sociale aspect hebben een langdurige maatschappelijke erfenis opgeleverd. Daardoor bestaat er een scala aan erfgoedlocaties met economische of sociaal-culturele connecties met slavernij: van Surinaamse Marrondorpen, Curaçaose landhuizen en Zuid-Afrikaanse wijnboerderijen tot Ghanese forten. In hedendaagse contexten lenen deze locaties zich voor doeleinden variërend van natuurwandelingen tot uitgaansgelegenheden. Het verleden van diverse sociale groepen, waaronder slavenhouders en slaafgemaakten, kan er getoond worden. De locaties beantwoorden daarmee aan behoeften die uiteenlopen van rust tot vertier, van vermaak tot historische informatie en van trots tot verdriet. Locaties waar slavernij plaatsvond of slavernijgeschiedenis getoond wordt, zijn dus niet onder één noemer te vangen. Bovendien is slavernij vaak slechts een van de vele thema's die op deze historische locaties mogelijk zijn.

Historische presentaties hebben lang voornamelijk de geschiedenis van economische en politieke macht belicht. Trouillot (1995) heeft aangetoond dat stiltes in historische narratieven ontstaan door machtsprocessen, met name de dominantie van westerse en koloniale stemmen in erfgoedproductie (zie ook Ricoeur, 2004). Er is veel literatuur over de ontwikkeling vanaf de jaren zeventig van de museale representatie van groepen die onder koloniale regimes onderdrukt werden (Karp, Buntinx, Kirshenblatt-Gimblett, & Rassool, 2006; Karp & Lavine, 1991; Karp,

⁴ De term postmodern verwijst in dit onderzoek naar de filosofische stroming die tegenover het rationalisme en het zoeken naar een enkele waarheid noties plaatste als eclecticisme, pluralisme en relativiteit van waarden.

Mullen Kreamer, & Lavine, 1992; Kreps, 2003). Het tonen van het slavernijverleden past binnen deze bredere emancipatiebeweging. Rond de eeuwwisseling brachten Eichstedt en Small (2002) gradaties van koloniale stilte in historische presentaties in de Verenigde Staten in kaart. Talloze publicaties berichten over het proces van het doorbreken van de stilte (Carbonell, 2009; Dann & Seaton, 2001; Duncan, 2003; Kowaleski Wallace, 2006; Oldfield, 2007; Oostindie, 2005; Prior, 2007; Singleton, 1999; Teye & Timothy, 2004). Daarbij is veel aandacht voor de Verenigde Staten en Ghana, en daarbinnen vooral voor de Afro-Amerikaanse visie op slavernijpresentaties (Bruner, 2005; Buzinde, 2007, 2008; Davis Ruffins, 2006; Finley, 2001, July, "The Door"; Gable, 1996; Hartman, 2007; Hasty, 2002; Holsey, 2008; Mullen Kreamer, 2004, 2006; Osei Tutu, 2002, 2004a, 2004b; Schramm, 2004, 2007; Small, 2009; St. George, 1999). Daarnaast zijn er enkele publicaties over het Engels-, Frans- en Spaanstalige Caribisch gebied, de Nederlandse Cariben en Nederland (Chivallon, 2006; Corkern, 2004; Cummins, 2004, 2006; Giovannetti, 2006; Haviser, 2002; Oostindie, 2002; Price & Price, 1996; Reinhardt, 2006; Smeulders, 2009; Van Stipriaan e.a., 2007; Waters, 2006). Maar niet eerder zijn de locaties, de presentaties, de productie en de consumptie van slavernijerfgoed in samenhang bestudeerd, zijn deze elementen in het Caribisch gebied en Afrika met elkaar vergeleken, en is daarvoor de Nederlandse koloniale context gebruikt (Oostindie, 2006).

De stand van zaken in het wetenschappelijk onderzoek naar slavernijpresentaties roept nieuwe vragen op over de omgang met het slavernijverleden. Deze vragen behelzen hedendaagse presentaties, producenten en publieksgroepen, de geografische dimensies waarbinnen deze gevormd worden en de rol van mondialisering in de omgang met het slavernijverleden.

De centrale vraag van dit onderzoek is: bevordert mondialisering uniformiteit of diversiteit in nieuwe presentaties van het slavernijverleden en welk publiek wordt daarmee bereikt?

Om deze vraag te beantwoorden, worden drie hypothesen getoetst. Het uitgangspunt van de eerste hypothese is dat er een relatie bestaat tussen het slavernijverleden en de hedendaagse presentatie daarvan. De eerste hypothese luidt: grote overeenkomsten in historische achtergronden binnen het systeem van koloniale slavernij leiden tot uniformiteit in hedendaagse presentaties daarvan.

Het uitgangspunt van de tweede en derde hypothese is de hedendaagse context. De tweede hypothese is gericht op het analyseren van de verbanden tussen erfgoedproductie, presentaties van slavernij, en groepsvertegenwoordiging daarbinnen. De tweede hypothese luidt: in het postkoloniale tijdperk is het koloniale perspectief vervangen door een postkoloniaal perspectief waarin het verhaal van de slaafgemaakten aandacht krijgt of centraal staat.

De derde hypothese is gericht op het onderzoeken van de rol die de erfgoedbezoeker speelt in de productie van historische presentaties en specifiek in slavernijpresentaties. De derde hypothese luidt: in het postkoloniale tijdperk neemt de diversiteit onder bezoekers van musea en erfgoedpresentaties toe en onder deze bezoekers bevinden zich nazaten van de slaafgemaakten.

Slavernijerfgoed

Het concept erfgoed is ontstaan in de achttiende en negentiende eeuw, nauw verbonden met opvattingen als moderniteit, natiestaat en nationalisme. Met de idee van moderniteit werd de Europese en koloniale economische ontwikkeling tot maatstaf verheven, opgevat als een lineair verlopen proces van laag naar hoog, van onbeschaafd naar beschaafd, van primitief naar ontwikkeld. Europese natiestaten baseerden hierop hun nationale identiteit en legitimeerden zo hun dominante positie in de wereld. Niet-Europese culturen werden omschreven als primitief.⁵

Cultureel erfgoed was een instrument in de strategie van het vestigen van een nationale geschiedenis, die op haar beurt de nationale identiteit bevestigt en bestendigt. Het nationale erfgoed moest het erfgoed van verschillende sociaal-culturele groepen absorberen of neutraliseren. De nationale geschiedenis en het bijbehorende erfgoed dekken andere geschiedenissen met ander erfgoed af in een subjectief en eigengereid vertoog dat geen nuances toelaat:

... national history is a narrative that ... stresses the nation's long-standing and fundamentally different characteristics from other nations ... from as far back in the past as possible to the present. This story records past or continuing conquests over space, nature, other peoples, collective triumphs and achievements but also past national injustices, claims and enmities. (Graham e.a., 2000, p. 184)

Eigenaarschap en uitsluiting

Nationale overheden en invloedrijke maatschappelijke groepen bepaalden de vorm en inhoud van nationale herdenkingen, tradities en historische presentaties, die sterk Europees georiënteerd waren. "Heritage is simply an assertion of ownership of the past" (Graham e.a., 2000, p. 240). Dit eigenaarschap was lang eenzijdig en exclusief. De unieke eigenschappen van het erfgoed van de ene groep werden bevestigd door het erfgoed van andere groepen te marginaliseren, vervormen, verbergen of te vernietigen. Het erfgoed van de hegemonie kreeg de status van nationaal erfgoed, het erfgoed van de subalterne groepen werd niet erkend. Uitsluiting gebeurde op basis van klasse, etniciteit, gender en ideologie (Anderson, 1985; Bhabha, 1990; Burke, 1997; Gilroy, 1993; Graham e.a., 2000; Hobsbawm, 1992; Nora, 1989; Pearce, 1992; Trouillot, 1995; Wolf, 1982).

Het koloniale systeem had de grenzen van de wereld diepgaand verlegd, maar die grenzen werden in de negentiende en twintigste eeuw opnieuw ingetekend. Door de dekolonisering ontstonden nieuwe natiestaten in de Amerika's en op het Afrikaanse continent. In deze staten kregen jonge nationale overheden de mogelijkheid op basis van nieuwe geografische indelingen en politieke scheidslijnen vanuit een postkoloniaal perspectief nieuwe nationale narratieven te formuleren en ander erfgoed als nationaal erfgoed aan te wijzen. De mate waarin die hervormingskeuzes afweken van eurocentrische richtlijnen varieerde, zeker in landen die demografisch overwegend gevormd waren door migratie sinds de koloniale periode. Omdat in

⁵ Ook het paternalistisch romantisieren van 'de nobele wilde' is onderdeel van deze hiërarchische relaties.

deze staten erg weinig bekend is over het prekoloniale verleden, wordt bij het formuleren van nationale narratieven al gauw de koloniale periode centraal gesteld of als uitgangspunt genomen. Ook de ontwikkelingen in politieke onafhankelijkheid en de mate van economische autonomie zijn van invloed op de ontwikkeling van lokale postkoloniale narratieven en erfgoed.

Niet alleen de Nieuwe Wereld was veranderd. Na de Tweede Wereldoorlog veroorzaakten migratiestromen vanuit de gedekoloniseerde wereld naar Europa demografische veranderingen in de Oude Wereld. Deze migranten vormden de drijvende kracht achter emancipatiestromingen met een transnationaal karakter. Zo formuleerden de groepen die lange tijd uitgesloten waren, zowel in de nieuwe als in de oude natiestaten, aanspraken op erkenning en een plaats binnen de nationale geschiedenis. Zij wilden hun rol in de geschiedenis en bijdrage aan nationale verworvenheden, aan de nationale identiteit, erkend zien door de erkenning en waardering van hun erfgoed.

Rond de laatste eeuwwisseling werden trans-Atlantische slavenhandel en slavernij erkend als misdaad tegen de menselijkheid (VN Wereld Conferentie tegen Racisme, Durban 2001). Westerse staten begonnen berouw te tonen over de misdaden van het koloniale verleden (Lowenthal, 2006, 24 November, *Reparations culture*). Variërend in tempo maakten de staten binnen de nationale narratieven ruimte voor andere erfgoedrealiteiten, door Graham e.a. ‘scales of belonging’ genoemd, zoals die van diaspora’s (2000:259).⁶ Zo nam Nederland in 2006 het thema slavernij op in de nationale historische canon. Aan de moderne visie van assimilatie en integratie in een hegemoniaal narratief, gestoeld op Europese en koloniale leest, werden in diverse mate postmoderne concepten als heterogeniteit, diversiteit en hybriditeit, oftewel combinaties van erfgoedrealiteiten, toegevoegd.

In de jaren zeventig ontstond een stroming die de vertegenwoordiging bepleitte van bevolkingsgroepen die eerder ontbraken, zowel in de museale presentaties als binnen het museumpubliek. In museale kringen ontstond een streven naar de acceptatie van verschil: “to embrace contestation and make a virtue ... of the post-modern fragmentation of meaning” (Graham e.a., 2000, p. 32). Daardoor gingen diverse musea zich vaker richten op sociale groepen en hun ervaringen. Omdat musea ook de verhalen wilden vertellen van groepen die weinig bezaten, nam de gerichtheid op louter objecten af (Hauenschild, 1988; Kreps, 2003). Steeds vaker werden buitenstaanders uit groepen die geen traditionele museumbezoekers waren bij de productie en marketing van tentoonstellingen betrokken. De musea streefden er zo naar nieuw publiek binnen te halen. De noodzaak voor de verbreding van doelgroepen kwam voor een deel voort uit commerciële overwegingen en hing voor een ander deel samen met de legitimering van de besteding van publieke middelen. Naast bestaande musea ontstonden er nieuwe initiatieven op het gebied van historische presentaties, waaronder gemeenschapsmusea (community museums). Zij richtten zich met name op die bevolkingsgroepen die zichzelf en hun verhaal niet terugzagen

⁶ Zie over veranderende museale presentaties Macdonald en Fyfe (1996), en over het aanvechten van nationale museale presentaties door bezoekers uit specifieke sociale groepen Crane (1997) en Macdonald (2003). Zie voor een vergelijking van de introductie van slavernij in nationale historische presentaties in de Verenigde Staten en Nederland Horton en Kardux (2004).

in bestaande musea. Daarbij gingen zij onafhankelijk te werk, los van ingesloten structuren en culturen (Crooke, 2007).

Verskillende pleitbezorgers maakten en maken zich in politieke en culturele arena’s hard voor postmoderne, iedereen omvattende geschiedenisbeelden. De dissonantie tussen verschillende maatschappelijke groepen en hun erfgoedbeleving vormt de basis van de hedendaagse diversiteit in historische presentaties. De nieuwe benaderingen moeten hun plaats bevechten en zijn afhankelijk van de mate waarin bestaande nationale narratieven andere narratieven tolereren, beheersen of assimileren (Graham e.a., 2000, p. 196). De flexibiliteit van nationale narratieven hangt samen met het karakter van de desbetreffende natiestaat. Voor de ene staat is diversiteit een bron van conflict, voor de andere juist van kracht.

Diversiteit in presentaties kan voortkomen uit diverse graden van betrokkenheid en interesse: “indifference, acceptance of difference, or, preferably, mutuality (or parity) of esteem” (Graham e.a., 2000, p. 24). Diversiteit wordt soms doorgevoerd in bestaande musea, maar vaak wordt gekozen voor nieuwe, aparte musea. Diversiteit is geen panacee voor uitsluiting. Hoewel de overgang van eenduidige naar meer diverse erfgoedpresentaties oude stiltes oplost, biedt dat geen garantie voor het uitblijven van nieuwe stiltes.

Erfgoed is door overheden maar al te vaak gebruikt om nationale banden te smeden ten koste van bepaalde groepen. Erfgoed bevestigde in de koloniale wereld de westerse hegemonie. Exclusief bezit en onterving van anderen zijn inherent aan alle erfgoed. Maar er zijn twee varianten van erfgoed waarbij dat in hogere mate gebeurt en slavernijerfgoed past in beide: dissonant en traumatisch erfgoed.

Dissonant erfgoed kent – meer nog dan ander erfgoed – perspectieven die elkaar uitsluiten (Tunbridge & Ashworth, 1996). Koloniaal erfgoed is uitgesproken dissonant vanwege de westerse politieke, economische en culturele dominantie, die niet-westerse culturen ondergeschikt maakte. Met de koloniale slavernij zijn aan die dominantie bovendien geïnstitutionaliseerd racisme en een hedendaagse erfenis van raciaal denken toegevoegd. Aangezien erfgoedpresentaties hiërarchische verhoudingen reflecteren, had dat aanvankelijk de stilte rondom slavernij tot gevolg. Nu wordt deze stilte doorbroken, soms door diametraal tegen voorgaande hegemoniale narratieven in te gaan. Door de vele vormen van uitsluiting van dissonant erfgoed zijn vragen rondom eigenaarschap, zeggenschap en representatie urgenter dan bij andere erfgoedvormen. Om de stilte in de koloniale periode en daarna te doorgronden, moet nagegaan worden welke partijen het erfgoed bezitten, wie bepaalt wat ermee gebeurt en wiens verleden daarmee wordt verbeeld.

Bovendien is het erfgoed van het slavernijverleden het erfgoed van vele eeuwen van leed en onrecht, waardoor het traumatisch erfgoed is. Traumatisch erfgoed (‘heritage of atrocity’), nog meer dan cultureel erfgoed in het algemeen en dissonant erfgoed in het bijzonder, komt voort uit “particularly hostile constructions of Otherness and, above all, inter-ethnic hostility” (Graham e.a., 2000, p. 69). Die ‘inter-ethnic hostility’ ontstond omdat het concept ‘ras’ werd

gebruikt als legitimering van grootschalige geïnstitutionaliseerde onderdrukking, met name vanuit economische motieven.⁷ Ook na de afschaffing van de slavernij is die maatschappelijke ongelijkheid vanwege economische en politieke concurrentie in verschillende vormen levend gebleven, variërend van maatschappijen met geïnternaliseerde en subtiele discriminatie tot de apartheid (Fanon, 1967; Hoetink, 1962). Ook in Ghana duurde na de afschaffing van koloniale slavernij de aan slavernij gerelateerde maatschappelijke ongelijkheid voort. Daardoor is het slavernijverleden en de daarmee samenhangende discriminatie geen afgesloten periode en is het erfgoed van slavernij nog steeds relevant en springlevend. Deze aspecten van onrecht en leed voegen een emotionele lading toe aan slavernijerfgoed als het gaat om vragen over eigenaarschap, zeggenschap en representatie.

De afwezigheid tot voor kort van het thema slavernij in nationale narratieven, historische presentaties en verwijzingen in de openbare ruimte (public history) getuigt van de mate waarin de onterving tot in de eenentwintigste eeuw doorwerkt (Graham e.a., 2000, p. 69). De omgang met verschillende perspectieven en de acceptatie van diversiteit zijn ingewikkeld. Het beheer van dissonant en traumatisch erfgoed is complex, omdat daarin maatschappelijke belangen van bevolkingsgroepen lijnrecht tegenover elkaar staan. In nationaal verband kan traumatisch erfgoed gezien worden als een potentiële splijtzwam in de natiestaat en de nationale identiteit. Mensen ervaren verschillen in veel gevallen op basis van wat hen is bijgebracht. Nieuwe verhalen en nieuwe erfgoedpresentaties kunnen eenzijdigheid en polarisatie overstijgen.

De koloniale stilte doorbreken

Waarom zou de stilte rond de slavernij doorbroken moeten worden? Daarvoor zijn in de literatuur twee redeneringen te vinden. Diverse auteurs willen de bestaande dominantie van het westerse erfgoed ter discussie stellen en pleiten voor etnische emancipatie en een zoektocht naar een nieuwe balans in mondiaal erfgoed (Gilroy, 2000, 2009; Harris, 1970; Landsberg, 2004; Trouillot, 1995). Daarnaast, en daarmee verweven, is sociale betrokkenheid de motivatie voor de presentatie van de geschiedenis en het erfgoed van subalterne groepen (Graham e.a., 2000; Landsberg, 2004; Scott, 1990; Trouillot, 1995).

De Afrikaanse diaspora heeft erfgoed verloren door migratie en het gedwongen loslaten van de eigen culturen in de koloniale periode. Daardoor missen de nazaten een instrument waarmee zij hun ervaring kunnen beschrijven en omgeving betekenis kunnen geven. Dit trans-Atlantisch gemis roept de behoefte op ontbrekend erfgoed te herscheppen, deels congruent aan het werkelijke verleden en deels congruent aan een verleden 'dat had moeten zijn' (Harris, 1970; Kutzinski, 2002). Een voorbeeld hiervan is de Afro-Amerikaanse Kwanzaaviering.⁸ Het herscheppen van

⁷ Zie bijvoorbeeld Roediger (2005) voor andere voorbeelden van het gebruik van het concept ras als legitimatie van machtsposities.

⁸ Kwanzaa is een Afro-Amerikaans feest dat is gebaseerd op Afrikaanse culturele tradities rondom de oogst. Het is bedacht in de jaren zestig, ten tijde van de burgerrechtenbeweging. Met de viering wordt het behoud beoogd van zeven Afrikaanse waarden in de Amerikaanse samenleving: eenheid, zelfbeschikking, samenwerking en collectieve verantwoordelijkheid, coöperatieve economie, doelgerichtheid, creativiteit en vertrouwen.

erfgoed gebeurt vaker onder groepen die zijn afgesneden van hun oorspronkelijke erfgoed door migratie of erfgoedvernietiging (Graham e.a., 2000, p. 19; Lowenthal, 1996, p. 77). Dezelfde behoefte is ook zichtbaar onder Aziatische slavennazaten in Zuid-Afrika.⁹

Het herscheppen van verloren gegaan erfgoed is daarom een belangrijk kenmerk van het doorbreken van de stilte. Een manier is het creëren van 'lieux de mémoire'. Lieux de mémoire van het slavernijverleden zijn vaak plekken waar geen origineel materieel erfgoed aanwezig is.¹⁰ Ook kiezen veel hedendaagse erfgoedproducenten voor het creëren van nieuw materiaal en het gebruik van nieuwe media. Dat komt omdat het materiële erfgoed uit de koloniale periode eerder wordt geassocieerd met de hegemoniale geschiedenis dan met slavernij. Want voorwerpen die voortkomen uit slavenarbeid verbeelden daarmee nog niet de *ervaring* van slaaf te zijn. Technologie en simulaties bieden daarentegen een mogelijkheid om bezoekers het mentale erfgoed van een traumatische geschiedenis te laten beleven. Zo kan een breed, multi-etnisch publiek de gelegenheid krijgen zich in te leven in de slavernij. De presentatie of evocatie van slavernijerfgoed met de bijkomende emoties krijgt daarmee een sociale functie en een groepsoverschrijdende universele relevantie (Landsberg, 2004).

Een tweede belangrijk kenmerk van het doorbreken van de stilte is dat de voorouders twee rollen krijgen toebedeeld: dader en slachtoffer. Graham e.a. (2000) benoemen in verband met traumatisch erfgoed mechanismen van beschuldiging, contrabeschuldiging, excuses en ontkenning, verbonden met de rollen van slachtoffer en dader (p. 69). In de erfgoedcontext is de rol van slachtoffer tegenwoordig lonend, omdat dat politieke ammunisie oplevert. De rol van dader is onaantrekkelijk vanwege de associatie met schuld en herstelbetalingen.¹¹

De toekenning van deze rollen gebeurt ook in de koloniale slavernijgeschiedenis. Hoewel directe daders en slachtoffers niet meer in leven zijn, worden die rollen verbonden met etnische groepen en doorgetrokken naar het nu. In het heden associëren mensen bepaalde groepen of landen met slaven of slavenhouders. Ook kunnen mensen een sterke persoonlijke affiniteit of groepsaffiniteit voelen met de slachtoffers of de daders in de slavernijgeschiedenis. Hiermee wordt overigens niet beweerd dat afstammelingen van slaafgemaakten zich nu per definitie slachtoffer voelen. Slavennazaten verhouden zich tot een breed spectrum aan identiteiten, variërend van slachtoffers van de koloniale geschiedenis tot individuen in een veerkrachtige diaspora (Van Stipriaan e.a., 2007). Die identificatie heeft onder meer te maken met de ideologie en de leefsituatie van de persoon.

⁹ Kanttekening hierbij is dat alle erfgoed een constructie is, evenals elke traditie, zie Hobsbawm en Ranger *The invention of tradition* (1983).

¹⁰ Nora (1989) omschreef lieux de mémoire als instrumenten om herinnering levend te houden en gevoelens van identiteit te bevorderen op tot dan toe braakliggende plaatsen. Deze plekken sluiten volgens Graham e.a. (2000) meer aan bij populaire cultuur dan de hoge cultuur van traditionele musea (p. 35). Ook White (1997) omschrijft het verschil tussen musea en lieux de mémoire als objectgerichtheid versus gerichtheid op menselijke emoties en persoonlijke ervaring.

¹¹ Een derde geïdentificeerde rol, die van 'bystander', wordt in relatie tot slavernijgeschiedenis weinig tot niet gebruikt, hoewel in principe bijvoorbeeld het overgrote deel van de Nederlandse bevolking, dat geen slaven bezat noch slaaf was, daartoe zou behoren.

De rollen van daders en slachtoffers in de koloniale slavernijgeschiedenis en haar erfenis worden vaak versimpeld geprojecteerd op ethniciteiten (wit versus zwart) en klassen (rijk versus arm) gerelateerd aan etnische bevolkingsgroepen. Zoals inherent is aan erfgoed, ligt de reden voor het ophalen van het verleden vooral in de relevantie voor het heden. Met het doorbreken van de stilte worden hedendaagse sociaal-economische verschillen aangekaart die terug te voeren zijn op de slavernijgeschiedenis. Dit is ook te zien in historische presentaties die de doorwerking van het verleden naar het heden en daders en slachtoffers als thema hebben.

De simplificering van slavernij naar enerzijds wit ouderschap en anderzijds zwart slachtofferschap botst in de dagelijkse praktijk op allerlei manieren met de veel complexere werkelijkheid. Zo stuit Afro-Amerikaans essentialisme in Ghana op kwesties als het Ghanese ouderschap, maar ook op de concurrentie in gradaties van slachtofferschap.¹² Zijn nazaten van Afrikanen in de Amerika's meer slachtoffer van de koloniale onderdrukking dan nazaten van vrije Ghanezen die nu in grotere armoede leven? Een ander voorbeeld van simplificering is dat in het Caribisch gebied veel Afro-Caribische mensen weten dat zij afstammen van slachtoffers, maar tevens van daders. Kunnen deze nazaten ervoor kiezen alleen de slachtoffers tot hun voorouders te rekenen? Daar staat tegenover dat veel witte Nederlanders niet persoonlijk afstammen van daders, hoewel zij op grond van ethniciteit in de dadercategorie geplaatst kunnen worden. Verder hebben sommige ogenschijnlijk witte mensen ook slachtoffers onder hun voorouders, of abolitionisten.

Kortom, klopt het voor dit onderzoek naar slavernijpresentaties om producenten en consumenten te ordenen naar huidskleur of afkomst? Zou onder producenten en consumenten niet eerder sprake zijn van postmoderne persoonlijke affiniteiten met bepaalde groepen, ideologieën, sociaal-economische of politieke posities of historische rollen (Falk, 2009)? Zou er ook een perspectief op de geschiedenis van de casuslanden geformuleerd kunnen worden dat *niet* uitgaat van ethniciteit? Kunnen wij het concept ras achter ons laten wanneer het slavernijpresentaties betreft?

Voor velen is ethniciteit de belangrijkste component van de eigen identiteit: het wordt vaak gezien als belangrijker dan klasse of gender: “human competition and aggression for resources and status is very often defined and justified primarily in ethnic terms” (Graham e.a., 2000, p. 46-7). Het is dan ook moeilijk de rol van ethniciteit in erfgoed te reduceren. Toch wordt er wel degelijk gewerkt aan het creëren van erfgoed van de mensheid als geheel, onder meer door bovennationale erfgoedinstellingen zoals UNESCO door het aanwijzen van werelderfgoed. Dit erfgoed van de gehele mensheid zou kunnen uitstijgen boven nationaliteit en ethniciteit. Ook Gilroy (2000) denkt dat ras als politiek en sociaal concept met de tijd achterhaald kan worden: “drawing upon the combined legacies of King and Fanon ... a rather different, postracial and postanthropological version of what it means to be human might begin to take shape” (p. 15).

¹² Zie bijvoorbeeld Akyeampong (2001, 2007) over de verschillen in opvatting van de diaspora en van Ghanezen, en over de spanning tussen het economisch belang van de presentatie van slavernij en de lokale Ghanese stilte rond slavernij.

Gilroy (2009) beargumenteert dat ras geen natuurlijk aspect van het mens zijn is, geen ‘nature’ maar ‘nurture’. Het concept ras is onderdeel van het erfgoed van het koloniale verleden. In de huidige postkoloniale periode blijven op basis van raciaal denken ideeën over het eigendom van materieel en immaterieel erfgoed voortbestaan. In navolging van deze redenering zijn historische presentaties denkbaar die raciaal denken en het eigenaarschap van erfgoed loslaten.

Pleit dat voor postraciale historische presentaties? Na het doorbreken van de stilte ligt het voor de hand datgene wat verzwegen is, centraal te stellen. Maar daarbij blijft ethniciteit in de relatie dader-slachtoffer een belangrijk thema. Op dit moment is het ondenkbaar dat een tentoonstelling over koloniale slavernij niet vermeldt dat de constructie ‘ras’ gebruikt is als onderdrukkinginstrument. Toch kan ook dan slavernijgeschiedenis verbeeld worden als een casus van onderdrukking. Dan staat niet langer deze specifieke vorm van racisme centraal, maar het universele menselijke vermogen tot etnische uitsluiting. Enerzijds zou dit, in navolging van Gilroy's denkwijze, een stap voorbij de erfenis van slavernij zijn. Anderzijds rijst de vraag of het veralgemeniseren van deze specifieke geschiedenis zo kort na het doorbreken van de stilte niet een nieuwe vorm van neokoloniale stilte is.

Erfgoedproductie en -consumptie

Erfgoed en historische presentaties worden actief ge(re)produceerd. Dat maakt de vraag relevant wie de drijvende krachten in die productie zijn. Wie produceert historische presentaties en heeft zo de macht slavernij stil te houden of te ontsluiten? Wie consumeert die historische presentaties en stimuleert producenten te kiezen voor meer of mindere ontsluiting van het slavernijverleden? Kortom, waar bevinden zich eigenaarschap en zeggenschap? Het is aannemelijk dat de erfenis van sociaal-economische ongelijkheid die het slavernijverleden heeft voortgebracht, wordt weerspiegeld in de profielen van producenten en consumenten van historische presentaties.

Zoals eerder genoemd, kozen de Europese natiestaten in de achttiende en negentiende eeuw nationale symbolen in een sluitend historisch nationaal narratief en smeedden daarmee de nationale identiteit. Tot ver in de twintigste eeuw droegen zij als ‘moederlanden’ hun nationale erfgoed uit naar hun overzeese gebiedsdelen. Conservatoren van collecties, of die nu van de overheid waren of privaat gefinancierd, deelden kenmerken als ethniciteit en klasse. “[T]he will to conserve was the obsession of a passionate, educated and generally influential minority and the social, educational and political characteristics of heritage producers have changed little since the nineteenth century” (Graham e.a., 2000, p. 14).

Die conservatoren zijn wellicht maar weinig veranderd. De context is echter wel veranderd en sindsdien hebben verscheidene erfgoedproducenten de stap gezet slavernij als museaal thema op te nemen. Toch wordt over de productie en consumptie van presentaties in het Verenigd Koninkrijk die nadrukkelijk de sociale geschiedenis van slavernij tonen, geschreven: “these museums and galleries still speak to – and are informed by – the white, liberal imagination, and are really about ‘our’ needs, ‘our’ guilt, and ‘our’ sense of the past” (Oldfield, 2007, p. 127).

Erfgoedproductie zou nog steeds gekenmerkt worden door een witte hoogopgeleide liberale minderheid. In hoeverre geldt dat ook voor de voormalige koloniën? Na een periode van westerse politieke, economische en culturele onderdrukking hebben de casuslanden de gelegenheid zich opnieuw te vormen. Zij kunnen nieuwe keuzes maken ten aanzien van hun nationale erfgoed en de presentatie daarvan: waar hun geschiedenis begint, welke groepen en gebeurtenissen worden gepresenteerd, welke plaats de koloniale periode krijgt en welke perspectieven hierin worden belicht (Coombes, 2003; Cummins, 2006; Fogelman, *Tradition, urbanity and colonial legacy*, 2008; Hughes, 2000; Marschall, 2004; McEachern, 2002; Mullen Kreamer, 2004; Nuttall & Coetzee, 1998; Omar, 2005; Oostindie, 2010; Rassool, 2006, 2007; Stolten, 2007; Van Stipriaan, 2007; Willemsen, 2006; Witz, Rassool, & Minkley, 2000). Maar gebeurt dat ook? Dat hangt af van wie die keuzes maakt op beleidsniveau en op de werkvloer, wie het benodigde culturele kapitaal (kennis, vaardigheden, opleiding) bezit, wie zeggenschap krijgt binnen erfgoedinstellingen en hoeveel middelen ervoor beschikbaar gesteld worden. Daarbij rijst ook de vraag wie naast de instellingen toegang heeft tot de middelen om initiatieven te nemen. Omdat in elk van de casusgebieden de postkoloniale staat op andere tijdstippen aanvangt en de samenstelling van sociaal-culturele groepen anders is, kan een vergelijking meer inzicht opleveren in de factoren die meespelen bij de opname van de sociale geschiedenis van slavernij in erfgoedinstellingen of in andere kringen van erfgoedproductie.¹³

Uit onderzoek in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk naar hedendaagse narratieven en de plaats die slavernij daarbinnen krijgt, blijkt dat het koloniale perspectief nog vaak de boventoon voert. Eichstedt en Small (2002) beschrijven vier Amerikaanse presentatiestrategieën waarin de stilte nog duidelijk aanwezig is: 'symbolic annihilation'; 'trivialization and deflection'; 'segregation and marginalization of knowledge' en 'relative incorporation'. Tegen deze westers georiënteerde presentatiestrategieën is een contranarratief ('counternarrative') in opkomst dat uitgaat van het verhaal van de slaafgemaakten. Eichstedt en Small merken dat echter alleen op bij niet-traditionele locaties die door Afro-Amerikanen beheerd worden. Hiermee wordt gesuggereerd dat contranarratieven voornamelijk in kringen van culturele activisten geproduceerd worden.

In 2007, het jaar van de herdenking van 200 jaar Britse afschaffing van de slavenhandel, zijn in Engeland veel presentaties opgezet. Diverse auteurs bekritisieren de nadruk die daarbij gelegd is op de rol van de witte abolitionisten. Er zou bijzonder weinig getoond zijn van de eigen keuzes en initiatieven ('agency') van de mens die slaaf was. Er wordt vooral een westers perspectief neergezet, waarmee de discussie over de legitimiteit van slavernij naar de achtergrond verdwijnt (Kowaleski-Wallace, 2006). Zouden dezelfde observaties over narratieven ook gelden voor landen in het Caribisch gebied en Afrika?

¹³ Geïnspireerd door Marschall (2004) verbind ik de aanvang van de postkoloniale periode met die van de democratische politieke vertegenwoordiging van de bevolking, dat wil zeggen voor Ghana 1957, Curaçao 1969, Suriname 1975, Zuid-Afrika 1994. Zie ook de uitleg van de termen verderop in dit hoofdstuk.

Wie consumeert wat deze producenten aanbieden? Producenten werken aan het verbreden van hun publiek, gedreven door hun verantwoordelijkheid bij het besteden van publieke middelen en de concurrentie op de markt van erfgoedpresentaties. Inmiddels is enige democratisering zichtbaar, vooral onder bezoekers van erfgoedpresentaties in het algemeen en in wat mindere mate onder museumbezoekers specifiek.¹⁴ Onder erfgoedpubliek is de middenklasse momenteel oververtegenwoordigd (Richards, 2000). Onder museumpubliek is het aandeel hoger opgeleiden nog steeds het grootst, maar de groei van de groep is afgenomen (Van den Broek, Huysmans, & De Haan, 2005, p. 16).

Heeft de marktwerking invloed op de productie van slavernijpresentaties? Voor het begrijpen van de totstandkoming van erfgoedpresentaties is ook de motivatie in erfgoedproductie gerelateerd aan het aanspreken van publieksgroepen van belang. Erfgoedproducenten van musea tot themaparken, met doeleinden van educatie tot vermaak, vormen de uiteinden van een spectrum waartussen velerlei gradaties mogelijk zijn. Economische belangen spelen niet alleen voor commerciële producenten een rol. Dit geldt ook voor gesubsidieerde instellingen die beogen politieke en sociaal-economische machtsstructuren te legitimeren en voor presentaties met contranarratieven die deze structuren uitdagen en ondergraven (Corsane, 2005; Graham e.a., 2000, p. 22).

Binnen die uiteenlopende erfgoedwerelden wordt verschillend op producties gereageerd. Wat voor de ene bezoeker een ontroerende belevenis is, is voor de ander een smakeloze nabootsing, een in scène gezette opvoering (Dorsman, Jonkers, & Ribbens, 2000). De commercialisering van erfgoed ligt nog gevoeliger wanneer het traumatisch erfgoed betreft zoals dat van de slavernij (Ashworth, 2004; Ebron, 1999; Finley, 2001; Havisser, 2002). De discussie over authenticiteit wordt dan nog heftiger gevoerd, min of meer als een tegenstelling tussen het sacrale en het profane: "someone's consecrated heritage is sold as someone else's entertainment" (Graham e.a., 2000, p. 259).

Toch is het economische belang, naast nationale binding, een belangrijke overheidsdoelstelling achter cultuurhistorische presentaties, zeker in landen waar toerisme een belangrijke economische peiler is (Graham e.a., 2000, p. 165). Wie wordt in dat geval bediend met historische presentaties, wie is die toerist? Vanaf de jaren zestig is toerisme, mede door supranationale fora en organisaties, gestimuleerd als middel om niet-geïndustrialiseerde landen te laten meedelen in de welvaart die gegeneerd was door geïndustrialiseerde landen (Lanfant, Allcock, & Bruner, 1995). De meeste toeristen hebben een westerse achtergrond en hoewel de etniciteit van toeristen niet bijgehouden wordt, wordt aangenomen dat een significant deel van het toerisme naar de casuslanden wit is, en daarmee ook een significant deel van de bezoekers van slavernijlocaties (Dann & Seaton, 2001, p. 19). Dat maakt aannemelijk dat historische presentaties zich voor een belangrijk deel op witte toeristen zullen richten. Het economische belang van de toeristenindustrie en de impact die het heeft op culturele manifestaties baren

¹⁴ Erfgoedpresentaties zijn behalve musea bijvoorbeeld ook standbeelden, historische locaties en monumentale gebouwen.

sommige auteurs dan ook zorgen. Toerisme wordt door hen niet als een economische zegen gezien, maar als een vorm van Europees neokolonialisme (Hall, 2004; Sheller, 2003; Smith, 2009). Positief of niet, feit is dat de erfgoedmarkt voor internationale consumptie blijft uitdijen.

Erfgoed is inmiddels wereldwijd de belangrijkste bestemming voor internationaal toerisme (Graham e.a., 2000, p. 19; Timothy & Boyd, 2003, 2006). Musea rekenen toeristen tot hun belangrijkste bezoekersgroepen. In Londen bijvoorbeeld is 44% van de museumbezoekers toerist (Graham e.a., 2000, p. 158). Lokale en nationale overheden maken daarom erfgoedpresentatie onderdeel van hun economische beleid. Erfgoedpresentatie is daardoor direct of indirect terug te vinden op terreinen van ruimtelijke ordening tot ondernemersbeleid (Graham e.a., 2000, p. 157). Ook bovennationale stimuli zoals UNESCO's Werelderfgoedlijst dragen bij aan de focus op erfgoed als toeristisch aanbod. Daarmee drukken economische partijen een steeds belangrijker stempel op erfgoedpresentaties. Betalende toeristen zijn daarmee een van de vele partijen die een rol spelen in de presentatie van de koloniale geschiedenis en het slavernijverleden.

De commerciële waarde van erfgoed vormt een additionele complicatie in de presentatie van slavernij. In aanvulling op de mechanismen van uitsluiting, inherent aan erfgoed in het algemeen en de presentatie van koloniaal erfgoed in het bijzonder, vormt de financiële toegankelijkheid van erfgoedpresentaties een volgende uitsluitende factor. Dit geldt lokaal, vanwege grote inkomensverschillen en het percentage mensen dat onder de armoedegrens leeft, en nog meer op internationale schaal bij het toeristische publiek. Hoewel vanwege commerciële overwegingen de toegankelijkheid van erfgoedpresentaties is vergroot, reikt die democratiserende beweging vooralsnog niet veel verder dan de onder het erfgoedpubliek oververtegenwoordigde middenklasse. Dit is voor slavernijpresentaties extra prangend, omdat sociaal-economische scheidslijnen in hoge mate samenvallen met etnische scheidslijnen die hun wortels hebben in de koloniale geschiedenis.¹⁵ Alleen voor schoolbezoek geldt de economische drempel minder.

Slavernijlocaties kunnen niet alleen gerekend worden tot attracties voor erfgoedtoeristen, maar ook voor thanatoeristen en pelgrims. Thanatoerisme is een specifiek type erfgoedtoerisme, gericht op locaties die verband houden met menselijk lijden (Graham e.a., 2000; Lennon & Foley, 2000). Het is een omvangrijke toeristische tak. Zo zijn locaties die verband houden met oorlogen al betiteld als de grootste categorie toeristische trekpleisters ter wereld (Smith geciteerd door Stone & Sharpley, 2008, p. 574). Voor pelgrims hebben reizen naar bepaalde locaties een bijzondere waarde en betekenis (Lennon & Foley, 2000). Slavernijtoerisme valt onder zowel thanatoerisme als pelgrimage en heeft het bijbehorende economische potentieel.

Er zijn locaties die zich profileren als slavernijlocaties en er zijn locaties die in hun presentatie slavernij als thema meenemen. Omdat de bestaande presentaties aantonen dat er een markt voor bestaat, ligt het voor de hand dat het aantal locaties waar slavernij wordt getoond, zal toenemen. Het erkennen van het economisch potentieel van slavernijerfgoed is belangrijk, omdat het een

potentiële bepalende factor is in het eigenaarschap van en zeggenschap in slavernijpresentaties en groepsrepresentatie in slavernijpresentaties. Anders gezegd, wiens erfgoed wordt getoond, hangt samen met het aantal bezoekers dat toegang wil betalen voor een presentatie met dat specifieke narratief.

Kortom, in de profielen van producenten en consumenten van historische presentaties is de uit het slavernijverleden stammende relatie tussen etniciteit en klasse (inkomens- en opleidingsniveaus) een belangrijke factor. Daar komt nu de commercialisering van erfgoed als nieuwe factor bij. Dit onderzoek kan licht werpen op de vraag in hoeverre nazaten van slaafgemaakten tot de groeiende groep nieuwe erfgoedbezoekers behoren.

Erfgoedpresentaties, geografische dimensies en mondialisering

Als laatste onderwerp in deze literatuurdiscussie over slavernijerfgoed komen geografische dimensies en mondialisering aan de orde. Het koloniale slavernijverleden vond plaats op drie continenten en is daarmee zowel lokaal en nationaal als internationaal. Slavernijerfgoed wordt vandaag de dag niet alleen in lokale contexten, maar ook in bovenlokale contexten gevormd. Door mondialisering – de toegenomen mogelijkheden op het gebied van reizen en technologie – is de relatie tussen de betrokken gebieden en diverse bevolkingsgroepen in het heden zelfs intensiever dan in het verleden. De contexten die relevant zijn voor historische presentaties zijn museologie, erfgoed en toerisme. Maar de verhoudingen tussen groepen in de contexten van politiek, economie en demografie zijn evengoed van invloed op groepsrepresentatie in historische presentaties (Appadurai, 1996; Van Binsbergen, Van Wijk, & Gewald, 2004; Griffin, 2000; Lechner & Boli, 2005; McCarthy e.a., 2007; Nederveen Pieterse, 2004; Tomlinson, 1999). In museale en erfgoedkringen bestaan enkele structurele internationale samenwerkingsverbanden. Binnen het Caribisch gebied is er de Museums Association of the Caribbean (MAC) en binnen Afrika de International Council of African Museums (Africom). Op trans-Atlantisch niveau is er het netwerk The Atlantic World and the Dutch (AWAD). Op mondiaal niveau zijn er de UNESCO, de International Council of Museums (ICOM) en het International Council on Monuments and Sites (ICOMOS). Daarnaast zijn er bi- en multilaterale internationale projecten geweest waaruit tentoonstellingen zijn voortgekomen zoals *De erfenis van slavernij*; *The slaver Fredensborg*; *Crossroads of people, crossroads of trade* en *Travels to mysterious Africa*.¹⁶

Zo worden historische presentaties steeds minder in lokale en steeds meer in mondiale contexten gevormd. Rijkere delen van de wereld, zoals de Verenigde Staten en Europa, stellen middelen beschikbaar aan armere delen zoals Ghana. Materieel erfgoed wordt over en weer uitgewisseld, er worden replica's gemaakt, kennis over de presentatie van immaterieel erfgoed wordt uitgewisseld, onderzoek en kennis gedeeld, narratieven in samenspraak gemaakt en tentoonstellingen of delen daarvan reizen langs verschillende landen. Zelfs wanneer presentaties

¹⁵ Dit niettegenstaande het feit dat etniciteit klassenoverschrijdend is en dat de hier bedoelde etnische groepen niet homogeen zijn, maar bestaan uit individuen die vaak afstammen van zowel slaafgemaakten als slavenhouders.

¹⁶ De eerste tentoonstelling is een samenwerking tussen Nederland, Curaçao en Suriname. De tweede is een samenwerking tussen Noorwegen en Ghana, de derde de Verenigde Staten en Ghana, de vierde Italië en Ghana.

lokaal worden ontwikkeld, gebeurt dat door producenten die zich bewust zijn van de mondiale trends en de mogelijke belangstelling van een internationaal toeristenpubliek. Simulacra van scheepsruimen zijn trouwens de meest opvallende wereldwijde trend in slavernijpresentaties.¹⁷

Mondialisering wordt vaak in verband gebracht met homogenisering, standaardisering en vervlakking. Ook in kringen rondom slavernijpresentaties kan samenwerking en concurrentie bij het aantrekken van de internationale toerist standaardisering in de hand werken. Zo lijken UNESCO's *Slave Route Project* (1994) en andere trans-Atlantische erfgoedkringen het specifieke karakter van de slavernijgeschiedenis van de West-Kaap maar moeilijk te kunnen plaatsen. Ondanks de grote overeenkomsten met de koloniale slavernijgeschiedenis elders wordt Zuid-Afrika vaak 'vergeten' in bredere trans-Atlantische erfgoedkringen en presentaties (Worden, 2001). Andersom kunnen presentaties over de Zuid-Afrikaanse geschiedenis soms zodanig beïnvloed zijn door de trans-Atlantische geschiedenis dat het specifieke Zuid-Afrikaanse verhaal verloren gaat. Deze ontwikkeling binnen nieuwe internationale narratieven is al eens eufemistisch 'harmonisatie' genoemd: "it is not difficult to envisage African or even North American dissonance over continental-global harmonizations of the heritage of slavery, which might emanate from any potential European vision" (Graham e.a., 2000, p. 255).

Niet alleen in de presentaties zelf, maar ook in de context van erfgoedproductie zijn mondiale invloeden en homogenisering zichtbaar. UNESCO-initiatieven zoals de instelling van de Werelderfgoedlijst (1972) en de erkenning van immaterieel werelderfgoed (2003) zijn samen met de groei van het toerisme van grote invloed geweest op het democratische gehalte van erfgoed. Door deze erkenning vond een verbreding van de toeristische aandacht plaats, van grote bouwwerken uit de oudheid en in het westen naar kleinschaliger lokaal en koloniaal erfgoed in de Amerika's en Afrika. Zo zijn de forten van Ghana en de historische delen van de hoofdsteden van Suriname en Curaçao, alle verbonden met het slavernijverleden, op de Werelderfgoedlijst geplaatst. Die toeristische aandacht creëert economische kansen voor deze gebieden, maar creëert of versterkt tegelijkertijd nieuwe afhankelijkheidsbanden. UNESCO's invloed kan ook gezien worden als een voortzetting van hegemoniaal denken over erfgoed (Meskell, 2002).

Aangezien een groot deel van de toeristen uit het westen komt, is de westerse blik op en beleving van monumenten en erfgoed ('gaze', Urry, 1990) een belangrijke overweging voor producenten van historische presentaties. Locaties willen vanuit marketingoverwegingen een herkenbaar imago en kiezen daarom nadrukkelijk voor bepaalde historische periodes en perspectieven. Toeristen zijn op zoek naar hun eigen erfgoed en zien die graag in de context van hen reeds bekende erfgoedconstructies. Bovendien houden armere bevolkingsgroepen zich meer bezig met hun dagelijks inkomen dan met hun representatie in erfgoedpresentaties (Graham e.a., 2000, p. 239). De alom waar te nemen bezorgdheid dat lokaal erfgoed onder hegemoniale invloeden homogener van karakter zal worden, geldt ook voor slavernijpresentaties en hun

contexten. Paradoxaal genoeg lijkt zo UNESCO's invloed enerzijds emanciperend te werken voor subalterne groepen en niet-westerse gebieden, anderzijds lijkt het deze groepen nieuwe maatstaven en beperkingen op te leggen.

Dit gebeurt niet alleen onder invloed van deze mondiale organisaties, maar ook in de sfeer van politiek, economie en demografie. Zo staat lokaal of nationaal erfgoed op gespannen voet met erfgoed van diaspora's. Diaspora-erfgoed heeft zowel verbanden met het gebied van herkomst als met het gebied van vestiging. Maar andere bevolkingsgroepen in het herkomstgebied of het land van vestiging delen die dubbele erfgoedbeleving niet. Dat geldt in het geval van de trans-Atlantische slavernijgeschiedenis voor de Afrikaanse diaspora naar de Amerika's, maar ook voor migratie naar Europa in de twintigste eeuw.

Lokaal en bovenlokaal zijn nazaten van slaven en nazaten van slavenhouders in velerlei politieke en economische constellaties nog steeds met elkaar verbonden en van elkaar afhankelijk. Denk aan de moeizame weg naar een nieuwe staatkundige structuur van de Nederlandse Antillen, de aanwezigheid van Curaçaoënaars in Nederland, de aanwezigheid van Nederlanders op Curaçao. Het samenleven roept discussies op waarbij de erfenis van slavernij soms terecht wordt geduid als probleemhaard en soms wordt gebruikt als politiek wapen. Zo ontstaan in het huidige mondiale tijdperk nieuwe arena's waarin belanghebbenden strijden om de suprematie van het eigen, hedendaagse perspectief op het gezamenlijke verleden.

Vanwege de diversiteit in slavernijpresentaties en de contexten waarbinnen deze gevormd worden, is de geografische dimensie een terugkerend motief in dit onderzoek. Bovendien is de rol van mondialisering (reizen, media en techniek) in de productie en consumptie van slavernijpresentaties van belang om de totstandkoming van presentaties beter te begrijpen.

Methodologie en verantwoording

De centrale vraag van dit onderzoek is of mondialisering uniformiteit of diversiteit in nieuwe presentaties van het slavernijverleden bevordert, en welk publiek daarmee wordt bereikt. Deze vraag is verder uitgewerkt in de eerdergenoemde drie hypothesen die de rode draad van dit boek vormen.

In het eerstvolgende hoofdstuk worden historische achtergronden en hedendaagse presentaties in kaart gebracht. Hoofdstukken III en IV gaan in op presentaties en de productie daarvan, waarin besproken wordt of het koloniale perspectief in het postkoloniale tijdperk vervangen is door een nieuw perspectief, inclusief het verhaal van de slaafgemaakten. Hoofdstuk V behandelt publieksgroepen en de vraag in hoeverre musea en erfgoed nog steeds voor een groot deel een welvarend, westers georiënteerd, hoger opgeleid toeristisch publiek trekken. In het laatste hoofdstuk worden de uitkomsten van de diverse hoofdstukken in hun samenhang

¹⁷ Een simulacrum is, anders dan een replica, niet gebaseerd op een specifiek origineel, zie Baudrillard (1982). Het gaat om het doorgeven van een emotionele ervaring, zie Landsberg (2004).

bekeken en besproken als de markt voor slavernijpresentaties. Aldus wordt de onderzoeksvraag beantwoord.

De basis voor de studie is literatuuronderzoek, waarvan het eerste deel van dit hoofdstuk een overzicht geeft. In dit deelonderzoek staat de theoretische literatuur over erfgoed centraal, waarbij gezocht is naar inzichten in de wijze waarop historische narratieven worden gevormd en de rol van erfgoed daarin. Er is gekeken naar nationale narratieven en naar die van bepaalde groepen, waarbij de Afrikaanse diaspora natuurlijk voorop stond. Maar ook de literatuur over de historische narratieven en museale presentaties van de Joodse holocaust, heeft zeer verhelderend gewerkt.¹⁸ Daarnaast is zoveel mogelijk literatuur van empirische aard over museologie en erfgoedpresentaties in de casuslanden verwerkt.

De bestudering van erfgoedpresentatie in de literatuur is aangevuld met een brede oriënterende studie naar de literatuur, documentatie en persinformatie over slavernij als thema in musea, in de openbare ruimte en in het populaire discours in elk van de casuslanden. Literatuur hiervoor kwam van auteurs met een historische tot een sociaalgeografische achtergrond. Naast deze wetenschappelijke literatuur is hiervoor ook de berichtgeving in populaire media gevolgd.

Een derde hoofdlijn in de literatuurstudie vormden erfgoed en erfgoedpresentaties in relatie tot toerisme in het algemeen en toerisme in de casuslanden. Die was voornamelijk te vinden in sociologische en antropologische studies en toerismestudies. Ook beleidsstukken, documentatie en reclame- en publiciteitsmateriaal van toerisme-instellingen waren nuttig materiaal.

Empirie

Na de literatuurstudie volgde empirisch onderzoek in de casuslanden. Het onderzoek vond plaats op Curaçao in oktober 2006 en augustus 2008, in Suriname in april 2007, Zuid-Afrika in juni, juli en augustus 2007 en Ghana in februari, maart en oktober 2008.¹⁹ Zo is in elk land de context bestudeerd, gevormd door erfgoed- en toerismebeleid en culturele NGO's, en zijn uiteenlopende erfgoedproducenten en -producties als casussen onder de loep genomen. Medewerkers van overheden en overheidsinstellingen zijn geïnterviewd. Op de locaties en presentaties zelf zijn diepte-interviews afgenomen met directeuren, conservatoren, medewerkers op inhoudelijk, educatief en organisatorisch gebied en gidsen. Het totaal aantal interviews bedraagt 65 (zie lijst van interviews).

¹⁸ Elke geschiedenis van uitsluiting en onderdrukking staat op zichzelf en is niet een op een te vergelijken met andere geschiedenissen van onderdrukking. Desondanks hebben groepen die zich met deze geschiedenissen bezig houden overeenkomstige doelstellingen en perspectieven. Er bestaan voorbeelden van solidariteit tussen groepen die elkaar inspireren en ondersteunen, maar ook voorbeelden van concurrentie tussen groepen die de belangrijkste slachtofferrol opeisen. Ik ben mij ervan bewust dat tussen groepen die Afrikaanse diasporabelangen behartigen en groepen die Joodse belangen vertegenwoordigen al heel lang zowel voorbeelden van solidariteit en samenwerking als concurrentie en animositeit bestaan. In mijn onderzoek gebruik ik concepten en voorbeelden van erfgoedrepresentatie rondom de holocaust alleen om op zichzelf staande slavernijpresentaties te analyseren. Ik acht het daarom niet noodzakelijk om in te gaan op de relaties tussen de Joodse en Afrikaanse diaspora.

¹⁹ Presentaties kunnen sindsdien veranderd of weggehaald zijn. Ook kunnen nieuwe slavernijpresentaties zijn opgezet.

Om de tentoonstellingen en andere presentaties thematisch te kunnen analyseren, heb ik die individueel verschillende keren bezocht en uitgebreid gefotografeerd. Om de beleving van de presentaties door bezoekers te kunnen bestuderen, heb ik 'Living History' voorstellingen bezocht, deelgenomen aan rondleidingen met andere bezoekers en de gastenboeken geanalyseerd. Mijn aanvankelijke idee om bezoekers te interviewen, georganiseerd in panels voor een groter bereik, bleek niet mogelijk. Bezoekers hadden vaak haast, zeker wanneer zij een programma af te werken hadden. Ook waren er meestal onvoldoende bezoekers tegelijk aanwezig om een panel te vormen. Belangrijker nog was dat mensen moeilijk benaderbaar waren omdat ze zo sterk onder de indruk waren van de tentoonstelling. In plaats van vraaggesprekken is daarom gekozen voor genoemde participatieve observatie en de gastenboeken. De onderzoeksresultaten betreffen daarom slechts de bezoekers die in de gastenboeken schrijven en die tijdens rondleidingen van zich laten horen. Daardoor kunnen geen uitspraken gedaan worden over mensen die om diverse redenen ervoor kiezen niet in de gastenboeken te schrijven, hun stem niet te laten horen tijdens de rondleidingen, of de locaties niet te bezoeken.

Vanwege de grote variëteit aan contexten en producties in de vier landen zijn de keuzes ten aanzien van de respondenten en de precieze inhoud van de interviews niet gestandaardiseerd en alleen in grote lijnen gestructureerd. Zo lag het in kleine musea met slechts drie of vier medewerkers voor de hand de directeur te interviewen. In die musea waren de directeuren nauw betrokken bij de organisatie van tentoonstellingen en inhoudelijke keuzes. In grote musea, die soms een centraal management en ondersteunende afdelingen deelden met andere musea, lag het meer voor de hand conservatoren te interviewen en daarnaast medewerkers van de afdelingen PR en educatie te spreken over specifieke onderdelen zoals het bezoekersbeleid. Via open vragen en vooral ook dóórvragen heb ik geprobeerd zo veel mogelijk oog te houden voor de diversiteit, het specifieke en het unieke. Interviews bij erfgoedproducenten waren gericht op het achterhalen van het beoogde hoofdnarratief en de motivatie daarachter. Het ging daarbij om de gedachtegang achter de selectie van tijdelijke tentoonstellingen, de connectie met het hoofdnarratief, het bezoekersprofiel of de bezoekersprofielen en de marketing waarmee de potentiële bezoeker benaderd en bereikt werd. Gesprekken met gidsen waren gericht op het achterhalen van het narratief of narratieven, de beleving die zij bezoekers boden en hun eigen ervaringen met bezoekers en hun reacties. Op sommige plaatsen was de interpretatie die de gids of gidsen en Living History acteurs aan de locatie gaven een belangrijk deel van de presentatie.

Gedurende het onderzoek heb ik mijn bevindingen kunnen toetsen en aanscherpen door presentaties op diverse conferenties, seminars en expertmeetings in Nederland, Curaçao, Chawton, Londen, Washington en New Haven. Ik kreeg er bovendien de gelegenheid producenten van koloniale en slavernijpresentaties buiten Nederland en mijn casuslanden te spreken en enkele presentaties te bekijken. Deze blik in de keuken van erfgoedpresentaties in het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten gaf mij aanvullende informatie over de praktijk buiten mijn casussen.

Zowel bij het afnemen van interviews als bij deelname aan groepsbezoeken ben ik mij terdege bewust geweest van mijn eigen aanwezigheid in het onderzoek. Mijn zichtbaar gemengde etnische achtergrond (Afro-Caribisch, Europees, Aziatisch) verleent mij op het eerste gezicht een fluïde identiteit binnen de belangengroepen die ik onderzoek. De keuzes die ik daarbij maak, zoals mijn kroeze haardracht, benadrukken mijn zwarte 'roots'. Daar komt bij dat ik zowel op Curaçao, als in Suriname en Nederland heb gewoond, opleidingen heb gevolgd en gewerkt en er op familiebanden en netwerken kan steunen. Deze factoren verdiepen enerzijds de mate waarin ik in het Caribisch gebied als 'daar geboren' (native) en 'bewust Afro-Caribisch' wordt geaccepteerd. Anderzijds bepalen deze factoren ook de mate waarin in datzelfde gebied mijn 'westers academische' afstand tot de gevoelige slavernijmaterie wordt ervaren. Deze dubbele toebedeelde identificatie, enerzijds als betrokken nazaat van slaven en anderzijds als 'westerse geprivilegieerde academicus' ervoer ik ook in Ghana en Zuid-Afrika.

Dankzij deze fluïde identiteit heb ik toegang kunnen krijgen tot zowel zwarte als witte kring. Ik werd toegelaten tot gelegenheden waar witten niet welkom waren. Tegelijkertijd gunden erfgoedprofessionals die het soms etnische getinte publieke debat schuwden, mij iets meer vertrouwen dan ik als meer partijdig betrokken 'cultureel activist' had gekregen. Natuurlijk staan tegenover deze acceptatie binnen een gepolariseerde context ook een aantal gevallen waarbij ik niet het voordeel van de twijfel kreeg. Er deden zich situaties voor waarbij ik in activistische kringen gezien werd als te weinig betrokken. Of dat ik onder traditionele erfgoedprofessionals juist weer als té betrokken werd gezien.²⁰

Een sprekend voorbeeld van een geval waarbij die twijfel uiteindelijk in mijn voordeel uitpakte, maakte ik mee op Curaçao. Een van de gidsen in het slavernijmuseum Kura Hulanda, die bijzonder populair is bij Afro-Amerikanen, nodigde mij uit aanwezig te zijn bij een speciale tour op een tijdstip dat het museum normaal voor het publiek gesloten is. Zij achtte het niet opportuun de deelnemers te vertellen dat ik onderzoek deed en stelde mij in plaats daarvan voor als haar persoonlijke gast. De groep bestond geheel uit reisleiders van reisorganisaties gericht op Afro-Amerikanen. Ze namen mij van een afstand op, maar gingen in de eerste anderhalf uur van de tour nauwelijks in op mijn voorzichtige toenaderingspogingen. Aangekomen bij een gedeelte over muziekinstrumenten, nodigde de gids ons uit muziek te maken en te dansen. Een van de deelnemers dacht waarschijnlijk mij in verlegenheid te brengen door mij aan te wijzen om een solo te dansen. Ik stapte naar het midden van de kring en danste de tambú, een Afro-Curaçaose dans die stamt uit het slavernijverleden. Vanaf dat moment in de tour nam een aanzienlijk aantal deelnemers even de tijd om persoonlijk met me kennis te maken en me te vragen naar mijn (etnische) achtergrond. Pas toen het ijs tussen de groep en mij was gebroken, kreeg ik de

²⁰ In de sociologie en antropologie wordt in de rol van onderzoeker onderscheid gemaakt in een spectrum van 'complete participant' tot 'complete observer' (Babbie, 1986). In Amerikaans onderzoek met zwarte en witte respondenten is gebleken dat er een zogenaamd 'race-of-interviewer-effect' bestaat. Volgens Campbell aangehaald in Van Heelsum (1993) komt het vooral voor bij 'radicale' vragen van een etnische strekking, niet bij 'neutrale' vragen. Zie ook Schramms (2005) ervaringen in Ghana 'On being rejected in the field'.

gelegenheid enkele van hen te spreken en iets meer over de groep en de motieven voor hun bezoek te achterhalen.

Aan de andere kant van dit spectrum heb ik ervaren dat sommige museumprofessionals nauwelijks wilden ingaan op de standpunten van de musea en in welke context die tot stand gekomen waren. Vooral gedurende de eerste gesprekken beperkten zij zich vaak tot de officiële openbare verklaringen. In latere gesprekken gaven zij dan soms iets meer prijs over de strekking van het debat waarbinnen het museum zijn keuzes maakt, of gingen ze in op een meer persoonlijke motivatie of standpunt, of ze vertelden iets over persoonlijke worstelingen met etnopolitieke verhoudingen in de productie van slavernijverleden. Daarbij werd mij dan gevraagd de opnameapparatuur af te zetten en dat gedeelte van het gesprek *off the record* te houden.

Keuzes in casussen

Dit onderzoek richt zich op erfgoed gerelateerd aan slavenhandel en slavernij en het Nederlandse koloniale verleden. Landen in het Caribisch gebied en Afrika staan centraal. Zo worden gebieden vergeleken die als kolonies in dienst stonden van Nederlandse slavenhouders en -handelaren. Nederland, de kolonisator, is daarom geen casus.

De keuze voor Suriname en Curaçao lag voor de hand omdat Suriname tot 1975 deel uitmaakte van het Koninkrijk der Nederlanden en Curaçao dat nog altijd doet. Op Suriname heeft het slavernijverleden een duidelijk stempel gedrukt, gemeten in aantallen plantages en slaafgemaakten. Curaçao is het grootste eiland van de voormalige Nederlandse Antillen en vergeleken met Aruba, Bonaire, St. Maarten, St. Eustatius en Saba hebben daar de meeste slaafgemaakten gewoond. In West-Afrika had Ghana een centrale positie in de Nederlandse slavenhandel en heeft dat nu in de presentatie van het slavernijverleden. Over Ghanese presentaties en belangenhebbende partijen daarin is al veel gepubliceerd, wat houvast biedt voor dit vergelijkende onderzoek over een uitgestrekt gebied.

De keuze voor Zuid-Afrika lag daarentegen minder voor de hand. Dat Zuid-Afrika een Nederlands slavernijverleden heeft, is minder algemeen bekend dan het slavernijverleden van de drie overige casuslanden. Slaafgemaakten werden door de VOC naar de West-Kaap gehaald vanuit West- en Oost-Afrika, India en Azië. Een eeuw na de slavernij volgde een tweede periode van etnische onderdrukking, de apartheid. Vanaf het einde van de apartheid werkt de Zuid-Afrikaanse overheid zeer bewust aan een meervoudig perspectief in cultureel beleid en historische presentaties. Een dergelijke sturing is uniek, zeker zo direct na de beëindiging van geïnstitutionaliseerd racisme. Als vierde casus kan Zuid-Afrika bijdragen aan inzicht in de factoren etnische en sociaal-economische demografie en sturing vanuit de overheid. Er is al veel geschreven over culturele presentaties en groepsrepresentatie in Zuid-Afrika, maar nog weinig over slavernijpresentaties daar.

Het betrekken van Zuid-Afrika in dit mondiale onderzoek biedt bovendien de kans het Black Atlantic perspectief (Gilroy, 1993) te verbreden. Het slavernijverleden heeft in Zuid-Afrika een

grotere diversiteit aan nazaten opgeleverd dan elders. Daarmee kan dit onderzoek loskomen van de zwart-wit dichotomie, die zoveel aandacht opeist in debatten rondom de koloniale slavernijgeschiedenis en haar erfenis. De vierde casus beperkt zich tot de West-Kaap van Zuid-Afrika, waar de VOCslavernijgeschiedenis zich voltrok. Zo wordt voorkomen dat presentaties over de overige delen van de Zuid-Afrikaanse raciale geschiedenis de aandacht afleiden van slavernijpresentaties.

Na de keuze voor de landen moest de keuze worden gemaakt welke presentaties te analyseren. Om zoveel mogelijk presentaties te identificeren, heb ik vanuit historische en hedendaagse invalshoeken gezocht naar locaties waar slavernijpresentaties te verwachten waren. Daar bleken zich soms musea te bevinden, soms lieux de mémoire, soms andersoortige toeristische bestemmingen en soms niets. Sommige braakliggende locaties konden via tours worden bezocht. Tijdens tours en Living Historyvoorstellingen heb ik participatief onderzoek gedaan. Wanneer er geen slavernij- maar wel een andere tentoonstelling was, heb ik gekeken welke thema's daarin voorkwamen.

Vanwege de tijdspanne en de geografische reikwijdte van dit onderzoek bleek al snel dat een vergelijking van tentoonstellingen het meest haalbare was. In een tentoonstelling wordt het verleden toegelicht met objecten met bijschriften, en tekstpanelen. Zo wordt elke bezoeker precies dezelfde presentatie aangeboden die is vastgelegd door de producerende instelling of erfgoedonderneming. Dat is minder het geval bij tours en Living History voorstellingen. In deze presentaties bestaat meer variatie omdat gidsen, acteurs en presentatoren wisselend zijn en vanwege de interactiviteit met het publiek. Culturele manifestaties hebben een lagere drempel dan museale tentoonstellingen. Uitgebreider onderzoek bij die gelegenheden zou daarom meer zicht kunnen geven op publiek uit lagere klassen en op die groepen die geen vaste museumbezoeker zijn. Veel manifestaties en tours zijn echter seizoensgebonden. Bovendien vinden sommigen maar eens per jaar of zelfs eens per twee jaar plaats, zoals het Panafest festival in Ghana. Het was binnen een project van vier jaar niet mogelijk om genoeg data over manifestaties en tours te verzamelen voor een gedegen analyse. Daarom heb ik ervoor gekozen om alleen tours en Living History voorstellingen te verwerken die een relatie hebben met tentoonstellingen en locaties die deel uitmaken van de analyse. Zo kon ik bekijken wat in immateriële presentaties aan deze materiële presentaties wordt toegevoegd. Deze keuzes leidden ertoe dat alleen lieux de mémoire waar een tentoonstelling staat in de analyse zijn meegenomen. Daarom is de presentatie op het Ghanese Assin Manso wel onderdeel van de analyse, maar zijn diverse op zichzelf staande monumenten dat niet.

In totaal heb ik 29 locaties/presentaties geanalyseerd: vier in Suriname, zeven op Curaçao, acht in beide Afrikaanse landen plus een Nederlandse reizende tentoonstelling die Suriname en Curaçao aandeed. Mijn doel was een betrouwbare weergave van elk land te geven, samen met een gebalanceerde vergelijking tussen de landen. Dat laatste lukte alleen in Suriname in aantallen niet, omdat daar erg weinig musea en andere materiële erfgoedpresentaties waren.

Voor de inhoudelijke balans wilde ik voor elk land een nationaal museum betrekken en zowel oudere als jongere erfgoedinitiatieven. Bovendien wilde ik voor elk land tevens de specifieke lokale geschiedenis betrekken: in de drie aankomstlanden een plantagelocatie, in Suriname een Marronlocatie, in Ghana locaties van de slavenhandel en de trans-Atlantische oversteek. In beide Afrikaanse landen waren zo veel tentoonstellingen waarin slavernij een thema was, dat de analyse zich daarop concentreert. In de Caribische landen was het feit dat veel historische locaties geen slavernijtentoonstelling hadden, reden om deze afwezigheid onder de loep te nemen. Echter, inhoudelijk geldt voor alle presentaties in alle vier casuslanden dat de stilte er in meer of mindere mate in voorkomt. De reizende tentoonstelling was een Nederlands initiatief en een samenwerking tussen Nederlandse, Surinaamse en Curaçaose partijen. De organisatie in Suriname en op Curaçao en het resulterende verschil in publiek in beide landen levert een zeer interessante casus op.

Tabel I.1 geeft een overzicht van deze locaties/presentaties. In de laatste kolom wordt aangegeven of op de locatie een tentoonstelling staat waarin de sociale geschiedenis van koloniale slavernij voorkomt. Daaronder versta ik de weergave van de ervaring geknecht te zijn, van de bijdrage van slaafgemaakten aan het nationale erfgoed, of van de prestaties van individuen die slaaf waren. De meerderheid van deze presentaties bood naast tentoonstellingen tours met gidsen en/of Living History voorstellingen. Vier presentaties, namelijk de plantagetocht van Stichting Merodia, de *Ruta Tula*, de *Return Ceremony* van One Afrika en de *1 December Optocht*, bestaan uit rondleidingen en Living History optredens op locaties die niet aan de organisatie toebehoorden. Twee locaties, namelijk Frederiksdorp en Landhuis Groot Santa Martha, boden geen eigen slavernijtentoonstelling maar stelden hun terreinen wel open voor een tour en een tijdelijke tentoonstelling van producenten die slavernij wel als thema presenteren. *De erfenis van slavernij* wordt apart genoemd omdat het initiatief en de productie ervan buiten de casuslanden ligt. Het wordt bovendien twee keer genoemd omdat de analyse van de organisatie en consumptie in twee landen is gedaan.

Naast de 29 presentaties die hier genoemd zijn, heb ik ook andere locaties bezocht of via documentatie en interviews bestudeerd. Een aantal locaties is niet in de bespreking van presentaties meegenomen omdat zij geen meerwaarde bood in de analyse. Desondanks vormen deze waardevolle contextuele referentiepunten en in die hoedanigheid worden zij in de volgende hoofdstukken soms toch genoemd. Het betreft onder meer in Zuid-Afrika het Gold of Africa Museum; Fort de Goede Hoop; Robbeneiland; Koopmans de Wet Museum; Tanu Baru Cemetery; Lesedi Village; Cape Town Holocaust Centre; C.P. Nel Museum Oudtshoorn; Apartheidsmuseum; op Curaçao het Curaçao Maritiem Museum en het Joods Historisch Museum; in Suriname het Openluchtmuseum te Nieuw Amsterdam; het Joods Historisch Museum te Jodensavanne; marrondorpen Santigron en Atyoni; de Paramaribo wandeltoer van Cynthia Mc Leod; in Ghana Fort Amsterdam; Fort William; Fort Oranje; Fort Batenstein; Fort St. Jago; Salaga; Pikworo; Peki; Gwollu; Nalerigu; Sirigu en Paga.

Ook een aantal tours die niet regulier georganiseerd worden, is mij wel bekend, maar heb ik niet meegenomen in de analyse. Over deze presentaties is mij verteld tijdens de interviews die ik heb afgenomen met activisten, academici en medewerkers van NGO's. Ook voor deze informatie geldt dat het in de context meegenomen is en in de hoofdstukken soms als zodanig genoemd wordt.

Terminologie

In deze dissertatie wordt een aantal termen gebruikt die toelichting behoeven, niet alleen vanwege het belang van definiëring, maar ook omdat de keuzes voor bepaalde termen een visie vertegenwoordigen. De visie komt vooral voort uit de overtuiging dat veel termen die gebezigd worden in de academische wereld en het populaire discours direct in relatie staan tot denkbeelden uit het koloniale tijdperk. En dat met het consequent gebruik van bewust gekozen termen op den duur ook het perspectief op het verleden en heden verandert. Terminologie is ook cultureel erfgoed, de connotaties zijn onderdeel van de identiteit van een bepaalde groep en ontveren andere groepen die vanuit dat perspectief niet op dezelfde legitimering kunnen rekenen. Het gebruik van nieuwe termen kan soms wat geforceerd aandoen. Ik zie de vertrouwde met bepaalde begrippen echter als een tijdelijk gegeven en acht dit minder relevant dan de bewuste keuzes en perspectieven die ten grondslag liggen aan bepaalde begrippen.

Het gebruik van de term 'slaaf' heeft als nadeel dat het te vaak gebruikt is als synoniem voor mensen die van Afrika naar de Nieuwe Wereld zijn gebracht en in de Nieuwe Wereld in slavernij leefden. Slaafschheid kan zo opgevat worden als een aangeboren conditie van de Afrikaanse diaspora, in plaats van een opgelegde sociale positie in een tijdgebonden maatschappelijke context. De Nederlandse taal kent geen ingeburgerde term die duidelijk maakt dat mensen slaaf gemaakt worden door anderen, dat het een sociale constructie is en geen natuurlijk gegeven. In navolging van het Engelse 'enslaved' en het Papiamentse 'esclavizá', gebruik ik de term 'slaafgemaakt', een kortere vorm van het vaker gebruikte 'tot slaaf gemaakt'. Soms gebruik ik ter afwisseling nog wel de term 'slaaf', ook omdat 'slaafgemaakt' nog steeds een lang woord is dat gezocht aandoet. Ik gebruik het echter alleen in de historische context en enkel om de sociale positie van de groep of een individu in die periode aan te duiden.

Biologisch gezien kunnen er geen menselijke rassen onderscheiden worden. 'Ras' is een maatschappelijke constructie. Deze constructie is gebruikt om tijdens en na de koloniale slavernij de onderdrukking van een specifieke groep te legitimeren. Om toch verschillende groepen aan te kunnen duiden, gebruik ik de term 'ethniciteit'. Hiermee wil ik waar nodig somatische en culturele kenmerken duiden, maar de associatie met hiërarchische relaties en essentialistische kaders beperken. De term 'blank' gebruik ik niet vanwege de associaties met raciale superioriteit en Europese suprematie. Als tegenhanger van de term 'zwart' gebruik ik simpelweg 'wit'. Hoewel de term 'zwart' in Nederland wel eens gebruikt wordt om niet-westerse afkomst aan te duiden, vermijd ik deze verwarrende veralgemenisering en gebruik ik 'zwart' alleen om daarmee een zwarte Afrikaanse afkomst mee aan te duiden.

Tabel I.1 Geanalyseerde presentaties²¹

Land	Naam presentatie of locatie	Slavernij in tentoonstelling
Suriname	- Surinaams Museum	√
	- Frederiksdorp	
	- Danpaati River Lodge	
	- Plantagetocht Stichting Merodia	
Curaçao	- Curaçaos Museum	
	- Landhuis Groot Santa Martha	
	- Kura Hulanda Museum	√
	- Museo Tula	√
	- Nationaal Archeologisch Antropologisch Museum Management	√
	- Kas di Pal'i Maishi Museum	
	- Ruta Tula	
West-Kaap Zuid-Afrika	- District Six Museum	√
	- Bo-Kaap Museum	√
	- Slave Lodge	√
	- Groot Constantia	√
	- South African Slave Church Museum	√
	- Vergelegen	√
	- Drostdy Museum	√
	- 1 December Optocht	
Ghana	- Cape Coast Castle Museum	√
	- Elmina Castle Museum	√
	- National Museum of Ghana	√
	- Ussher Fort Slavery Museum	√
	- W.E.B. Du Bois Memorial Centre for Pan African Culture	√
	- Assin Manso	√
	- Nzulezu	
	- One Afrika	√
Nederland	- <i>De erfenis van slavernij</i> in Suriname	√
	- <i>De erfenis van slavernij</i> op Curaçao	√

²¹ *De erfenis van slavernij* was een in Nederland geïnitieerde tentoonstelling die als reizende tentoonstelling Curaçao en Suriname heeft aangedaan. Omdat het geen onderdeel vormt van de lokale presentaties in de casuslanden wordt deze tentoonstelling onderaan de tabel genoemd en niet onder Curaçao en Suriname.

De termen 'Afrikaan' en 'Afrikaans' zijn in dit onderzoek verwarrend omdat het van toepassing kan zijn op West-Afrikanen, op de Afrikaanse diaspora en op zwarte, witte, Aziatische en multi-etnische Zuid-Afrikanen. Ik gebruik daarom waar nodig omschrijvingen of samengestelde termen zoals Afro-Caribisch en West-Afrikaans. Ik ben me ervan bewust dat in Angelsaksisch gebied het voorvoegsel 'Afro' als problematisch gezien wordt en vervangen is door 'African'. Voor zover ik weet geldt dat in het Nederlands niet. De termen 'kleurling' en 'gekleurd' vermijd ik zo veel mogelijk, vanwege de onduidelijkheid die deze kunnen opleveren. Terwijl de termen in het Nederlands meestal verwijzen naar een deels Afrikaanse, deels Europese afstamming, wordt er in de Zuid-Afrikaanse context meestal een Aziatische oorsprong mee bedoeld.

Het aanduiden van iemand als 'afstammeling van slaafgemaakten' of 'afstammeling van slavenhouders' is vrijwel altijd een versimpeling van een complexere genealogie en een associatie tussen etniciteit en een historische maatschappelijke rol. Veel mensen in de casuslanden stammen af van verscheidene groepen in de maatschappij, van slaafgemaakten, slavenhouders en andere sociale groepen.²² Bovendien waren niet alle Europeanen slavenhouders, niet alle Afrikanen slaafgemaakt, niet alle slaven Afrikaan en niet alle slavenhouders Europeaan. Zonder die complexiteit geweld aan te willen doen, is het voor de argumentatie van dit boek in de eerste plaats van belang met welke historische rol of rollen mensen zich identificeren. Daarom noem ik iemand soms nazaat van een slaafgemaakte, terwijl diezelfde persoon wellicht ook afstamt van slavenmakers of andere sociale groepen. Ik zeg hier met nadruk sociale groepen, omdat in discussies over het slavernijverleden vaak gesproken wordt over etnische groepen, terwijl het gaat over de sociale positie van mensen in het koloniale slavernijverleden en de hedendaagse samenlevingen die daaruit voortgekomen zijn.

De termen 'koloniaal' en 'postkoloniaal' verbind ik met het begin van de democratische politieke vertegenwoordiging van de lagere klassen gerelateerd aan de etnische meerderheid van de bevolking die in de koloniale periode subaltern was (Marschall, 2004). Dit gebeurde in Ghana in 1957, Curaçao 1969, Suriname 1975, Zuid-Afrika 1994.²³ Het praktiseren van actief kiesrecht leidt tot politieke representatie van deze groepen en daarmee is de weg naar hun representatie in cultureel beleid en nationale narratieven geëffend. Maar politieke democratisering betekent niet vanzelfsprekend het einde van koloniale invloeden op historische presentaties. Contrakoloniale narratieven staan immers nog steeds niet los van koloniale narratieven. De ontwikkeling van postkoloniale nationale narratieven is een proces dat tijd neemt en in elk land een eigen verloop vertoont. Overigens is deze definitie van postkoloniaal niet toepasbaar op 'moederland' Nederland, waar de meerderheid van de bevolking niet behoort tot de etnische groepen die in de koloniale periode subaltern waren. Ook in Nederland is de invloed van koloniale narratieven nog

²² Zoals Marrons, contractarbeiders, inheemsen en migranten van na de periode van koloniale slavernij.

²³ Hoewel in Suriname en de Nederlandse Antillen in 1948 algemeen kiesrecht werd ingevoerd en de gebieden in 1954 een autonome status binnen het Nederlands Koninkrijk verkregen, beschouw ik de Curaçaose opstand van 1969 en de Surinaamse onafhankelijkheid van 1975 als de beginpunten van de politieke vertegenwoordiging van de Afro-Curaçaöënaars en Afro-Surinamers die geen onderdeel uitmaakten van de elite.

aanwezig. Van Stipriaan schrijft hierover in 2007: "the new post-colonial historiography of Dutch slavery is still in its infancy and the colonial heritage is still substantial" (p. 206).

De definitie van erfgoed die gehanteerd wordt in dit onderzoek luidt: erfgoed is het hedendaagse gebruik van het verleden. Dat gebruik vindt plaats vanuit een sociale behoefte aan representatie. Erfgoedgebruikers kennen het verleden betekenis toe en verbinden die betekenis aan hun eigen positie in de huidige samenleving. Koloniaal erfgoed en slavernijerfgoed zijn gevormd tijdens en na de koloniale periode, voortkomend uit de driehoekshandel en koloniale slavernij in Europa, Afrika en de Amerika's. De groepen die daarbij betrokken zijn, zijn niet alleen slavenhouders en slaafgemaakten, maar ook hun afstammelingen, en andere groepen in die samenlevingen zoals Marrons, contractarbeiders, inheemsen en latere migranten.

Dit onderzoek gaat over de manier waarop historische presentaties deze toekenning van betekenis vormgeven en overdragen. Ik definieer een slavernijpresentatie als een presentatie waarin koloniale slavernij en de ervaring slaaf te zijn thema's zijn en de bijdrage van slaafgemaakten aan het nationale erfgoed wordt weergegeven, evenals de prestaties van individuen die slaaf waren. In dit onderzoek bekijk ik of in presentaties het verhaal van de slaafgemaakte mens naar voren komt. Presentaties die slavernij slechts noemen als arbeidsvorm tijdens de economische ontwikkeling in de koloniale periode, vallen daar niet onder. Daarom hou ik een onderscheid aan tussen de 'geschiedenis' en 'sociale geschiedenis' van slavernij. In de sociale geschiedenis worden niet alleen de grote ontwikkelingen en machthebbers bestudeerd, maar vooral ook de grote groep mensen waarover minder bekend is. Anders dan in veel andere historische benaderingen worden in de sociale geschiedenis vragen gesteld die het tijdvak overstijgen en worden inzichten en theorieën uit de sociale wetenschappen gebruikt.

Representatie gebruik ik in de betekenis van 'vertegenwoordiging' van een groep. Het eigenaarschap van erfgoed is zowel het bezit van koloniaal erfgoed, als het bezit van machtsposities in museale en erfgoedkringen. Daartegenover staat zeggenschap over erfgoed, een situatie waarin de politieke verhoudingen het mogelijk maken dat ook niet-eigenaren in staat zijn mee te beslissen over erfgoedpresentaties.

Lang is het dominante perspectief in historische presentaties die van de koloniale machthebber geweest. Om in dit onderzoek de positie te duiden van de niet-machthebbers die niet vertegenwoordigd werden in presentaties, gebruik ik de term 'subaltern'. Deze van oorsprong militaire term wordt in de sociale wetenschappen, met name postkoloniale studies, gebruikt om personen aan te duiden die sociaal, politiek of geografisch buiten hegemoniale machtsstructuren vielen. De subalterne groep bezat minder macht in het systeem en in de structuur van de samenleving. Dat sluit niet uit dat individuen uit die groep een toonaangevende visie kunnen hebben en dat zij buiten de rangorde van het systeem vele talenten kunnen bezitten.

Dit onderzoek is hoofdzakelijk gericht op tentoonstellingen, oftewel materiële presentaties waarin het verleden toegelicht wordt met tekstpanelen, objecten en bijschriften. Zo wordt elke

bezoeker precies dezelfde presentatie aangeboden, die is vastgelegd door de producerende instelling of erfgoedonderneming.

De omgevingen waarin deze presentaties aangetroffen worden zijn divers. In dit onderzoek worden deze omgevingen musea, gemeenschapsmusea (community museums) en lieux de mémoire genoemd. Met deze benamingen wordt onderkend dat er verschillende doeleinden bestaan. Traditionele musea richten zich vooral op traditionele museumbezoekers en nemen in hun activiteiten de traditionele museale standaarden in acht. Gemeenschapsmusea richten zich primair op een welomschreven gemeenschap die meestal geografisch nabij is. De activiteiten van gemeenschapsmusea, zoals verzamelen, conserveren, onderzoeken, presenteren en het publiek bereik worden in nauwe samenwerking met vertegenwoordigers van de betreffende gemeenschap gerealiseerd en voldoen niet noodzakelijk aan de traditionele museale standaarden. Lieux de mémoire zijn niet hoofdzakelijk gericht op een gemeenschap die geografisch nabij is, of op verzamelen. Lieux de mémoire bieden mensen de gelegenheid het verleden te beleven of contact te maken met hun emoties over het verleden. Er zijn erfgoedproducenten die elementen uit de traditionele museologie combineren met de ervaringsgerichtheid en sociale betrokkenheid die gemeenschapsmusea en lieux de mémoire kenmerkt (Crooke, 2007; Graham e.a., 2000; Kreps, 2003; Nora 1989; Prentice, 2001; White, 1997).

De presentaties bevinden zich meestal op locaties die een historische relatie hebben met slavernij. Deze noem ik 'slavernijlocaties'. Op slavernijlocaties staat niet altijd een (slavernij) presentatie, deze locaties kunnen ook braakliggen.

De termen 'lokaliteit' en 'mondiaal' zijn in dit onderzoek gebruikt om geografische dimensies te duiden waarbinnen de hedendaagse productie en consumptie van slavernijerfgoed plaatsvindt. Het gaat om de politieke, economische en demografische contexten waarbinnen representatie wordt bepaald, die behalve lokaal ook bovenlokaal zijn, namelijk trans-Atlantisch, transnationaal of supranationaal. Met de term 'mondialisering' worden in dit onderzoek processen aangeduid die de mondiale erfgoedmarkt voor slavernijpresentaties mogelijk maken. Dankzij toegenomen technologische mogelijkheden is de productie van presentaties steeds minder plaatsgebonden. Ook de ontwikkeling van nieuwe opvattingen over musea en andere erfgoedpresentaties is niet aan nationale grenzen gebonden. Erfgoedinstellingen hebben over de hele wereld contact met elkaar en verzorgen presentaties voor een internationaal publiek.

Tot slot gebruik ik de term 'klasse' om de rollen te onderscheiden die economisch kapitaal (inkomen) en cultureel kapitaal (opleidingsniveau, vrijetijdsbesteding van de directe sociale omgeving) spelen bij erfgoedproductie en -consumptie. Dit is met name van belang voor het achterhalen wie musea, erfgoedpresentaties en slavernijpresentaties bezoekt. Precieze gegevens over de inkomens- en opleidingsniveaus van bezoekers van slavernijpresentaties zijn niet beschikbaar. Maar voor de analyse van de totstandkoming van hedendaagse slavernijpresentaties en de representatie van sociale groepen daarin is een grove indeling naar sociaal-economische omstandigheden voldoende. Met 'lagere klasse' geef ik de groep aan die vanwege een gebrek

aan economisch en cultureel kapitaal zelden musea bezoekt. De 'middenklasse' heeft genoeg economisch en cultureel kapitaal om erfgoedbezoek deel te laten uitmaken van haar vrijetijdsgedrag. De 'hogere klasse' heeft genoeg economisch, sociaal en cultureel kapitaal voor intensief erfgoedbezoek en kan (kon) op basis van netwerken en opleiding invloed uitoefenen op de erfgoedproductie.

Opzet van het boek

In de komende hoofdstukken worden achtereenvolgens de historische contexten, slavernijlocaties en de aanwezigheid van slavernijpresentaties; de inhoud van de presentaties en de locatie als context van de presentaties; producenten en productiecontexten en ten slotte de bezoekers van slavernijlocaties behandeld. Zo worden presentaties zowel inhoudelijk bekeken als vanuit het productieproces en de consumptie. De antwoorden op de centrale vraag naar mondialisering en nieuwe presentaties over het slavernijverleden worden in het laatste hoofdstuk bij elkaar gebracht. Tussen de hoofdstukken zijn vijf intermezzo's geplaatst waarin de ligging, het prijsniveau en het inhoudelijk aanbod van enkele individuele presentaties worden toegelicht. Ze dienen als illustratie bij de meer analyserende hoofdstukken. De intermezzo's betreffen een Marronlocatie, een wijnboerderij, een reizende slavernijtentoonstelling, een pelgrimpresentatie en een tour, dit om een zo breed mogelijk scala aan presentaties meer in detail te laten zien.

Hoofdstuk II is een kennismaking met de casuslanden. Op een beknopte schets van het Nederlandse koloniale slavernijverleden volgen schetsen van het verleden van Suriname, Curaçao, de West-Kaap en Ghana. Daarop volgt voor elk land een impressie van de ontwikkeling in de herdenking van slavernij en de slavernijpresentaties die er zijn. In het tweede deel van het hoofdstuk wordt dit geanalyseerd. Hieruit volgt een ordening van historische locaties en slavernijpresentaties, variërend van koloniale machtszetels tot plaatsen van verzet. Het laatste deel van de analyse is een bespreking van de verbanden tussen historische achtergronden, de ontwikkelingen in herdenkingspolitiek en hedendaagse presentaties. De verkenning van de historische context levert diverse aanwijzingen op die suggereren dat de verklaring voor de aanwezigheid van slavernijpresentaties eerder in de hedendaagse productieomstandigheden ligt dan in het verleden.

In hoofdstuk III worden de presentaties en locaties inhoudelijk omschreven en geanalyseerd. Besproken worden de presentaties in monumentale panden, op nieuwe locaties en van tours. Wat wordt daar getoond van het leven van de overheersers en wat van het leven van de overheersten? Daarna worden de locaties als context van de presentatie belicht om te kijken in hoeverre locaties het podium voor narratieven bepalen. Het hoofdstuk wordt afgerond met een analyse van de overeenkomsten en verschillen tussen de presentaties en de perspectieven die daarin gehanteerd worden. Daarbij wordt duidelijk dat presentatieperspectieven in ideaaltypische zin omschreven kunnen worden als koloniaal, postkoloniaal of postraciaal. Deze perspectieven worden slechts

deels bepaald door de locatie, wat opnieuw pleit voor een analyse van de hedendaagse productie van slavernijpresentaties.

Die analyse volgt in hoofdstuk IV. Eerst worden de contexten omschreven waarbinnen erfgoedproductie plaatsvindt. Van de lokale bevolkingsgroepen wordt besproken hoe zij zich verhouden tot de slavernijgeschiedenis en welke sociaal-economische, politieke en ambtelijke posities zij bezetten. Daarna worden de trans-Atlantische, transnationale en supranationale ontwikkelingen die de productie van slavernijpresentaties beïnvloeden, besproken, waaronder internationaal toerisme. In het tweede deel van het hoofdstuk komen de producenten zelf aan de orde. Geschetst wordt hoe producenten tewerk gaan binnen het overheidsbeleid of daarbuiten. Ook wordt beschreven met welke bevolkingsgroepen en sociale klasse producenten affiniteit vertonen. Het blijkt dat de productiecontexten te kenmerken zijn als de erfenis van koloniale dominantie, commerciële ontwikkelingen en het activistische platform. Producenten bewegen zich in een of meer van deze contexten. Aan de hand van de casus van een reizende tentoonstelling wordt aangetoond hoe keuzes van producenten binnen deze contexten bepalen welk publiek op de tentoonstelling afkomt.

Hoofdstuk V gaat verder in op het publiek. In het eerste deel wordt gekeken of bezoekers in hun reacties laten blijken of ze zich aangetrokken voelen door het beeld van macht, of meegesleept worden door het verhaal van de onderdrukte, of verder kijken dan de geschiedenis van koloniale slavernij. Kortom, kiezen bezoekers net als de producenten bewust voor een perspectief? Deze verkenning leidt tot de constatering dat het publiek hedendaagse slavernijlocaties om zeer uiteenlopende redenen bezoekt, met redenen die niet per se samenhangen met een visie op het koloniale slavernijverleden. Daarom wordt in het tweede deel van het hoofdstuk bestudeerd wie de potentiële en werkelijke bezoekers van slavernijpresentaties zijn. Het blijkt dat de specifieke belangstelling voor het slavernijverleden slechts voor een kleine groep de belangrijkste reden is om de presentaties te bezoeken. Twee specifieke casussen, het Kura Hulanda Museum en de reizende tentoonstelling *De erfenis van slavernij*, laten zien dat desalniettemin een zeer divers publiek zeer positief reageert op slavernijpresentaties. Het laatste deel van het hoofdstuk bevat een analyse en een typologie van de huidige bezoekers van slavernijpresentaties en beantwoordt de vraag waarom de meeste bezoekers vooralsnog niet afstammen van slaafgemaakten.

Hoofdstuk VI ten slotte behelst de uiteindelijke beantwoording van de centrale vraag, door het bij elkaar brengen van de presentaties, hun productie en consumptie. De deelanalyses van de vorige hoofdstukken worden samengebracht in een integrale discussie over slavernijpresentaties, uniformiteit en diversiteit. Het blijkt dat het in de jaren negentig aangevangen internationale proces van het doorbreken van de stilte een belangrijke katalysator geweest is in de ontwikkeling van slavernijpresentaties. Het belang van het internationale aspect vormt een interessant spanningsveld met de algemene toepassing van erfgoed op nationaal niveau, waar het vaak dient als cohesiemiddel. Daarnaast is de dynamiek op de internationale erfgoedmarkt een belangrijke factor, kapitaal is van aanzienlijke invloed op de presentatie van slavernijerfgoed. Ook het resultaat van het doorbreken van de stilte, de nieuwe diversiteit aan perspectieven en stiltes, wordt geanalyseerd. Tot slot vloeit hieruit een conclusie voort.

Intermezzo A

Danpaati River Lodge, Suriname

Danpaati River Lodge werd opgericht in 1999. Het is een bestemming in het Surinaamse oerwoud waar toeristen van natuur, cultuur en ontspanning kunnen genieten. Per bus en korjaal duurt de reis van Paramaribo naar Dan een dag, per vliegtuig en korjaal een dagdeel. Vanwege de duur van de reis wordt aangeraden minstens twee overnachtingen te boeken, om in ieder geval een dag op de bestemming te kunnen zijn. De vlieg- en bootreis kost €170 en een overnachting €75.

Dan is een onbewoond eiland dat omringd is door een dozijn Marrondorpen. Deze samenlevingen zijn gevestigd door Marrons, mensen die er in de koloniale periode in slaagden de slavernij te ontvluchten. De inwoners van deze dorpen, saramaccaners, leveren levensmiddelen en arbeid op Dan. De toeristenverblijven zijn op het onbewoonde eiland gebouwd, zodat de toeristische aanwezigheid de leefwijze in de dorpen zo min mogelijk verstoort (foto A.3-4). Het aanbod voor de toeristen behelst diverse tochten per boot en te voet door de omliggende natuur, een rondleiding door een nabijgelegen dorp, dansvoorstellingen en workshops. De workshops bestaan uit vissen (er worden onder meer piranha's gevangen), korjaalvaren (langs schuimende stroomversnellingen), het bewerken van een kalebas en haarvlechten. Zo maakt de bezoeker kennis met de leefomgeving van de Marrons, hun tradities en hedendaagse cultuur.

De aantrekkingskracht van Dan schuilt in de ligging, die zowel ongerepte natuurlijke schoonheid als avontuur biedt. Dat begint al met de reis erheen. Vanuit het kleine vliegtuig, hier gezien voor overstapplaats Botopasie, zijn het onmetelijke Surinaamse Amazonegebied en de daar doorheen kronkelende rivieren te zien (foto's A.1 en 2). Daar liggen diverse dorpjes, zoals Jaw Jaw (foto A.2). Het laatste deel van de reis, per korjaal, brengt de bezoeker tot vlak voor de toeristenverblijven (foto A.3). Op de veranda's voor de verblijven wordt 's ochtends heel vroeg een blad met thee en koffie achtergelaten, zodat bezoekers in stilte van de zonsopgang kunnen genieten (foto A.5). Ook de lounge ruimte en het restaurant zijn gericht op rust (foto A.6).

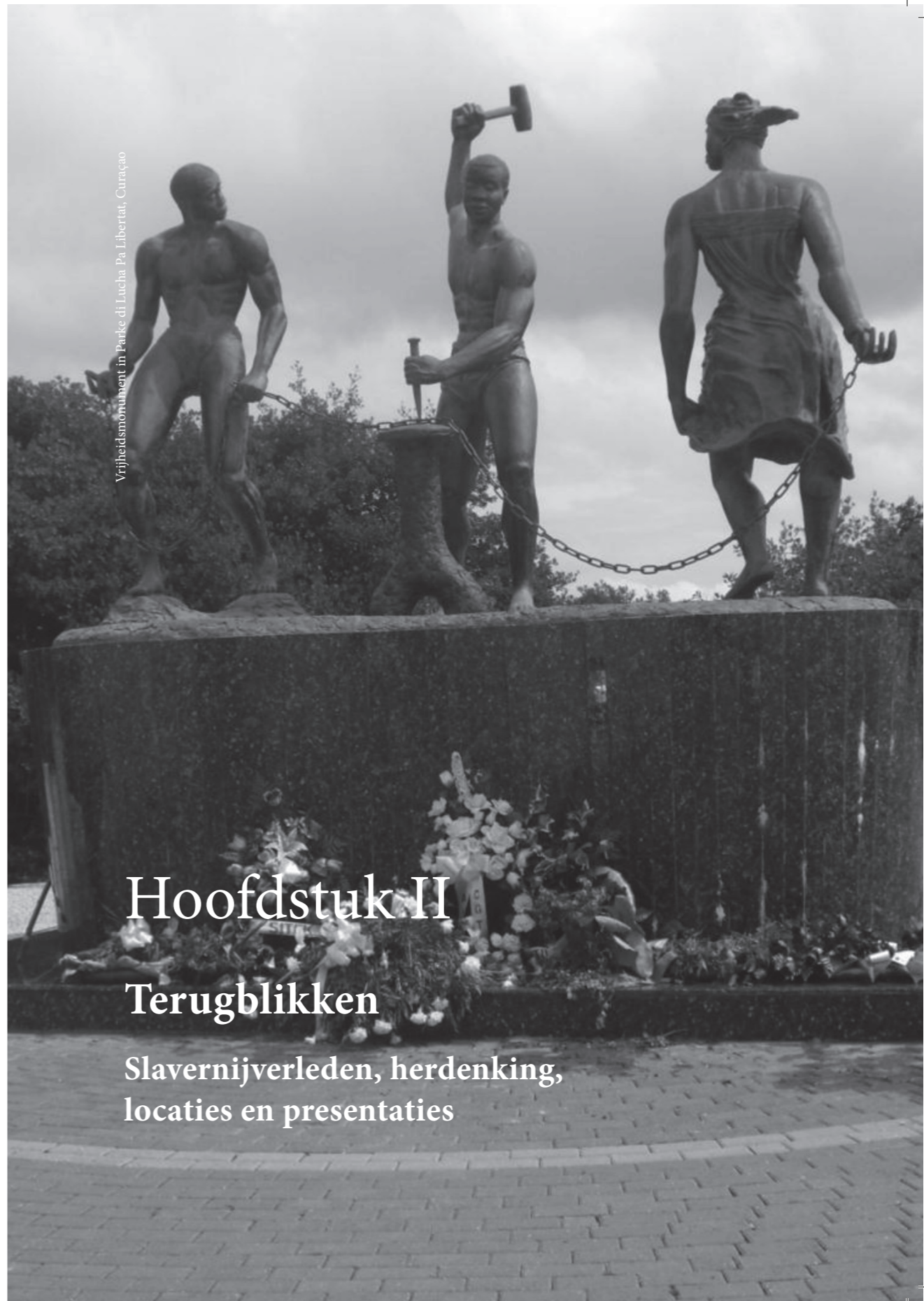
Tijdens de dorpswandeling worden allerlei aspecten van het leven van de bewoners getoond, zoals de productie van kookolie uit de Maripavvrucht (foto A.7-8); de productie van meel (foto A.9) en de zorg voor de kinderen (foto A.10). Bij het tonen van de cultuur wordt over het algemeen niet verwezen naar de koloniale driehoek, slavernij en verzet. Dat gebeurt alleen kort tijdens de dansvoorstelling, 's avonds in de lounge, wanneer een dans getoond wordt die verwijst naar geheime communicatie onder slaven. Op deze manier werden plannen om te vluchten binnen de groep verspreid (foto A.11). Tevreden bezoekers schrijven in het gastenboek vooral onder de indruk te zijn van de omgeving en de gastvrijheid van de mensen (foto A.12).

Vrijheidsmonument in Parke di Lucha Pa Libertat, Curaçao

Hoofdstuk II

Terugblikken

Slavernijverleden, herdenking,
locaties en presentaties

Inleiding

Zijn het slavernijverleden van Suriname, Curaçao, de West-Kaap en Ghana vergelijkbaar? Hoe wordt dat verleden in die landen herdacht? Op welke historische locaties wordt het gepresenteerd? Dit hoofdstuk is een kennismaking met de vier casuslanden beschouwd vanuit hun relatie tot het koloniale slavernijverleden. Van elk land wordt het verleden en de plaats daarin van slavenhandel, slavernij en Nederland besproken.¹ Vervolgens wordt per land de ontwikkeling van de herdenking en de presentatie van slavernij uiteengezet en aangegeven waar in 2006-2008 tentoonstellingen over slavernij te vinden waren.

Voor zover er uniformiteit bestaat in presentaties van het Nederlands slavernijverleden in Afrika en het Caribisch gebied, ligt het voor de hand die terug te voeren op de gedeelde historische context. En voor zover er diversiteit opvalt in presentaties, is de vraag interessant of die voortvloeit uit een specifiek lokaal verleden. In de koloniale mensenhandel en slavernij in het Atlantisch gebied namen Suriname, Curaçao, de West-Kaap en Ghana uiteenlopende posities in, variërend van marktplaats tot plaats van tewerkstelling. Het leven van slaafgemaakten vond plaats binnen velerlei contexten, van locaties waar zij in slavernij werden gebracht en locaties waar zij in onderdrukking leefden tot locaties waar zij streeden en hun vrijheid herwonnen. Na de beëindiging van de slavernij en met de opkomst van musea en andere (nationale) historische presentaties in de twintigste eeuw is dat verleden onderdeel geworden van de herdenkingspolitiek. In dit hoofdstuk wordt de relatie geanalyseerd tussen het verleden, de omgang met het verleden, de slavernijlocaties die uit het verleden voortvloeien en de aanwezigheid van erfgoedpresentaties aldaar. Daarbij wordt gekeken of er mondiaal sprake is van eenvormigheid of van lokaal gebonden diversiteit.

In dit hoofdstuk wordt tevens een begin gemaakt met argumenten die in volgende hoofdstukken verder worden uitgewerkt. De belangrijkste historische locaties en slavernijpresentaties die hier worden genoemd, worden in hoofdstuk III inhoudelijk geanalyseerd. Daarna worden in hoofdstuk IV de sociaal-economische en etnopolitieke verhoudingen die hier kort worden aangestipt, verder bestudeerd.

Lokaliteit en het herdenken van het slavernijverleden

De aanzet tot de koloniale periode en daarmee de koloniale slavernij werd gegeven door handelaren die vanuit Europa een zeeroute zochten naar Oost-Indië. Met dat doel vertrokken aan het begin van de vijftiende eeuw vanuit Portugal schepen richting het zuiden. Bij Afrika beland, vatten de bemanningen het plan op de Afrikaanse kustlijn te volgen tot aan de beoogde

¹ Hoewel het verleden van de casuslanden aanvangt vóór de aankomst van de Europeanen, laat ik met het oog op het onderwerp van dit onderzoek, de presentatie van koloniale slavernij, de prekoloniale periode buiten beschouwing.

eindbestemming. Ter ondersteuning van dat plan bouwden zij er forten, die tevens handelsposten voor Afrikaanse goederen werden. Het eerste, Fort Elmina in het hedendaagse Ghana, dateert uit 1482. In datzelfde jaar deed Columbus Elmina aan. Tien jaar later vertrok hij met een alternatief reisplan naar het westen, in de hoop zo in India uit te komen. In plaats daarvan belandde hij in het Caribisch gebied, waarmee hij de weg opende voor meer Europeanen en de latere koloniale plantage-economieën.

Onder die avonturiers op zoek naar commerciële mogelijkheden in Afrika en de Nieuwe Wereld waren ook Nederlanders. Het beginpunt van de Nederlandse Black Atlantic was de gelijktijdige bezetting van Afrikaans (het genoemde fort Elmina) en Braziliaans gebied in 1637. In navolging van Portugal hadden Nederlandse ondernemers, met name de WIC, nu zowel suikerplantages als de toevoer van de daarvoor benodigde menskracht in handen. Samen met de Nederlandse afzetmarkt maakte dat de Nederlandse Atlantische driehoek compleet. Ruilgoederen werd vervoerd van Nederland naar West-Afrika; mensen werden vervoerd van West-Afrika naar de Amerika's (de middentocht) en de producten van hun arbeid werden vervoerd van de Amerika's naar Europa. Bovendien had Nederland vanaf 1625 ook de Zuid-Afrikaanse West-Kaap in bezit. De VOC voerde daar een zelfde type economie in, gebaseerd op slavenarbeid afkomstig uit West- en Oost-Afrika en Zuid- en Zuidoost-Azië. Suriname, Curaçao, de West-Kaap en Ghana kunnen worden gezien als onderdeel van *een* Nederlands Atlantisch gebied waarin nazaten van slavenhouders en slaven van Europese, Afrikaanse en Aziatische achtergronden een historisch referentiekader delen.

In de herdenking van dat verleden in de diverse landen vallen naast internationale overeenkomsten ook lokale verschillen op. Zou het aantal historische presentaties dat een land telt niet louter voortvloeien uit de grootte of mate van welvarendheid van het land en zijn bevolking? Om die vraag te beantwoorden worden hier diverse lokale omstandigheden van herdenking naast elkaar gezet en het aantal presentaties gerelateerd aan de oppervlakte van het land, het aantal inwoners en het inkomen per hoofd van de bevolking.²

Suriname: grootschalige plantages en Marronage

In het Nederlandse koloniale verleden was Suriname de klassieke plantagekolonie: een op export gebaseerde grootschalige landbouweconomie, mogelijk gemaakt door slavenarbeid. Kenmerkend voor het land is het uitgestrekte tropisch oerwoud, deel van het Amazonegebied. Suriname werd in 1667 Nederlands gebied. Onder het gezag van de Geotroyeerde Sociëteit in Amsterdam werd het land een grootschalig exportbedrijf dat onder meer suiker leverde aan Europa.³ Veel machtsposities werden bekleed door Europeanen die zich niet permanent in

² Inkomen, het economische kapitaal van Bourdieu (1984), vormt onderdeel van de analyse van de toegankelijkheid van slavernijpresentaties voor lokale en internationale publieksgroepen en komt daarom in verschillende hoofdstukken terug. Met hetzelfde doel wordt het prijsniveau van presentaties in de Intermezzo's en in volgende hoofdstukken aangegeven. Dat geeft tevens aan welk publiek erfgoedproducenten beogen aan te spreken.

³ De Geotroyeerde Sociëteit was een samenwerking van de WIC, de stad Amsterdam en de familie Van Aerssen van Sommelsdijck.

Suriname vestigden. Daarnaast zorgde de grootte van de plantages voor een aanzienlijke afstand tussen slaaf en meester. Het slavernijsysteem in Suriname heeft vanaf de achttiende eeuw de reputatie uitzonderlijk wreed te zijn geweest.⁴

Het uitgestrekte oerwoud bood aan hen die erin slaagden de slavernij te ontvluchten, de mogelijkheid permanente leefgemeenschappen te stichten. De vrijheid van deze Marronsamenlevingen is zwaar bevochten en tussen 1760 en 1860 vastgelegd in verscheidene vredesverdragen. Na afschaffing van de slavernij in 1863, waarbij ruim 34.000 mensen vrijkwamen, bleef arbeid voor de plantages nodig (Ten Hove, *Vrij in Suriname*). De ex-slaven werden opgevolgd door contractarbeiders uit vooral India, Indonesië en China.

Hierdoor stamt de meerderheid van de hedendaagse Surinaamse bevolking van ruim 481.000 zielen af van plantagearbeiders, hetzij in slavernij (31% van de bevolking is Creools, 10% Marrons), hetzij onder contract (37% Indiaas, 15% Indonesisch) (*The World Factbook*, 2009 est.). Er zijn geen lokale nazaten van slavenhouders die een aparte etnische groep vormen en politieke of economische machtsposities bezetten.

Na 1863 werd het proces van zeggenschap en verzelfstandiging voortgezet. In 1948 werd het algemeen stemrecht ingevoerd, in 1954 verkreeg het land een autonome status binnen het Koninkrijk der Nederlanden en in 1975 werd het onafhankelijk. Dat proces was bepleit door voornamelijk Afro-Surinaamse nationalistische intellectuelen en activisten. Suriname werd gezien als een potentieel welvarend land. Naast de landbouw stutte de aanwezigheid van delfstoffen het lokale vertrouwen dat het land een economisch succesverhaal zou worden. De werkelijkheid bleek anders. Na de onafhankelijkheid volgde een onrustige periode waarin etnische belangengroepen en cliëntelistische praktijken de aanzet gaven tot corruptie, staatsgrepen en zelfs een binnenlandse oorlog. Het investeringsbeleid faalde en de economie stortte in. Nederland staakte het betalen van ontwikkelingshulp, bedoeld als financiële genoegdoening voor de koloniale tijd (Hoefte & Meel, 2001; Welten, 2005). Na twee roerige decennia werkt Suriname zich nu politiek en economisch weer op. Het land richt zich nu onder meer op toerisme. Het jaarlijks inkomen per hoofd van de bevolking bedraagt \$8.900 (*The World Factbook*, 2007 est.).

Suriname: een traditie van herdenken

De afschaffing van de slavernij in 1863 is in Suriname vrijwel vanaf het begin jaarlijks grootschalig en algemeen herdacht en gevierd. Hierin speelde het streven van machthebbers om ex-slaven te verzoenen met hun verleden en hun maatschappelijke positie een rol.⁵ Tegelijkertijd werd in diezelfde tijd een bredere belangstelling voor Afro-Surinaams erfgoed zichtbaar, veelal vanuit een westers, hegemoniaal perspectief. Al in de negentiende eeuw genoten vooral de Marronculturen de aandacht van antropologen. Zo werd in 1875 een Koloniaal Museum ingericht, de voorloper van

het huidige Surinaams Museum. Daarnaast waren er kleine verzamelaars, zowel in elitekringen binnen en buiten Suriname, als onder Creolen uit de lagere klasse. Naast Marronkunst werd bijvoorbeeld Creoolse klederdracht, gedragen bij de emancipatieviering, bewaard.

Naast een dominante behoudende elite met etnografische belangstelling voor de Ander ontstond in Suriname al vroeg een Afro-Surinaamse emancipatiebeweging die materieel en immaterieel erfgoed van het slavernijverleden bewaarde en overdroeg. Zo ondersteunden vanaf het begin van de twintigste eeuw diverse intellectuelen de Afro-Surinaamse identiteitsbeleving met literatuur vanuit een lokaal perspectief. Deze literatuur, waarin aandacht is voor het perspectief van de slaafgemaakte, wordt nu vrij algemeen gelezen (Van Kempen, 2004). Dat deze beweging ook weerklink vond in het Surinaamse beleid, is onder meer te zien in het onderwijssysteem, waarin sinds de jaren zeventig het slavernijverleden ruimer aandacht heeft gekregen.⁶ Hetzelfde geldt voor de kalender van nationale herdenkingen en voor monumenten en benamingen in de infrastructuur. Zo is er sinds 1963 een nationaal slavernijmonument, Kwaku genaamd, dat een krachtige, vrije zwarte man verbeeldt. Het monument staat op een prominente plaats in het centrum van de hoofdstad en is regelmatig het middelpunt van evenementen. Sinds enkele jaren zijn er ook twee pleinen die verwijzen naar het slavernijverleden. Het Codjo, Mentor en Present Plein is vernoemd naar vrijheidsstrijders in slavernij en het Plein van 10 oktober 1760 is vernoemd naar het eerste Vredesverdrag tussen Marrons en het koloniale bewind. Deze permanente en groeiende zichtbaarheid van het thema slavernij in openbare ruimten en het onderwijs, lijkt erop te wijzen dat het slavernijverleden in Suriname een erkende plaats heeft gekregen in de nationale geschiedenis. Maar is dat ook terug te zien in historische erfgoedpresentaties?

Suriname telt slechts vijf musea, waarvan drie het koloniale verleden in beeld brengen. De eerste twee zijn het Openluchtmuseum Fort Nieuw Amsterdam en het museum te Jodensavanne, een vroegere Joodse plantersnederzetting. Dit zijn locaties waar de ruïnes en objecten niet met tekst worden toegelicht. Hier zou aandacht voor het slavernijverleden passen, gezien het plantageverleden van deze locatie.

Het Surinaams Museum wordt beschouwd als het nationaal museum. Het is centraal gelegen in Paramaribo in Fort Zeelandia, maar heeft ook een dependance in een woonwijk. Het museum toont professioneel gemaakte tentoonstellingen, zowel permanente als tijdelijke. In het Surinaams Museum is het slavernijverleden een terugkerend thema. Het komt aan bod binnen een presentatie over het plantageverleden getiteld *Nijd en Spijt* en wordt genoemd in relatie tot verschillende andere onderwerpen, zoals diverse ambachten. Daarnaast komt het onderwerp naar voren in tijdelijke tentoonstellingen, soms in samenwerking met de erfgoedsector in Nederland, zoals in 2007 in de tentoonstelling *De erfenis van slavernij*.

Vanwege het plantageverleden lijken plantages in Suriname een logische plaats om het slavernijverleden te presenteren. Maar veel voormalige plantages zijn vanwege de grootte

⁴ Deze reputatie weerklinkt in het hedendaags discours en hedendaagse presentaties van het slavernijverleden. Of dit terecht is, is moeilijk aan te tonen, zie onder meer Oostindie (1993).

⁵ Zie voor de ontwikkeling van de herdenking van de afschaffing van de slavernij Van Stipriaan (2004, 2006).

⁶ Geschiedenisboeken voor de basisschool bevatten diverse hoofdstukken voor groepen vanaf de leeftijd van 8/9 jaar, evenals geschiedenisboeken voor de middelbare school.

van het land en de beperkte infrastructuur moeilijk bereikbaar en worden dan ook niet veel bezocht. Desalniettemin bieden plantages zich nu vaker aan als toeristische accommodatie of conferentiecentrum. Een voorbeeld hiervan is Frederiksdorp. Hier is echter geen tentoonstelling over het slavernijverleden.

Van diverse plantages is de geschiedenis terug te vinden in boeken, zoals in de historische romans van Cynthia McLeod (1988, 1993, 1996) of de onderzoeken van Oostindie (1989) en Van Stipriaan (1993). Door verscheidene commerciële, maar ook meer ideëel geïnspireerde, ondernemers worden tours georganiseerd naar deze locaties, waaronder de plantagetocht van Stichting Merodia. Tijdens deze tours verhaalt de gids de plantage- en slavernijgeschiedenis en ontsluit zo, bij gebrek aan een tentoonstelling, het slavernijverleden. Verder bestaat in Suriname een levendige genealogische belangstelling, waardoor individuen geïnspireerd worden plantages te bezoeken vanwege hun familiegeschiedenis.

Marrons vormen een schakel naar het slavernijverleden en zijn in toenemende mate in de toeristische sector te vinden, zij het kleinschalig (ecotoerisme). Zo zijn er acht Marrondorpen gelegen rondom de toeristenverblijfplaats Awarradam en zijn twaalf dorpen betrokken bij Danpaati River Lodge. Ook zijn er Marrondorpen die geen gelegenheid tot overnachten aanbieden, maar wel aangedaan worden door tours, zoals de dorpen Santigron en Atyoni. Voor deze dorpen geldt hetzelfde als voor de plantagelocaties: er zijn geen tentoonstellingen die verwijzen naar het slavernijverleden.

De historische binnenstad van Paramaribo is in 2002 opgenomen in de Werelderfgoedlijst van UNESCO. Ook hier hebben diverse historische panden en locaties een verband met het slavernijverleden. Op een aantal borden van de UNESCO waarop het verleden wordt toegelicht, wordt naar slavernij verwezen. Ook zijn er de genoemde verwijzingen in de infrastructuur zoals monumenten en pleinen. Daarnaast zijn er wandeltours van McLeod, die tastbare herinneringen aan dit verleden in de stad ontsluiten.

Het slavernijverleden in Suriname is een geaccepteerd onderdeel van de nationale geschiedenis en wordt breed herdacht. Hoewel verwijzingen naar en literatuur over dit verleden op allerlei manieren aangeboden worden, is er toch maar één locatie waar een tentoonstelling deze geschiedenis toelicht: het Surinaams Museum. Suriname telt dus één slavernijtentoonstelling per 164.000 vierkante kilometer en 481.000 inwoners, op een inkomen per hoofd van de bevolking van \$8.900.

Curaçao: de nabijheid van slaaf en meester

Curaçao, dat vanaf 1634 bij Nederland hoort, is nooit een typische plantagekolonie geweest en had een aparte functie in het trans-Atlantische slavernijstelsel. De aanvankelijke aantrekkingskracht van het eiland was zijn ligging vlak voor de Spaans-Amerikaanse kust en zijn grote natuurlijke haven. Die aspecten maakten Curaçao een strategisch bezit in de voortdurende machtsstrijd tussen Nederland en Spanje, verwickeld in de Tachtigjarige oorlog. Na die oorlog

diende Curaçao vooral om Spaanse handelsrestricties te ontduiken. Zo werd een klein tropisch eiland van slechts 400 vierkante kilometer een internationale slavenmarkt, die behalve Spaans-Amerika ook de rest van de Nieuwe Wereld bediende. Historici berekenden dat de WIC tussen 1634 en 1730 90.000 mensen uit Afrika heeft verkocht op Curaçao (Jordaan, 2006, p.219). Daarnaast hebben illegale handelaren in en buiten die periode mensen verhandeld op het eiland. Bij de afschaffing van de slavernij in 1863 werden 7000 mensen vrijgelaten (Römer-Kenepa, 2003, p. 17).

De meeste Afrikanen werden doorverkocht, na een kort verblijf op het eiland om bij te komen van de middentocht. Een klein aantal bleef achter op Curaçao om te werken aan de lokale voedselvoorziening. Huislavernij en kleinschalige plantageslavernij worden gezien als relatief licht vergeleken bij arbeid op grootschalige plantages. Ook zou volgens sommigen meer direct contact tussen slaafgemaakte en slavenhouder een intensievere verstrengeling van culturen en een mildere behandeling van slaafgemaakten betekenen.⁷ Ondanks de hoofdfunctie van het eiland als slavenmarkt, dus van doorvoer, drukte de slavernij demografisch een duidelijke stempel op Curaçao. Zo telde het eiland in 1789 bijna 4.000 'Europese' inwoners en bijna 13.000 slaven en zo'n 2.750 zwarte of gemengde vrije mensen (Gibbes, Römer-Kenepa, & Scriwanek, 2002). Ontsnapte slaven konden op het kleine eiland geen permanente leefgemeenschappen opbouwen en daardoor vormen Marrons hier geen lokale bevolkingsgroep (Jordaan, 2006).⁸ Na de afschaffing van de slavernij in 1863 verschoof de economie langzaam naar de industrie, met als grootste werkgever de Nederlandse Shell, die zich in 1915 op het eiland vestigde. Ondanks de internationale migratie die dit op gang bracht, bestaat de ruim 142.000 zielen tellende bevolking nu voor 85% uit Afro-Curaçaoënaars.⁹ De andere 15% is van uiteenlopende etnische achtergrond, waaronder ook de witte en lichtgekleurde afstammelingen van de families die slaven hielden. In kringen met meer economische macht is de witte en lichtgekleurde groep op Curaçao oververtegenwoordigd. Het jaarlijks inkomen per hoofd van de bevolking van de Nederlandse Antillen is het hoogste van alle casuslanden: \$16.000 (*The World Factbook*, 2004 est.).

In 1948 werd op Curaçao het algemeen stemrecht ingevoerd; in 1954 volgde de autonomie. Daarmee werd het Koninkrijk der Nederlanden opgedeeld in drie gelijkwaardige landen: Nederland, Suriname en de Nederlandse Antillen. De Antillen bestonden toen uit zes eilanden, met een centrale regering op Curaçao. Ondanks de democratische ontwikkeling bleef de Afro-Curaçaoënaar slecht vertegenwoordigd in politiek, beleid en economie en oververtegenwoordigd in de lagere klasse. Als reactie groeide in 1969 een staking uit tot een opstand: geïnspireerd door activistische intellectuelen eisten vakbonden meer lokale politieke, economische en daarmee in feite etnische gelijkheid. Vanaf de daarop volgende verkiezingen zijn regeringen die hetzij

⁷ Zie bijvoorbeeld Van Meeterens *Volkskunde van Curaçao* (1947) en Carel de Haseths novelle *Slaaf en meester* (2002).

⁸ Diverse 'Antilliaanse Marrons' zijn naar het vasteland van Zuid-Amerika gevlucht en hebben daar nieuwe samenlevingen opgebouwd.

⁹ 141.765 in 2009 volgens *Centraal Bureau voor de Statistiek*. Een deel van de Afro-Curaçaoënaars stamt af van Caribische migranten. Echter, veel van hen hebben eveneens een trans-Atlantische diaspora-achtergrond.

de lagere klasse, hetzij de economische elite vertegenwoordigen, elkaar blijven afwisselen. De belangrijkste economische peiler, de olieraffinage en –opslag, heeft het grootste deel van zijn werknemers laten afvloeien en lijdt een wankel bestaan. Het toerisme daarentegen laat sinds enkele jaren weer een rap stijgende lijn zien. Desondanks blijft de armoede op het eiland groeien. Nederland ziet de Antillen graag verzelfstandigen, maar het proces daartoe wordt door de Curaçaose overheid gerekt.¹⁰

Curaçao: een lange weg naar herdenken

De afschaffing van de slavernij op 1 juli 1863 is op Curaçao sporadisch officieel herdacht.¹¹ De herdenking van 1 juli is op den duur vervangen door een meer algemene viering op 2 juli, de dag ‘van volkslied en vlag’. Het monument dat bij de herdenking van een eeuw emancipatie in 1963 op Curaçao werd geplaatst, was een witte pilaar met een tekst die opriep tot eenheid, zonder een verwijzing naar de slavernij. Er waren geen infrastructurele verwijzingen naar slaafgemaakten en de Emancipatiestraat werd in 1934 hernoemd naar een Nederlandse koloniale bewindsman, Abraham de Veer (Römer-Kenepa, 2003; Willemsen, 2006).

Een beweging van activistische intellectuelen richt zich sinds de jaren zestig tegen deze afzijdige officiële houding ten aanzien van de slavernijgeschiedenis. In de afgelopen decennia, geholpen door mondiale veranderingen in de omgang met slavernijerfgoed, heeft deze beweging langzamerhand toegang gekregen tot en gehoor gevonden in officiële erfgoedkringen. De grootste mijlpalen voor de plaats die slavernij inneemt in de nationale herdenking zijn de onthulling van een officieel nationaal slavernijmonument genaamd Desenkadená in 1998, dat verzetsstrijders voorstelt; het invoeren van een officiële herdenkingsdag, 17 augustus, in 2001 en het openen van een museum vernoemd naar verzetsstrijder Tula in 2007. Een belangrijk verschil met de slavernijherdenkingen in Suriname is de gekozen invalshoek: niet de afschaffing van de slavernij door de slavenhouders op 1 juli 1863, maar de vrijheidsstrijd van de Afro-Curaçaoënaar staat centraal. De inbedding van het slavernijverleden in de nationale herdenking komt dus relatief laat op gang, maar getuigt tegelijkertijd van een ontwikkeld postkoloniaal zelfbewustzijn.

Ondanks de geringe oppervlakte telt het eiland meer dan een dozijn musea, waarvan het eerste is opgericht in 1947 (Haviser, 1999). Het zijn vrijwel allemaal privé-initiatieven. Verscheidene musea tonen koloniale geschiedenis en erfgoed, ook in plantagehuizen. Invalshoek daarbij is die van de elite, een groep die op het eiland vaak wit of lichtgekleurd is. Het eerste museum dat de cultuur van de lagere klasse liet zien, was het Kas di Pal'i Maishi Museum, opgericht in 1972. Het museum heeft als thema het rurale leven van Afro-Curaçaoënaars, na afschaffing van de slavernij. Sinds 2004 toont ook het Curaçaos Museum Afro-Curaçaoese culturele gewoonten en ambachten, ook met nadruk op de periode na de afschaffing van de slavernij.

Het eerste museum dat wel de sociale geschiedenis van de trans-Atlantische slavernij toont is het Kura Hulanda Museum, geopend in 1998. Het museum is een privé-initiatief van een Nederlandse ondernemer, gekoppeld aan een hotel. Het is groot opgezet en maakt veelvuldig gebruik van hedendaagse kunst, replica's en simulacra waarmee de ervaring van slaafgemaakten wordt opgeroepen. Het museum is niet alleen voor Curaçaose begrippen baanbrekend geweest, ook voor andere landen met een trans-Atlantisch slavernijverleden is dit museum uniek. Het trekt dan ook internationaal de aandacht. Het is echter geen gemeenschapsmuseum, zoals Museo Tula dat wel is. Als zodanig spreekt Museo Tula, dat in 2007 werd geopend, ook de bewoners uit de directe omgeving aan, die geen traditionele museumbezoekers zijn. Vanaf 2006 heeft ook het Nationaal Archeologisch en Antropologisch Museum Management verschillende tijdelijke tentoonstellingen gehuisvest waar de sociale geschiedenis van slavernij een hoofd- of bijrol in speelde.

Diverse Curaçaose landhuizen, zoals plantagehuizen op Curaçao genoemd worden, zijn publiek toegankelijk. De meeste huisvesten horecagelegenheden en in een aantal is overnachten mogelijk. In een aantal landhuizen zijn presentaties over het koloniale verleden te zien. Het Curaçaos Museum werd reeds genoemd, maar ook het Landhuis Groot Santa Martha is daar een voorbeeld van. Kanttekening daarbij is dat Groot Santa Martha wel een tijdelijke slavernijtentoonstelling gehuisvest heeft, zij het niet in het hoofdgebouw maar in de opslagplaatsen. In alle landhuispresentaties staat de ervaring van de landhuisbewoners centraal, waarbij de ervaring van slaafgemaakten buiten beeld blijft. De eerste uitzondering daarop is Landhuis Knip, waar het Museo Tula gehuisvest is. Museo Tula licht niet zozeer de geschiedenis van trans-Atlantische slavernij toe, maar draait om de Afro-Curaçaose beleving van de koloniale periode en het verzet tegen slavernij.

Curaçao heeft geen lokale Marrongemeenschappen, wel plaatsen van verzet. Een voorbeeld is de Ser'i Neger oftewel 'Negerberg' waar slaafgemaakten in 1795 enkele dagen tegen regeringstroepen vochten. Deze en andere historische plaatsen van verzet liggen over het algemeen braak. Het verzetsverleden wordt wel getoond in Museo Tula op Landhuis Knip, een monumentaal koloniaal gebouw. Daarnaast wordt er op niet-commerciële basis een tour georganiseerd naar deze braakliggende historische plaatsen en monumentale locaties: de *Ruta Tula*. Tijdens die tour wekken gidsen en acteurs in Living History-optredens het verleden tot leven. Op de plaats even buiten Willemstad waar Curaçao's bekendste verzetsstrijders zijn terechtgesteld, staat nu een herdenkingspark met slavernijmonument: het Parke Lucha pa Libertat. Het slavernijmonument staat niet in het centrum van de stad zoals in Suriname, maar op een locatie die verwijst naar verzet tegen onderdrukking.

Op Curaçao kreeg het slavernijverleden tot voor kort bijzonder weinig aandacht in de officiële herdenkingskalender, de infrastructuur en het onderwijs. Sinds halverwege de twintigste eeuw zijn er relatief veel musea te vinden. Maar in die musea was het thema slavernij, gezien vanuit het perspectief van de slaaf, tot 1998 onvindbaar (zie ook Smeulders, 2009; Van Stipriaan e.a.,

¹⁰ Oktober 2010 neemt het eiland een zelfstandige constitutionele status binnen het Koninkrijk aan.

¹¹ Uitzondering is de plaqueette geplaatst bij het 25-jarig jubileum in 1888, zie Van Stipriaan e.a. (2007).

2007). Dat is nu doorbroken waardoor zowel een mondiaal perspectief op het trans-Atlantisch slavernijverleden (Kura Hulanda Museum) als de lokale geschiedenis van verzet (Museo Tula) en de Afro-Curaçaose culturele erfenis (Kas di Pal'i Maishi, Curaçaos Museum, Museo Tula, Nationaal Archeologisch en Antropologisch Museum Management) op permanente basis tentoongesteld worden. Lettend op de beperkte omvang van het eiland heeft Curaçao, dankzij een groot particulier initiatief (Kura) én de deels door de overheid gesteunde lokale aanvullingen, in tien jaar een uitzonderlijk hoge dichtheid aan slavernijpresentaties opgebouwd. Curaçao telt drie slavernijtentoonstellingen, zie tabel II.1, wat neerkomt op één presentatie per 150 vierkante kilometer, 47.000 inwoners en een jaarlijks inkomen per hoofd van de bevolking van \$16.000.

De West-Kaap: een vergeten verleden

De Zuid-Afrikaanse West-Kaap was vanaf 1625 een Nederlandse nederzetting. De meest zuidelijke punt van Afrika werd door de VOC gebruikt als handelspost om schepen op weg naar en van Oost-Indië te bevoorraden. Hiervoor werd tuinbouw bedreven. Net als op Curaçao bestond slavernij op de Kaap dus uit kleinschalige plantage- en huisslavernij. De kolonisten op de Kaap maakten kleine aantallen van de oorspronkelijke bewoners, Khoikhoi en San¹², tot slaaf, maar gaven uiteindelijk de voorkeur aan arbeidskrachten van buiten het gebied. Dit zou lokale onrust voorkomen en bovendien zouden buitenlanders makkelijker te knechten zijn, want ver weg van hun verwanten, eigen talen en culturen en onbekend met vluchtmogelijkheden. Zo werden naar schatting 63.000 mannen, vrouwen en kinderen uit Azië, Oost- en West-Afrika naar de West-Kaap gehaald om als slaaf te werken. Net zoals op Curaçao en in Suriname bestond in de achttiende eeuw, op het hoogtepunt van de slavernij, de meerderheid van de bevolking uit slaven. Bij de afschaffing van de slavernij, die daar in 1834 plaatsvond omdat de Kaap inmiddels een Britse kolonie was, werden 38.000 mensen vrijgelaten (Cornell, 2005).¹³ Marronage bestond er ook, net als in Suriname: mensen die ontsnapten voegden zich veelal bij andere vrije groepen die buiten de koloniale maatschappij leefden.

In de Amerika's wordt een ieder met Afrikaanse uiterlijke kenmerken als slavennazaat beschouwd. Dat ligt in Zuid-Afrika ingewikkelder. Er kwamen ook vrije migranten naar de Kaap, uit dezelfde landen waar slaven vandaan waren gehaald. Daardoor valt aan iemands uiterlijk niet af te lezen of zijn of haar voorouders vrij of slaaf waren. Van de 4,5 miljoen inwoners van de West-Kaap ziet 54% zichzelf vandaag de dag als 'gekleurd', 26% als zwart Afrikaans, 18% als wit. De combinatie van etniciteit en thuis gesproken taal kan als grove indruk van afstamming worden gebruikt, omdat het Afrikaans onder de VOC ontstaan is. Bijna 80% van de 'gekleurde' groep spreekt thuis Afrikaans, bij de witte Zuid-Afrikanen is dat 59% (*Statistics South Africa*).¹⁴

¹² Voorheen door Nederlanders hottentotten en bosjesmannen genoemd.

¹³ De Kaap was vanaf 1806 Brits bezit, werd in 1910 de Unie van Zuid-Afrika en in 1961 een republiek. Inmiddels was het apartheidssysteem ingevoerd. De verkiezingen van 1994, de eerste waarin alle Zuid-Afrikanen mochten stemmen, worden daarom als de eerste democratische verkiezingen gezien.

¹⁴ Het percentage 'kleurlingen' in de Kaap is relatief hoog omdat het gebied tijdens de apartheid een 'Coloured labour preference area, to the exclusion of Black Africans' was.

Met de taal als indicatie van afstamming van inwoners ten tijde van de slavernij stammen 1,9 miljoen mensen in de West-Kaap af van slaven en 490.000 van slaveneigenaren.¹⁵ Vanwege de geschiedenis die volgde op de slavernijperiode zijn veel mensen zich echter nauwelijks bewust van het slavernijverleden en hoe hun eigen afstamming zich daartoe verhoudt.

Suriname en Curaçao werkten na de afschaffing van de slavernij toe naar een democratische samenleving waarin etniciteit juridisch steeds minder bepalend werd voor iemands sociale positie. Zuid-Afrika ondertussen legde in de twintigste eeuw discriminatie opnieuw bij wet vast. De apartheid bracht echter nieuwe scheidslijnen aan, anders dan de wettelijke segregatie in de Verenigde Staten of de niet-geïnstitutionaliseerde discriminatie op Curaçao en in Suriname. Het apartheidregime plaatste namelijk niet de nazaten van slaven, maar de voornamelijk autochtone zwarte Zuid-Afrikanen onderaan de hiërarchische ladder. In 1994 resulteerde de lokale anti-apartheidsstrijd, ondersteund door de groeiende wereldwijde afkeuring van het systeem, in Zuid-Afrika's eerste democratische verkiezingen. Deze verkiezingen, samen met de door de nieuwe overheid geformuleerde grondwet en het bijbehorend beleid, zetten een duidelijke streep onder geïnstitutionaliseerde discriminatie. De praktijk is natuurlijk weerbarstiger. Zeker op economisch gebied liggen gelijke kansen voor alle Zuid-Afrikanen nog ver buiten bereik, vooral voor zwarte Zuid-Afrikanen, maar ook voor afstammelingen van slaven. Over het algemeen is de Zuid-Afrikaanse economie, met een brede basis van dienstverlening en industrie, sterk groeiend. Een belangrijke peiler daarbinnen is het toerisme. Toch is het inkomen per hoofd van de bevolking vooralsnog niet veel hoger dan dat van Suriname: \$10.600 (*The World Factbook*, 2007 est.).

De West-Kaap: buitengesloten groepen herdenken

In de eerste periode na de officiële beëindiging van de slavernij op 1 december 1834 werd de afschaffing door ex-slaven en hun nazaten, een groep van gemengde afkomst, jaarlijks feestelijk herdacht. In de aanloop naar de invoering van de apartheid ontstond echter tweestrijd in deze groep. Een deel zocht toenadering tot de witte heersende klasse en benadrukte daarom tijdens de herdenkingen de witte abolitionistische bijdrage aan de afschaffing. Een ander deel toonde zich solidair met de arbeidersklasse wereldwijd en de zwarte Afrikaan in het bijzonder, waarmee de specifieke geschiedenis van slavernij in Zuid-Afrika naar de achtergrond verdween. Ook onder hen die niet handelden uit directe politieke motieven, werd het bewustzijn van de slavernijafkomst langzaam vervangen door een nieuwe identiteit, gebouwd op aannames over geografische afkomst (Maleisië) en religieuze affiliatie (islam) (Ward & Worden, 1998).

¹⁵ Dit is slechts een hele grove inschatting, om een idee te geven van mogelijke afstamming van slaafgemaakten en slavenhouders naast die in de andere casuslanden. Aanname hier is dat - hoewel bijna de helft van de slaafgemaakten zwarte Afrikanen waren (uit Oost- en West-Afrika) - deze mensen door de leefomstandigheden in slavernij grotendeels vermengd zijn geraakt met de andere bevolkingsgroepen en dat hun afstammelingen vandaag de dag grotendeels tot de gemengde groep behoren. Daarnaast is een indeling die etniciteit koppelt aan slaafgemaakten en slavenhouders altijd grof, aangezien een aanzienlijk percentage mensen van zowel slaaf als slavenhouder afstamt. Bovendien bezat niet elke witte Zuid-Afrikaan in de koloniale periode slaven.

Met het einde van de apartheid kwam daar opnieuw verandering in, een proces dat werd ingezet door de nazaten van slaven, in academische kringen en bij de overheid. In de publieke ruimte werden nieuwe verwijzingen naar het slavernijverleden geplaatst. Zo is er de Slave Tree Plaque, een gedenkplaat op de plaats waar slaven geveild werden. Er is een bel in de Company's Garden, het VOC Park, die werktijden voor slaven aankondigde. Een overzicht van dergelijke kleine lieux de mémoire is te vinden via de website van de overheid (*Places of slave remembrance in the Western Cape*, 2004).

De opleving in belangstelling voor het slavernijverleden is ook in de literatuur te zien. Een deels gesubsidieerde gids, *An unsung heritage* (Mountain, 2004), ontsluit plaatsen voor een groter publiek, zoals een boom met nog zichtbare slavenketting. Naast academische uitgaven worden bevindingen uit nieuw onderzoek naar individuen in de slavernijperiode ook voor een algemeen publiek gepubliceerd, zoals *Echoes of slavery* (Loos, 2004). Verwant hieraan groeit de genealogische belangstelling, waardoor mensen hun afstamming van slaven (her) ontdekken. Dit hernieuwde bewustzijn van de eigen voorouders werd ook duidelijk tijdens het debat rond Prestwich. Tijdens de bouw van kantoren op deze plaats werden grote hoeveelheden menselijke resten ontdekt, waaronder die van mensen die als slaaf naar de Kaap moeten zijn gehaald. Nazaten van slaven kwamen op voor de erkenning en eervolle herbegraving van de stoffelijke overschotten. Na een lange lobby is nu een herdenkingplaats gepland (Grunebaum, 2007; Henri & Grunebaum, 2005, "Re-historicising trauma"; Jonker, 2005, *The silence of the dead*; Weeder, 2006, *The palaces of memory*). Hoewel het slavernijverleden dus wel degelijk aandacht krijgt zowel van overheidswege als vanuit de doelgroep, heeft deze geschiedenis geen plek op de herdenkingskalender. Dat er geen nationale herdenkingsdag is, heeft deels te maken met de regionale relevantie: slavernij vond plaats in de West-Kaap, niet in heel Zuid-Afrika.

Hoe is het slavernijverleden terug te vinden in historische presentaties? De West-Kaap telt een kleine veertig musea. Grofweg een kwart daarvan richt zich op lokale geschiedenis, vaak die van een koloniaal gebouw. Opvallend is dat een kwart van alle musea zich bezighoudt met geschiedenissen van uitsluiting en discriminatie, zoals het Holocaust Museum.

Vanaf de eerste vrije verkiezingen in 1994 wordt opnieuw vorm gegeven aan het stelsel van West-Kaapse erfgoedinstellingen.¹⁶ Onder de naam Iziko zijn vier natuurhistorische en kunstmusea en negen historische musea samengebracht. In drie daarvan wordt de slavernij vanuit verschillende invalshoeken belicht. De belangrijkste daarvan is de Slave Lodge, het gebouw waar de VOC, de grootste slavenhouder, haar slaven onderbracht. De vaste tentoonstelling bevat mondiale en universele elementen, over de overtocht naar een vreemd land en het ontheemd zijn van de eigen cultuur, maar ook specifiek lokale onderdelen, zoals de herontdekking van de individuele afstamming. In contrast met de Slave Lodge is in Izikomusea als Fort de Goede Hoop en het Koopmans de Wet Museum, die beide een relatie met slavernij hebben, vrijwel niets over dit thema terug te vinden.

¹⁶ Voor een beeld van de museale opvattingen vóór de oprichting van Iziko zie Witz e.a. (2000).

Naast deze musea zijn er gemeenschapsmusea zoals die van de buurten Bo-Kaap (Iziko) en District Six (een onafhankelijk museum). Beide musea gaan over de Aziatische en gemengde bevolking van de buurten en tonen hun slavernijverleden en -erfenis. Behalve de diverse vaste Izikoproducties zijn er ook bruikleentoonstellingen, gemaakt door provinciale overheidsdiensten. Dankzij dit aanbod kunnen niet-gouvernementele musea met relatief weinig inspanning het onderwerp slavernij in de Kaap in hun presentatie opnemen. Dit is bijvoorbeeld te zien in de Drostdy in Swellendam, een museum in een zetel van koloniaal bestuur, waar in een schuur een tentoonstelling staat over de slaven die daar huisden.

Wijn is al eeuwenlang een belangrijk exportproduct van de West-Kaap. Vanwege de slavenarbeid die daarvoor gebruikt is en het hedendaagse toerisme naar deze bestemmingen, zijn wijnboerderijen te zien als plantagelocaties. Iziko beheert een dergelijke locatie: Groot Constantia. In het bezoekerscentrum is een uitgebreide tentoonstelling ingericht waar slavernij alle aandacht krijgt. Wijnboerderij Vergelegen is een privébedrijf, dat al vóór het beëindigen van de apartheid koos onderzoek te doen naar het slavernijverleden van de boerderij. De resultaten worden op een apart deel van het terrein gepresenteerd. Voor de meeste andere wijnboerderijen geldt dat zij geen uitgebreide tentoonstellingen hebben, noch het slavernijverleden belichten.

Anders dan in de overige casuslanden zijn er in de West-Kaap religieuze locaties waar verwezen wordt naar het slavernijverleden. De belangrijkste is de Slave Church in Kaapstad, waar een uitgebreide tentoonstelling staat over christelijk missiewerk en scholing in relatie tot de slavernij vanaf de zeventiende eeuw, waarbij diverse zendingsposten in de West-Kaap worden belicht. Deze tentoonstelling is deels in bruikleen van de provincie, deels zelf vervaardigd. Naast christelijke locaties zijn er ook locaties verbonden met het islamitische geloof die verwijzen naar het slavernijverleden.¹⁷ Voor de meeste van deze locaties, zoals slavenscholen, begraafplaatsen, moskeeën en huizen van imams, geldt dat er geen tentoonstellingen staan. Belangstellenden kunnen deze sites bezoeken aan de hand van boeken over slavernijlocaties zoals *An unsung heritage*.

Sinds 1994 is de Zuid-Afrikaanse overheid bezig haar historische presentaties rigoureuze te herzien. Institutioneel racisme wordt vervangen door de nieuwe grondwettelijke normen van diversiteit en verzoening. Door de representatie van de elf officiële bevolkingsgroepen van Zuid-Afrika en de ontsluiting van het slavernijverleden worden groepen erkend die lang onderdrukt geweest zijn. Deze groepen worden niet slechts als slachtoffers getoond, zij behouden hun agency. Zo wordt in verschillende presentaties toegelicht dat de uitsluiting van groepen, zoals gebeurde tijdens de slavernij en de apartheid, overal ter wereld voorkomt. Daarmee is het ook de verantwoordelijkheid van alle Zuid-Afrikanen om de herhaling van oude vormen van uitsluiting of juist repercussie, het uitsluiten van de voormalige dominante groep, te voorkomen.

¹⁷ Het christendom en de praktijk van slavernij hebben altijd op gespannen voet gestaan. In Zuid-Afrika gaven veel slavenhouders daarom de voorkeur aan het Islamitische geloof voor hun slaven. Een tweede reden is de wijnindustrie: men ging er vanuit dat slaven die moslim waren, niet zouden drinken van de wijn die zij produceerden.

Belangrijk en onderscheidend ten opzichte van de andere casuslanden is dat de presentaties ingaan op systemen van uitsluiting, waarvan koloniale slavernij en apartheid voorbeelden zijn. Omdat dergelijke systemen door elke sociale groep gebruikt kunnen worden, zijn de presentaties dus in het belang van alle bevolkingsgroepen en de vrede in de samenleving als geheel. Daarom worden veel middelen ingezet om het slavernijverleden zichtbaar te maken: er wordt onderzoek gedaan naar het slavernijverleden, er is ruimte en geld om tentoonstellingen te maken, er worden leententoonstellingen ter beschikking gesteld. Deze tentoonstellingen staan op historische locaties, zoals de verblijfplaatsen van slaven in dienst van de VOC, plantages of buurten waar nazaten van slaven moesten wonen na afschaffing van de slavernij.

De West-Kaap telt meer slavernijpresentaties op relevante locaties dan Curaçao en Suriname. Er zijn zeven slavernijtentoonstellingen, waarvan veel met overheidssteun gerealiseerd zijn, zie tabel II.1. Dit komt neer op één tentoonstelling per 18.000 vierkante kilometer, wat na Curaçao de hoogste dichtheid per kilometer is. Als wordt gekeken naar inwonertal, is het aantal tentoonstellingen lager dan in Suriname, een per 646.000. Het inkomen per hoofd van de bevolking van Zuid-Afrika verschilt niet veel van dat van Suriname: \$10.600. Terwijl de Surinaamse overheid slechts één slavernijtentoonstelling mogelijk maakt, maakt de overheid van de West-Kaap vijf van de zeven tentoonstellingen mogelijk.

Ghana: mensenhandel en export

De gezamenlijke geschiedenis van Ghana en Nederland ving aan in 1637, met de Nederlandse verovering van Fort Elmina op de Portugezen. Het tegenwoordige Ghana bestond in die tijd uit een aantal koninkrijken, waarvan vele handel dreven met Europeanen, zoals de Fante in de kuststreek en de Ashanti meer naar het noorden. Als uitvalsbasis voor die handel bouwden Europeanen forten langs de Ghanese kustlijn. Daar moesten mensen die gevangen waren genomen de overtocht naar de Amerika's afwachten. Van de tachtig forten die er hebben gestaan, zijn twaalf in Nederlandse handen geweest. Na de afschaffing van de slavenhandel was het bezit van forten in Afrika niet langer lucratief. In 1872 verkocht Nederland deze forten daarom aan Engeland (Anquandah, 1999).

Naar schatting een miljoen mensen zijn in slavernij via de Ghanese forten naar de Nieuwe Wereld gebracht (Falola & Warnock, 2007, p.200). Aan deze groep mensen werd meestal gerefereerd als de 'Cormantin Negroes', naar de haven waar het eerste slavenfort aan de Goudkust gebouwd is, het huidige Fort Amsterdam. Deze mensen kregen de reputatie zich niet te conformeren aan het bestaan als slaaf en zij zijn met name in Suriname en Jamaica beruchte en succesvolle vrijheidsstrijders geworden. In beide landen bestaan nu nog Marrongemeenschappen die aanwijsbaar 'Ghanese' cultuurelementen hebben behouden (Anquandah, 1999; De Groot, 1974).

Behalve als land van herkomst en vertrekpunt van Afrikanen in diaspora vervulden Ghana en zijn inwoners in de trans-Atlantische geschiedenis ook de rol van leverancier, en daarmee dader.

Net als in andere delen van de wereld was slavernij een bestaand verschijnsel in Afrika. In West-Europa was slavernij in de late middeleeuwen afgeschaft, onder meer omdat het onderhoud van slaven te kostbaar werd. Die situatie veranderde in de nieuwe sociaal-economische constellatie van de trans-Atlantische driehoek. Op koloniale plantages was slavernij voor Europese ondernemers opnieuw lucratief. Om het fenomeen slavernij, dat in Europa inmiddels als moreel verwerpelijk te boek stond, in de koloniale periode opnieuw te legitimeren, werd 'ras' als argument ingezet. Door deze geconstrueerde relatie tussen de uiterlijke kenmerken van grote groepen mensen en hun maatschappelijke positie is de maatschappelijke doorwerking van de trans-Atlantische slavernij vele malen groter en langduriger dan die van andere vormen van slavernij. Dat neemt niet weg dat ook andere vormen van slavernij traumatisch zijn voor de betrokkenen en dat vormen van slavernij in Ghana nog steeds voorkomen (Bailey, 2005; Evrengun, 2002; Oostindie, 2005; Perbi, 2004, 2006).

Door deze complexe achtergrond is de manier waarop inwoners van Ghana zich verhouden tot het slavernijverleden meervoudig. Zij zijn nazaten van mensen die weggevoerd zijn of bijna weggevoerd zijn én van mensen die slaven aangeleverd hebben. Tegelijkertijd zijn slavernij en ondergeschiktheid meer dan alleen geschiedenis en erfgoed voor Ghana: vormen van slavernij zijn ook nu nog onderdeel van de Ghanese werkelijkheid. Bovendien zijn tegenwoordig veel Ghanese economisch slechter af dan de diasporanazaten. In de postkoloniale wereldeconomie staan veel West-Afrikanen lager op de mondiale sociaal-economische ladder dan Afrikanen in de diaspora, terwijl die laatsten als toerist erkenning voor hun traumatische geschiedenis verwachten. Al deze aspecten spelen mee in de hedendaagse Ghanese beleving van slavernij en slavernijerfgoed.

In de eeuw dat de slavenhandel werd afgeschaft, veranderde de aanwezigheid van diverse Europese handelspartners aan de kust langzamerhand in een meer politieke, hiërarchische verhouding met Engeland. Naast het koloniale bestuur bleef het lokale gezag echter in stand. Ook tegenwoordig, in de postkoloniale periode, bestaan naast de nationale overheid traditionele machtsstructuren. Deze continuïteit, evenals die van de eigen talen, culturen, familierelaties en omgeving, vormt een groot contrast met de situatie van de Afrikaanse diaspora, waarin de slaafgemaakten hun identiteit moesten vormgeven in een voor hen vreemde en vijandige wereld.

Ghana werd in 1957 onafhankelijk, als eerste West-Afrikaans land. Daarmee werd het scala aan autochtone culturen (in Ghana worden 75 Afrikaanse talen gesproken) onder één nationale vlag verenigd. Onder leiding van de charismatische Nkrumah vervulde het land een voortrekkersrol met als ideologie het pan-Afikanisme. Zowel voor Afrika als de diaspora was Ghana een inspiratiebron en een bedevaartsoord. De ontwikkeling van het land is echter vier decennia lang vertraagd door falend economisch beleid, corruptie en militaire politieke interventies. Die tijd lijkt vooralsnog achter de rug, want sinds de late jaren negentig is Ghana politiek stabiel en groeit de economie. Het land steunt op mijnbouw, landbouw en een explosief groeiend toerisme, met als specialiteit diasporatoerisme. Ghana heeft het laagste jaarlijks inkomen per hoofd van de

bevolking van de casuslanden: \$1.400 (*The World Factbook*, 2007 est.). Het land telt ruim 23,5 miljoen inwoners (*The World Factbook*, 2008 est.).

Ghana: mondiaal herdenken

Ghana begon aan de herdenking van het slavernijverleden vanaf de onafhankelijkheid in 1957. Monumenten hoefden hier niet opgericht te worden. De historische forten waar Afrikanen de overtocht naar de plantage-economieën in de Nieuwe Wereld moesten afwachten, hebben een onvergelijkbaar grote zeggingskracht. De forten verwijzen bovendien naar alle drie punten van de trans-Atlantische driehoek en trekken daardoor internationaal de aandacht.¹⁸ De UNESCO plaatste de forten in 1979 op de Werelderfgoedlijst. Mede dankzij internationale fondsen en bijdragen in kennis worden steeds meer forten gerestaureerd en opengesteld voor toerisme.¹⁹

De overheid ziet de ontwikkeling van het diasporatoerisme en de structurele financiële bijdragen vanuit de diaspora als belangrijke motoren voor de ontwikkeling van Ghana. Dit is onder meer uitgewerkt in het Josephplan van 2007, geschreven door het ministerie van toerisme en diasporarelaties. Naast de forten investeert de overheid in projecten rondom lieux de mémoire zoals Assin Manso, Salaga en Pikworo en ondersteunt zij ze het tweejaarlijkse Panafestfestival en initiatieven die gericht zijn op de relatie tussen lokale nazaten van daders en diasporatoeristen.

Ghana heeft sinds de jaren vijftig zo'n twintig musea geopend. De meerderheid heeft een band met de overheid en staat onder toezicht van ministeries of van het traditionele gezag. Zes musea zijn samengebracht onder de naam Ghana Museums and Monuments Board, GMMB. Van alle musea verbeeldt de helft hoofdzakelijk autochtone culturen en geschiedenis. Een kwart presenteert de geschiedenis die Ghana, Europa, Amerika en Azië delen.

In drie van de GMMBmusea is slavernij een centraal thema: in het National Museum of Ghana, het Cape Coast Castle Museum en het Elmina Castle Museum.²⁰ Daarnaast is in 2007 in het Ussher Fort een tentoonstelling over slavernij ingericht. Thema's in deze museale presentaties zijn de trans-Atlantische slavenhandel en slavernij en emancipatie in de diaspora. Wat betreft de lokale geschiedenis worden vooral de slavenroutes vanuit het binnenland en een tweetal beruchte lokale mensenrovers (slave raiders) naar voren geschoven. Het W.E.B. Du Bois Memorial Centre for Pan African Culture, erkend ICOMpartner, geeft in zijn tentoonstelling geen uitleg over de slavernijgeschiedenis, maar presenteert ervaringen van slaafgemaakten en hun nazaten. One Afrika, net als het hiervoor genoemde herdenkingscentrum een Afro-Amerikaans privé-initiatief, is geen erkend museum. De organisatie is gevestigd op een historische kustlocatie

¹⁸ Die aandacht hangt samen met het voor West-Afrika ongekend grote aantal forten (ooit 80). De staat waarin de overgebleven forten verkeerden, maakte hun conservering nodig en daardoor werden zij nog meer de moeite van een bezoek waard.

¹⁹ Ghana is het enige casusland dat van de UNESCO financiële steun heeft gekregen voor slavernijpresentaties in bijvoorbeeld het Nationaal Museum in Accra. Ook sommige renovaties en presentaties in de forten en kastelen zijn opgebouwd met ondersteuning uit de Verenigde Staten, diverse individuele Europese landen en de Europese Unie.

²⁰ De forten van Cape Coast en Elmina worden 'castles' genoemd vanwege hun functie als regeringszetels in de koloniale periode.

gelegen tussen de forten Elmina en Cape Coast. In de tentoonstelling wordt de slavenhandel bekeken vanuit de invalshoek van de nazaten van slaafgemaakten.

Naast de reeds genoemde forten met museale tentoonstellingen zijn er ook andere forten te bezichtigen, zoals St. Jago, William, Amsterdam, Oranje en Batenstein. Soms is daar een gids aanwezig, officieel of zelfbenoemd, die meer kan vertellen over het slavernijverleden. Een tweede belangrijke monumentengroep die onder het GMMB valt, zijn de heiligdommen van de Ashanti. Hier wordt, ondanks de betrokkenheid van de Ashanti bij de slavenhandel, niet ingegaan op de slavernij. Dan zijn er nog diverse meer of minder belangrijke locaties met een relatie tot slavenhandel: Assin Manso, volgens de overlevering de laatste badgelegenheid op weg naar de forten; de slavenmarkt Salaga; het slavenkamp Pikworo; de grotten van Peki, rustplaats op een van de slavenroutes, en het graf van de beruchte slave raider Baba Ato. In Assin Manso is er wel een bescheiden museale tentoonstelling, maar op deze locaties wordt het merendeel van de uitleg over het slavernijverleden mondeling verzorgd door gidsen en touroperators.

Tegen de mensenhandel bestond verzet.²¹ Er zijn locaties waarop dit erfgoed nog zichtbaar is. Voorbeelden zijn de verdedigingsmuren in Gwollu en Nalerigu en de lage, van binnen deels geblokkeerde deuren van de huizen in Sirigu en Paga die verrassingsaanvallen moesten tegengaan. Ook zijn er locaties waar de geschiedenis van verzet tegen slavernijpraktijken niet vast staat, maar wel waarschijnlijk lijkt, zoals in Nzulezu, een dorp dat in de periode van de trans-Atlantische slavernij op palen boven water gebouwd is door vluchtelingen uit Mali. Deze locaties zijn toeristische bestemmingen, maar verwijzen daarbij niet altijd naar het slavernijverleden. Het lijkt een commerciële keuze toeristen te trekken met andere aspecten van de locatie, zoals de ligging (Nzulezu), de lokale fauna (de krokodillen van Paga) of de schoonheid van de architectuur (de beschilderde adobe huizen van Sirigu).

Het slavernijverleden van Ghana levert geheel andere erfgoedlocaties op dan de drie overige casuslanden, die alle plaatsen van aankomst waren waar slaven tewerkgesteld werden. In Ghana gaat het om 'roots and routes', locaties waar vrije mensen in slavernij gebracht werden en verhandeld, om daarna vervoerd te worden naar het buitenland. Omdat aan lokale slavernij geen aandacht besteed wordt, gaat het alleen maar over slaven die geëxporteerd werden. Op een aantal locaties wordt met tentoonstellingen de trans-Atlantische slavernij toegelicht: op drie forten, Assin Manso, het nationaal museum, het Du Bois Centre en One Afrika.

Dit totaal van zeven betekent dat Ghana evenveel presentaties telt als de West-Kaap, zie tabel II.1. De dichtheid, één presentatie per 34.000 vierkante kilometer, is lager dan die van Curaçao en de West-Kaap, maar veel hoger dan die in Suriname. Per inwoner is de presentatiedichtheid het laagste van alle casuslanden, 3.340.000 inwoners per presentatie. Toch is zeven presentaties opvallend veel, gezien het feit dat in Ghana vrijwel geen nazaten van de trans-Atlantische slavernij

²¹ Het roven van mensen was slechts een van de verscheidene manieren om mensen slaaf te maken. Ook krijgsgevangenen werden als slaaf tewerkgesteld en verhandeld. Zie Perbi (2004) voor meer manieren om mensen te knechten.

wonen. Ghana heeft van alle casuslanden het laagste inkomen per hoofd van de bevolking. Vrijwel alle presentaties worden financieel gesteund door de overheid.

Slavernijlocaties en herdenking vergeleken

Om de vraag te beantwoorden of mondialisering uniformiteit of diversiteit in nieuwe presentaties van het slavernijverleden bevordert, is in dit hoofdstuk het verleden en wat daarvan herdacht wordt, verkend. Aanname daarbij is dat grote overeenkomsten in historische achtergronden binnen het systeem van koloniale slavernij leiden tot uniformiteit in hedendaagse presentaties. Om vast te kunnen stellen of dit zo is, worden hieronder de overeenkomsten tussen slavernijverleden en slavernijpresentaties op historische locaties geordend. Daarna volgt een verkenning van de verbanden tussen lokale omstandigheden rondom slavernij, historische herdenking, en slavernijpresentaties op historische locaties.

Locatiecategorieën

Overeenkomstige historische achtergronden leveren overeenkomstige slavernijlocaties op. Slavernij en mensenhandel waren mondiaal en lokaal onderdeel van een economisch, politiek en maatschappelijk systeem. Daar staan drie soorten locaties mee in verband. Ten eerste zijn er de locaties waar mensenhandel plaatsvond. Ten tweede zijn er de zetels van koloniale macht en religie. Ten derde zijn er de plantages, landgoederen en wijnboerderijen waar slavenarbeid werd ingezet. Omdat mensen zich verzetten tegen slavernij en nieuwe samenlevingen opbouwden, zijn plaatsen van verzet en Marrongemeenschappen een vierde soort slavernijlocaties. Daarnaast zijn slavernijpresentaties te vinden in musea. Dit is vaak niet omdat de specifieke locatie van het museum een direct verband heeft met slavernij, maar omdat musea lokale geschiedenis verbeelden en slavernij daar een onderdeel van is. Voor alle soorten locaties geldt dat ze voorkomen in elk van de casuslanden. De enige uitzondering vormt het plantagetype, aangezien in Ghana geen land- of tuinbouwproductie plaatsvond in dienst van de Nederlandse koloniale slavernij-economie. Maar of er op deze historische locaties ook presentaties over dat specifieke verleden te vinden zijn, verschilt per land, zoals te zien is in tabel II.1.

Aangezien in alle landen waar slavernij plaatsvond mensen zijn verhandeld, zijn in alle casuslanden locaties van mensenhandel te identificeren. Ghana is echter de enige van de vier casuslanden die in het trans-Atlantische slavernijverleden de functie van leverancier had. Het is tevens het enige land waar een tentoonstelling te vinden is op een locatie primair verwant aan mensenhandel: Assin Manso. Curaçao's historische functie als slavenmarkt wordt niet getoond op de locaties waar die geschiedenis plaatsvond. Het Kura Hulanda Museum zegt gebouwd te zijn op de aankomstplaats van slaven op het eiland, maar gaat vrijwel niet op de lokale geschiedenis in. In Suriname noch in de West-Kaap staan presentaties op locaties van mensenhandel. Sleutellocaties

in de historische mensenhandel inspireren producenten blijkbaar niet tot het oprichten van een tentoonstelling, ook niet in de postkoloniale periode.

Tabel II.1 Tentoonstellingen over slavernij op historische locaties²²

	Suriname	Curaçao	West-Kaap	Ghana
mensenhandel				Assin Manso
koloniaal bestuur en religie	Surinaams Museum		Slave Lodge Drostdy Museum South African Slave Church Museum	Cape Coast Castle Museum Elmina Castle Museum Ussher Fort Slavery Museum
plantages		Museo Tula	Groot Constantia Vergelegen	Nvt
musea en lieux de mémoire		Kura Hulanda Museum NAAM	District Six Museum Bo-Kaap Museum	National Museum of Ghana W.E.B. Du Bois Memorial Centre for Panafrikan Culture One Afrika
totaal per land	1	3	7	7

De zetels van koloniaal bestuur, zoals de forten in Ghana en het Caribisch gebied en de VOC Slave Lodge en Swellendam Drostdy in Zuid-Afrika, nemen een centrale plaats in de gedeelde 'Nederlandse' geschiedenis in. Op al deze plekken bestaat er een verband met slavernij, maar het aantal locaties waar tentoonstellingen dat verleden aankaarten, is per land verschillend. Terwijl de slavernij op Curaçao op bestuurslocaties niet aan de orde komt, hebben beide Afrikaanse landen drie presentaties op bestuurslocaties. Grote koloniale gebouwen worden blijkbaar gezien als goede locaties voor het presenteren van erfgoed. Dat gebeurde al vroeg in de twintigste eeuw,

²² In deze tabel wordt *De erfenis van slavernij* niet genoemd omdat deze tentoonstelling tijdelijk was. De Surinaamse locatie waar deze tentoonstelling gehouden werd (het Surinaams Museum) had al een slavernijpresentatie en is daarom vermeld. De Curaçaose locatie, Landhuis Groot Santa Martha, toont doorgaans geen slavernijgeschiedenis en komt daarom in deze tabel niet voor. Wel genoemd is organisator NAAM. Hoewel NAAM geen vaste presentatie heeft schenkt het op regelmatige, terugkerende basis met tijdelijke tentoonstellingen aandacht aan slavernij.

maar ook nu nog worden gebouwen gerenoveerd om als erfgoedpresentatie dienst te doen. Lang was slavernij geen thema in die presentaties, maar nu is slavernij op zeven van deze historische locaties te vinden.

Religie heeft een belangrijke rol gespeeld in de kolonisering van Afrika en het Caribisch gebied. Kerkgenootschappen speelden een grote rol in het reguleren van maatschappelijk structuren en daarmee de slavernij. In de casuslanden worden kerken en andere religieuze locaties weinig gebruikt als toeristische erfgoedlocaties, en zijn er weinig museale presentaties te zien. Ook het historische verband tussen godsdienst en slavernij wordt vrijwel niet getoond. In Zuid-Afrika is dit verband wel opgepikt als thema. Het is dan ook het enige casusland dat een tentoonstelling over slavernij op een religieuze locatie heeft: de Slave Church.

Plantages, landgoederen en wijnboerderijen namen een belangrijke plaats in in de economieën van Suriname, Curaçao en de West-Kaap. Ze zijn vandaag de dag populaire toeristische bestemmingen. Dat deze agrarische bedrijven draaiden op slavenarbeid wordt slechts op drie locaties getoond. Deze presentaties zijn al wat ouder in de West-Kaap: die van het particuliere Vergelegen dateert van kort voor het doorbreken van de stilte, die van overheidsinstelling Iziko op Groot Constantia van enkele jaren erna. Op Curaçao staat de eerste permanente slavernijpresentatie pas sinds 2007. Op de locaties van de honderden plantages die Suriname telde, is geen enkele slavernijtentoonstelling te vinden.

Locaties van historisch verzet hebben niet dezelfde toeristische aantrekkingskracht als koloniale gebouwen en plantages. Toch zijn er plaatsen die door toeristen worden bezocht die verband houden met het verzet tegen de koloniale slavernij, zoals de Marrondorpen. Er bevinden zich daar echter geen tentoonstellingen. Het verband tussen een locatie en verzet wordt dus niet gebruikt als aanleiding voor een tentoonstelling.

Van musea die lokale geschiedenis verbeelden, mag verwacht worden dat zij aandacht schenken aan slavernij, of zij nu op een slavernijlocatie staan of niet. Hier vallen verschillen op in de ontwikkeling in institutionele inbedding. Ghana en Suriname hebben oudere instituten die slavernij als thema sneller geïncorporeerd hebben dan Kaapse en Curaçaose instituten. Op Curaçao was het percentage musea dat aandacht besteedde aan het slavernijverleden tot aan 1998 nul, totdat een nieuw particulier initiatief, slavernijmuseum Kura Hulanda, daar radicaal verandering in bracht. In de West-Kaap is de aandacht voor slavernij in musea begonnen na de beëindiging van de apartheid, met de herformulering van het culturele beleid. Toch halen Curaçao en de West-Kaap nu Suriname in rap tempo in als het gaat om tentoonstellingen. Hoewel in Suriname de aandacht voor het slavernijverleden in musea eerder is begonnen en regelmatig aanwezig is, heeft het land geen vaste slavernijtentoonstelling vergelijkbaar met de omvang van die in Kura Hulanda of de Slave Lodge.

Naast nationale musea worden in Ghana, de West-Kaap en op Curaçao ook lieux de mémoire en gemeenschapsmusea geopend met slavernijtentoonstellingen. In deze presentaties is een

bewuste keuze gemaakt om het verleden van een bepaalde gemeenschap te tonen, inclusief het slavernijverleden.

De ordening van slavernijlocaties en de aanwezige slavernijpresentaties levert een aantal eerste inzichten op in de keuzes die in diverse landen worden gemaakt. Op locaties van verzet is geen enkele slavernijtentoonstelling terug te vinden. Op locaties van mensenhandel staat een slavernijtentoonstelling. Op plantages staan iets vaker slavernijpresentaties, zij het vooral van latere datum. Zetels van koloniaal bestuur, religieuze locaties en musea zijn van oudsher de plaatsen waar de geschiedenis getoond wordt. Op deze plaatsen is vanaf het doorbreken van de stilte steeds vaker slavernijgeschiedenis te zien. Slavernijtentoonstellingen zijn dus niet vooral terug te vinden op de locaties die relevant zijn voor het slavernijverleden. Het zijn eerder locaties waar al langer historische presentaties staan, waar slavernij nu als toegevoegd thema terug te vinden is. De locaties waar van oudsher historische presentaties staan, zijn meestal grote, indrukwekkende koloniale gebouwen.

In Suriname werd het slavernijverleden al vroeg regelmatig en publiek herdacht, intensiever dan in de andere casuslanden. Het is dan ook een opvallende constatering dat Suriname het laagste aantal slavernijpresentaties telt van alle casuslanden. Zou er een relatie bestaan tussen publieke erkenning en de behoefte aan presentaties? Neemt deze behoefte af bij erkenning, toe bij gebrek aan erkenning?

Er zijn verschillende observaties die deze relatie bevestigen. Een is dat zowel op Curaçao als in de West-Kaap het tonen van slavernij veel later is begonnen. Toch tellen deze gebieden dankzij een bewuste en gedreven aanpak inmiddels meer slavernijpresentaties dan Suriname. Een tweede is dat naast nationale musea steeds meer gemeenschapsmusea en lieux de mémoire ingericht worden die specifiek de nazaten van slaafgemaakten vertegenwoordigen.

Ten slotte vallen zowel het hoge aantal als de diversiteit in locaties met tentoonstellingen in de Afrikaanse landen op. In de West-Kaap benadrukt deze brede aanwezigheid effectief dat slavernij een onmiskenbaar onderdeel was van het lokale verleden. In Ghana ligt de nadruk op 'roots and routes' en daarmee op de trans-Atlantische slavernij en de relevantie voor de diaspora, niet zozeer op de lokale betrokkenen.

Historische locaties en herdenking

Het blijkt dat landen met een verleden van koloniale slavernij niet vanzelfsprekend slavernijpresentaties produceren, ook niet op relevante locaties. De aanwezigheid van slavernijpresentaties hangt dus niet samen met het feit dat er slavernijlocaties zijn. Er zijn bovendien grote verschillen in het aantal slavernijpresentaties per land. Kunnen andere historische aspecten de aanwezigheid van slavernijpresentaties verklaren? Zijn er specifieke lokale omstandigheden rondom de slavernij en, na de afschaffing, rondom de herdenking van het slavernijverleden die de aanwezigheid van slavernijpresentaties verklaren?

Het leven en werken in slavernij in de koloniale context vond plaats in de drie casuslanden van aankomst, niet in het land van herkomst en/of vertrek. Dat roept de verwachting op dat er meer slavernijpresentaties in de aankomstlanden dan in het land van vertrek zullen zijn. Dat blijkt niet te kloppen: Ghana heeft meer presentaties dan de beide Caribische landen en evenveel als Zuid-Afrika.

Daarbij valt op dat in de Ghanese presentaties meer dan het lokale verleden en de lokale ervaring wordt getoond. De lokale ervaring behelsde de roof en de gevangenschap op het punt van vertrek, het fort. De ervaring van koloniale slavernij vond plaats na de trans-Atlantische overtocht, tijdens de tewerkstelling in de plantage-economieën in de Nieuwe Wereld. Ook de maatschappelijke erfenis van de koloniale slavernij speelde zich met name in de landen van aankomst af. Ghanese presentaties tonen mensenhandel door Europeanen in Afrika en de ervaring van slavernij en de erfenis van slavernij in de Nieuwe Wereld. Samen vormen deze thema's een narratief over de koloniale slavernij dat eerder mondiaal dan lokaal is door de centrale rollen van Europeanen en de Afrikaanse diaspora. Het hoge aantal presentaties in Ghana weerspreekt de aanname dat slavernijpresentaties in de eerste plaats te vinden zijn daar waar slaafgemaakten en hun nazaten werkten en leefden. Maar ook de omgekeerde aanname, dat slavernijpresentaties op die plaatsen vermeden worden, klopt niet, gezien het even hoge aantal presentaties in Zuid-Afrika.

Zou de aanwezigheid van slavernijpresentaties dan kunnen samenhangen met de aard van de slavernij op de locaties? Zou niet slavernij op zich, maar de behandeling van slaven en hun reactie op hun situatie een rol spelen? Zou verontwaardiging over de onmenselijkheid van de slavernij, of juist een gebrek aan verontwaardiging vanwege een relatief zachtaardige behandeling, de behoefte aan presentaties aanwakkeren of verminderen? Van Suriname bestaat het beeld dat de lokale slavenhouders bijzonder wreed waren. Dat zou samenhangen met de omvang van de plantages en de afstand tussen slavenhouder en slaaf. In zowel Zuid-Afrika als op Curaçao zou de kleinschaligere plantage- en huisslavernij voor meer persoonlijk contact tussen beide groepen hebben gezorgd en daarmee een mildere vorm van slavernij. Desalniettemin telde Curaçao tot 1998 minder slavernijpresentaties dan Suriname, en daarna weer meer, en telt Zuid-Afrika veel meer dan beide. Een verband tussen wreedheid, de emoties daarover en aantallen presentaties lijkt niet aanwezig.

De aanwezigheid van slavernijpresentaties lijkt ook niet samen te hangen met de aanwezigheid van erfgoed van verzet en Marronage. Dit erfgoed is het meest duidelijk aanwezig in Suriname. De vredesverdragen tussen Marrons en koloniale machthebbers zijn er algemeen bekend en de huidige Marrongemeenschappen zijn een levend bewijs van de vrije geest van geknechte Afrikanen. Zoals eerder uitgelegd, kennen Curaçao en Zuid-Afrika door geografische en demografische omstandigheden geen lokale Marrons en dus ook geen Marronerfgoed. Toch wijst het lage aantal tentoonstellingen op historische locaties in Suriname niet op een verband tussen kennis van en trots op het verzetserfgoed en presentaties daarvan.

Verklaringen kunnen ook worden gezocht in ontwikkelingen ná het bewuste verleden. De verklaring waarom de twee grote Afrikaanse landen meer presentaties tellen dan de kleinere Caribische, kan gezocht worden in de omvang van het land, het aantal musea en de hoogte van het nationale inkomen. Een vergelijking van de oppervlaktes, het aantal musea en het inkomen per hoofd van de bevolking van de landen levert geen duidelijk patroon op. De presentatiedichtheid van beide Afrikaanse landen is hoger dan de Caribische landen, ook wanneer deze wordt gerelateerd aan vierkante kilometers. De dichtheid van slavernijpresentaties in Ghana is dan vijf keer en in de West-Kaap bijna negen keer hoger dan in Suriname. Het aantal musea in de Afrikaanse landen verschilt sterk. Ghana telt de helft van het aantal musea van de West-Kaap (respectievelijk 20 en 40), maar evenveel slavernijpresentaties. Het inkomen per hoofd van de bevolking van Ghana, slechts \$1.400 per jaar, is zes keer lager dan in Suriname en Zuid-Afrika, die vrij dicht bij elkaar liggen. Over het algemeen zijn mensen met een hoger inkomen vaker erfgoedbezoekers, waardoor zij erfgoedproductie stimuleren. Toch telt het casusland met het laagste inkomen het hoogste aantal slavernijpresentaties.

Op het eerste gezicht bieden oppervlakte, aantal musea en welvaart van het land dus geen aanknopingspunten. Deze factoren kunnen echter wel verder uitgediept worden. Een groter land kan immers ook beschikken over een groter institutioneel apparaat. En de hoogte van het inkomen zegt nog niets over de nationale economische structuren en activiteiten en het nationale beleid ten aanzien van historische presentaties. Deze vragen worden verder uitgewerkt in hoofdstuk IV, als onderdeel van beleid en erfgoedproductie.

De grootte van een land kan ook gemeten worden aan de hand van het aantal inwoners. Als het totaal aantal inwoners van de casuslanden gerelateerd wordt aan het aantal slavernijpresentaties, levert dat geen duidelijk verband op. Vanwege het hoge aantal inwoners, 23,5 miljoen, scoort Ghana met zeven slavernijpresentaties zelfs laag. Maar als rekening wordt gehouden met het gegeven dat daar geen nazaten van koloniaal slaafgemaakten leven, dan lijkt het aantal weer erg hoog.²³ De verwachting dat het aantal slavernijpresentaties samenhangt met de relevantie voor lokale nazaten wordt dus niet bevestigd. Er is ook geen relatie te zien tussen een vroege toetreding van nazaten van slaafgemaakten tot kringen van politiek en bestuur, en een hoger aantal slavernijpresentaties (zie tabel II.2).

Ook voor het omgekeerde verband, dat het aantal lokale nazaten van slavenhouders het aantal slavernijpresentaties zou drukken, is geen bevestiging. In Suriname speelt deze groep immers geen rol, en daar zijn desalniettemin weinig presentaties. Het verband tussen inwoners en nazaten van slaafgemaakten en slavenhouders en slavernijpresentaties wordt zo dus niet duidelijk. In hoofdstuk IV wordt daarom de relatie tussen hedendaagse posities van nazaten in politiek en beleid en erfgoedpresentaties verder onderzocht.

Onder de omstandigheden waaronder de herdenkingspolitiek tot stand kwam, valt ook de tijd die verstreken is vanaf de afschaffing van de slavernij. Toch blijkt er geen relatie tussen de

²³ Vanwege de focus van mijn onderzoek bedoel ik hier met afstammelingen van slaven in Ghana slechts de afstammelingen van de trans-Atlantische slavernij, wat neerkomt op de migranten uit de diaspora, zonder de ervaring van nazaten van lokale vormen van slavernij te willen bagatelliseren.

periode van verwerking en het aantal presentaties. In Zuid-Afrika is de slavernij dertig jaar eerder afgeschaft dan in de Nederlandse Cariben, maar de slavernijherdenking komt er nu pas op gang. In Suriname en op Curaçao gebeurde de afschaffing gelijktijdig, maar de aard en ontwikkeling van de herdenking liggen in beide landen mijlenver uit elkaar. Op Curaçao is de sporadische herdenking van de afschaffing op 1 juli door de jaren heen volledig verdwenen. In plaats daarvan neemt de herdenking van het lokale verzet tegen slavernij op 17 augustus langzaam in populariteit toe. Het huidige Curaçao verkiest het vieren van de eigen kracht boven het danken van de kolonisator voor de afschaffing van de slavernij. Daarmee vergeleken lijkt in Suriname de wet van de remmende voorsprong te gelden. De afschaffing van de slavernij is daar wel vanaf de negentiende eeuw herdacht, de herdenking vindt nog steeds op grote schaal plaats en wordt nationaal erkend. Maar de herdenking vindt ook nu nog plaats binnen de kaders ingesteld door de kolonisator.

De vergelijking van de vier casuslanden toont aan dat het herdenken en presenteren van het slavernijverleden niet minder gewaardeerd noch minder beladen wordt met het voortschrijden van de tijd. Het belang van de koloniale slavernij neemt niet af naarmate het slavernijverleden verder in het verleden ligt of naarmate de herdenking langer bestaat, zoals in Suriname. De relevantie neemt zelfs toe en verandert van karakter in die gebieden waar het thema in de twintigste eeuw meer werd veronachtzaamd, zoals op Curaçao en in de West-Kaap. Beide landen tellen inmiddels meer slavernijpresentaties dan Suriname. Daarnaast valt op dat beide Afrikaanse landen, die helemaal geen slavernijherdenking kennen, veel meer slavernijpresentaties tellen dan de Caribische landen (zie tabel II.2).

Onder de omstandigheden waaronder de herdenkingspolitiek tot stand kwam, valt ook de afstand tot de bestuurlijke structuren waaronder slavernij plaatsvond. Zou dit de vertraging in het produceren van slavernijpresentaties kunnen verklaren? Immers, de overheden van de West-Kaap en Curaçao zijn langer verbonden gebleven of zijn nog steeds verbonden met koloniale of witte structuren. Vóór de jaren negentig bestond in Ghana en Suriname, de twee staten die het langst onafhankelijk zijn, meer aandacht voor slavernijgeschiedenis. Vanaf de jaren negentig is de verhouding in slavernijtentoonstellingen in de casuslanden echter veranderd: Zuid-Afrika loopt na vijftien jaar democratie voorop in aantal, terwijl Suriname na bijna 35 jaar onafhankelijkheid achterblijft. Ondertussen ontwikkelt het aanbod op Curaçao zich ineens in rap tempo. Deze veranderingen en het feit dat de meeste slavernijpresentaties vanaf de jaren negentig ontstonden, tonen aan dat de aanwezigheid van presentaties niet primair voortvloeit uit het lokale postkoloniale politieke verleden. Om presentaties van het slavernijverleden te doorgronden, dienen ook hedendaagse mondiale trends in historische presentatie bekeken te worden.

Tabel II.2 Slavernijverleden, herdenking en presentatie

	Suriname	Curaçao	West-Kaap	Ghana ²⁴
positie in koloniale slavenhandel	eindstation	doorvoer- en eindstation	eindstation	vertrekstation
type slavenarbeid	grootschalige plantages	kleinschalige plantage- en huisslavernij	kleinschalige plantage- en huisslavernij	geen
officiële herdenking afschaffing slavernij	vanaf 1863	vanaf 1998/2001	geen	geen
nazaten slaafgemaakten in politiek en beleid	vanaf jaren veertig	vanaf jaren zestig	vanaf 1994	geen
slavernijtentoonstellingen²⁵	1	3	7	7

Conclusie

In dit hoofdstuk is gekeken naar slavernijverleden en herdenkingspolitiek en de aanwezigheid van slavernijpresentaties op relevante locaties. Daarbij is gezocht naar tekenen van mondiale uniformiteit en van lokale diversiteit. Uit de inventarisatie blijkt dat sommige historische contexten wel gebruikt worden en andere niet. Er zijn plaatsen die van oudsher gebruikt worden voor historische presentaties, zoals koloniale bestuursgebouwen, kerken en musea. Daar komt vanaf het doorbreken van de stilte het slavernijverleden steeds vaker aan bod, naast andere historische thema's. Tegelijkertijd zijn op veel locaties die relevant zijn voor de slavernijgeschiedenis geen slavernijpresentaties te vinden. Zo staat op locaties van verzet en Marronage geen enkele presentatie, op locaties van mensenhandel staat er één en op plantages staan pas sinds kort drie slavernijpresentaties (zie tabel II.1).²⁶

Toch is er een duidelijke behoefte aan presentaties van het slavernijverleden waar te nemen, juist daar waar de erkenning traag verloopt. In landen waar de herdenking van het slavernijverleden later op gang is gekomen, neemt het aantal presentaties in korte tijd opvallend snel toe. Ook groeit naast de traditionele historische presentaties het aantal tentoonstellingen en

²⁴ In deze tabel wordt alleen gerefereerd aan koloniale slavenarbeid, niet aan West-Afrikaanse onvrije arbeid, onvrije arbeiders en hun nazaten.

²⁵ Achtereenvolgens, in Suriname het Surinaams Museum; op Curaçao Museo Tula, het Kura Hulanda Museum en Nationaal Archeologisch Antropologisch Museum Management; in de West-Kaap de Slave Lodge, het Drostdy Museum, Groot Constantia, Vergelegen, South African Slave Church Museum, Bo-Kaap Museum, District Six Museum en in Ghana Assin Manso, One Afrika, Cape Coast Castle Museum, Elmina Castle Museum, Ussher Fort Slavery Museum, National Museum of Ghana, W.E.B. Du Bois Memorial Centre for Pan African Culture.

²⁶ Ook in forten werden mensen verhandeld, maar er vond ook andere handel plaats, en het waren zetels van bestuur. Forten zijn daardoor geschikt om diverse aspecten van de geschiedenis te laten zien, mensenhandel staat er minder centraal dan op een locatie als Assin Manso.

immateriële presentaties voor specifieke doelgroepen waaronder nazaten van slaafgemaakten. Te denken valt hier aan gemeenschapsmusea, lieux de mémoire en tours.

Opvallend is het hoge aantal en de diversiteit aan locaties met presentaties in de Afrikaanse landen. In de West-Kaap is een brede oriëntatie te zien. De presentaties op verschillende locaties geven samen een compleet beeld van de plaats die slavernij in de lokale samenleving innam. In Ghana ligt de nadruk op de trans-Atlantische slavernij en de relatie met de diaspora. Hoewel er dus overeenkomsten te zien zijn in het al dan niet gebruiken van historische locaties voor slavernijpresentaties, kennen de landen ook specifieke voorkeuren voor bepaalde locaties.

De omstandigheden tijdens de slavernij in de casuslanden blijken zeer divers. Ook de omstandigheden rondom de herdenking van de afschaffing van de slavernij verschillen sterk. De landen lopen uiteen in geografische omvang, museumdichtheid, welvaartsniveaus, bevolkingsomvang en -samenstelling, in bestuurlijke structuren en ontwikkeling en aard van de herdenking van de slavernij. Er is geen duidelijke relatie tussen verleden, herdenking, locaties en presentaties: lokale noch mondiale overeenkomende historische ontwikkelingen verklaren de aanwezigheid van slavernijpresentaties. Zo telt Suriname, het land met de reputatie van de wreedste slavenhouders, met de oudste traditie van herdenking van het slavernijverleden en de langste zeggenschap van nazaten van slaafgemaakten in politiek en beleid, de minste slavernijpresentaties.

De verkenning van de relatie tussen verleden en de overwegingen die ten grondslag liggen aan de presentaties leveren gegevens op die om nader onderzoek vragen. Een belangrijke observatie is dat veel slavernijpresentaties pas vanaf de jaren negentig bestaan. Net zoals het gegeven dat de casuslanden vanaf die tijd simultaan een toename in slavernijpresentaties vertonen. Mondialisering in erfgoedproductie en lokale hedendaagse keuzes in erfgoedproductie vragen dus om nadere analyse. Het betreft met name de keuzes die overheden maken in hun cultuur- en herdenkingsbeleid; de relaties tussen specifieke bevolkingsgroepen en tot slot economische motieven. In hoofdstuk IV wordt daarom verder ingegaan op de hedendaagse mondiale en lokale contexten van slavernijerfgoedproductie. Maar voordat we daarmee beginnen, komen in het volgende hoofdstuk de individuele presentaties uitvoerig aan bod.

Intermezzo B

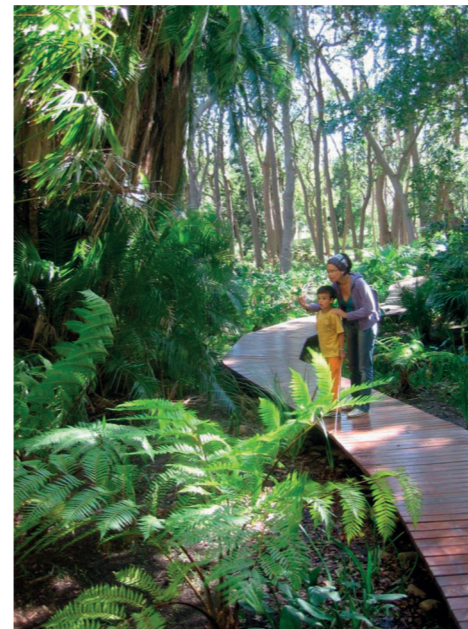
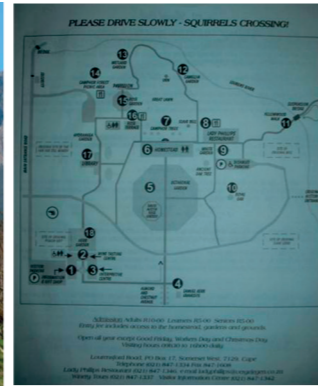
Vergelegen, Zuid-Afrika

Somerset West is een plaatsje van 4000 inwoners gelegen aan de toeristische Garden Route, 50 km ten zuidoosten van Kaapstad. Daar is vanaf 1685 Vergelegen gevestigd, een wijnboerderij met wereldwijde afzet. Vergelegen is een prachtig landgoed, dat onder meer als exclusieve locatie voor privé-gelegenheden af te huren is. Bezoekers kunnen wandelen op het landgoed en door de schitterend aangelegde tuinen, het huis bezichtigen en het 'interpretive centre', het bezoekerscentrum, bezoeken. Op het terrein is het proces van wijn maken te zien en kan het resultaat gekeurd worden. De twee op het terrein gelegen restaurants stemmen hun menu's af op de wijnen van Vergelegen. Op afspraak kan ook een culinaire picknick worden geserveerd. Toegang tot het landgoed kost ongeveer €1, een wijntour €2, een wijnproeverij €1-2 en een picknick €15 per persoon. Vergelegen is het best te bereiken met eigen vervoer. Reisorganisaties die zich specialiseren in internationaal toerisme doen de boerderij aan als onderdeel van de Garden Route.

De nabijgelegen bergketen overheerst het gebied rondom de wijngaarden (foto B.1). Bij de ingang van het landgoed ontvangt de bezoeker een kaart waarop de bezienswaardigheden van het landgoed aangegeven staan (foto B.2). Op het terrein is bewegwijzering aanwezig (foto's B.3 en 4). Die verwijst naar de verschillende tuinen en gebouwen (foto's B.5-7, 9). Blikvangers zijn de enorme, 300 jaar oude kamferbomen, die nationaal beschermd worden (foto B. 8). Het landgoed straalt rust, schoonheid en vriendelijkheid uit, onder meer vanwege de zorg voor de eekhoortjes op het terrein (foto B.10 en 2).

Vergelegen was ooit de tweede grootste slavenhouder van de West-Kaap, na de VOC. In 1989 heeft het bedrijf archeologisch onderzoek laten uitvoeren op het terrein. Op basis van de bevindingen is een schaalmodel geconstrueerd van een gebouw waar slaven woonden. Dit model is te zien in een vitrine in het bezoekerscentrum (foto's B.11, 12, en 5). Tijdens het onderzoek naar de fundamenten van deze slave lodge zijn de stoffelijke resten van een vrouw aangetroffen die in slavernij werkte. Deze zijn onderzocht en daarna herbegraven. Op de kaart (foto B. 2) is het bezoekerscentrum linksonder afgebeeld als nr 3. De oorspronkelijke slave lodge staat rechtsonder als een rechthoek afgebeeld. Op het landgoed staat op die plek een bordje (foto B.15). Daar vlakbij ligt het graf, eveneens gemarkeerd met een bordje (foto B.16).

De presentatie in het bezoekerscentrum behandelt de geschiedenis van Vergelegen, een plantage gesticht door Europeanen in Zuid-Afrika. Het is het verhaal van een onderneming die na meer dan 300 jaar nog steeds succesvol is. De rode lijn van het verhaal wordt gevormd door de eigenaren, hun aanpak en de hun succes. Er is aandacht voor het feit dat gedurende een periode een groot deel van de arbeiders van de onderneming in slavernij werkte (foto B.13). Wat deze slaafgemaakten deden, komt maar in beperkte mate aan bod (foto B.14).

Intermezzo B

74

B.1 - B.6

B.7 - B.10

Groot Constantia, Zuid-Afrika

Hoofdstuk III

Wie woonde hier?

Wie werkte hier?

Oude en nieuwe locaties en presentaties

Inleiding

Het slavernijverleden en de herdenkingspolitiek van Suriname, Curaçao, de West-Kaap en Ghana tonen overeenkomsten en verschillen. Ook de locaties met slavernijpresentaties komen overeen en verschillen van elkaar. In dit hoofdstuk worden die presentaties en locaties in beeld gebracht. Welke verhalen worden in 2006-2008 op slavernijlocaties gepresenteerd? Hoe omlijst de locatie deze verhalen?

Slavernijverleden is dissonant omdat de behoefte aan representatie van nazaten van slavenhouders en die van de nazaten van slaafgemaakten met elkaar in strijd zijn. De eerste groep heeft lang een leidende rol gehad in geschiedschrijving en erfgoedproductie. Tijdens het verzamelen van bronnen en de productie van narratieven wordt het westerse verhaal centraal gesteld, onder meer, zo stelt Trouillot (1995), via objecten en grote gebouwen: “the materiality of the sociohistorical process ... sets the stage for future historical narratives”; “...the bigger the material mass, the more easily it entraps us...” (p. 29). De oudste historische presentaties van de casuslanden staan inderdaad in koloniale gebouwen, zoals forten en plantagehuizen.

In de Verenigde Staten en in Engels-, Spaans- en Franstalig Caribisch gebied zijn verscheidene plantagepresentaties geanalyseerd. De voornaamste kritiek betreft de eenzijdige focus op de eigenaren van de plantages, wat ten koste gaat van subalterne groepen. Eichstedt en Small (2002) schrijven dat de nadruk ligt op “the material and social life of the plantocracy, even though these people usually represented a tiny fraction of a given plantation’s population”. Dit gaat gepaard met een “absence of any mention, acknowledgment, or discussion of slavery, the enslaved, or African Americans” (p. 107).

De groepen die in de koloniale periode subaltern waren, verwierven in de postkoloniale periode inspraak in de politiek en het culturele beleid.¹ Dit emancipatieproces wekt de verwachting dat er sprake is van een overgang van koloniale nationale narratieven naar postkoloniale narratieven. Inderdaad zijn in de casuslanden steeds meer presentaties te vinden in gebouwen die geen koloniale monumenten zijn. Er zijn erfgoedproducenten die zich in hun presentaties expliciet richten op de sociale geschiedenis en ervaring van voorheen subalterne groepen.

Ook zijn er presentaties waar authentieke objecten uit de koloniale periode niet langer centraal staan. Alternatieve vormen van presenteren, zoals het gebruik van replica’s, simulacra, moderne kunst, ensceneringen en live presentaties, zoals Living History optredens, staan vaker op de voorgrond. Door het uitbreiden van het vertellen van verhalen via louter authentieke objecten naar het overdragen van ervaringen, kunnen uiteenlopende publieksgroepen het verleden vanuit de invalshoeken van verschillende maatschappelijke groepen beleven.² Het aanbieden

¹ Met ‘postkoloniaal’ wordt in dit onderzoek de periode bedoeld vanaf de aanvang van de democratische politieke vertegenwoordiging van de etnische meerderheid van de bevolking die in de koloniale periode subaltern was (Marschall, 2004): Ghana 1957, Curaçao 1969, Suriname 1975, Zuid-Afrika 1994.

² Kreps (2003) ziet de overgang van objectgerichtheid naar ervaringsgerichtheid als onderdeel van de museale ontwikkeling die vanaf de jaren zeventig ‘New Museology’ wordt genoemd. White (1997) ziet het als het verschil tussen musea en lieux

van ervaringen gebeurt vanuit de motivatie om ingesleten denkpatronen te doorbreken en de universele relevantie van traumatische geschiedenissen te tonen (Landsberg, 2004).

In dit hoofdstuk worden locaties en presentaties bestudeerd die op basis van genoemde theorieën ‘oud’ en ‘nieuw’ worden genoemd. Onder ‘oude locaties’ vallen grote monumentale gebouwen uit de koloniale periode, zoals forten en plantages. In ‘oude presentaties’ worden waardevolle authentieke koloniale objecten centraal gesteld en daarmee het materiële en sociale leven van machthebbers. Onder ‘nieuwe locaties’ vallen locaties die niet uitgaan van koloniale monumenten. Voorbeelden zijn locaties op de routes van slavenhandel, locaties van verzet en Marronage en gebouwen uit de periode na de afschaffing van de slavernij. In ‘nieuwe presentaties’ worden de ervaringen van verschillende maatschappelijke groepen overgedragen, vaak met behulp van alternatieve presentatievormen.

Er komen 29 presentaties op slavernijlocaties aan de orde: musea en lieux de mémoire, andersoortige toeristische bestemmingen (zoals Marrondorpen) en tours. Op achttien locaties staan slavernijtentoonstellingen, op negen niet. Daarnaast wordt een reizende slavernijtentoonstelling in de context van twee locaties besproken.

Het eerste deel van het hoofdstuk is gericht op de inhoud van de presentaties. Deze staan op oude en nieuwe locaties, of worden gebracht tijdens tours en voorstellingen. Wat wordt in die presentaties getoond van het leven van de overheersers en wat van het leven van de overheersten? Worden voor het tonen van diverse invalshoeken authentieke objecten gebruikt, of wordt er gekozen voor nieuwe presentatievormen? Het tweede deel van het hoofdstuk is gericht op de locaties als context van de presentatie. Hoe worden oude en nieuwe locaties als podium ingezet, met name waar het het eigenaarschap van objecten en gebouwen betreft? Hoe worden deze locaties gebruikt als podium voor het verhaal van de verschillende groepen?

Het hoofdstuk wordt afgerond met een analyse van de overeenkomsten en verschillen tussen de presentaties en de perspectieven die daarin gehanteerd worden. Naast het koloniale en het postkoloniale perspectief onderscheid ik daarbij het postraciale perspectief, dat universeel georiënteerd is. Er zijn geen rigide scheidslijnen tussen deze drie perspectieven: zij kunnen naast elkaar op één locatie voorkomen en elkaar soms overlappen. De indeling dient als instrument in de analyse van de zichtbaarheid van groepen in de presentatie van dissonant erfgoed op relevante locaties.

de mémoire. Ook Prentice (2001) omschrijft hoe erfgoedlocaties concurreren hetzij door zich te richten op het bieden van authentieke objecten, hetzij door het bieden van een ervaring.

Presentaties

Van de presentaties die onderdeel uitmaken van de analyse, bevinden zich er vier in Suriname, zeven op Curaçao en acht in beide Afrikaanse landen. De reizende tentoonstelling heeft Suriname en Curaçao aangedaan. Van de presentaties zijn er twaalf gehuisvest in koloniale monumentale panden en de overige vijftien op nieuwe locaties. De reizende tentoonstelling was op Curaçao in een koloniaal pand gehuisvest, in Suriname op een eigentijdse locatie.

In monumentale panden

De twaalf monumentale locaties liggen verspreid over de vier casuslanden. Het zijn in Suriname het Surinaams Museum en Frederiksdorp. Op Curaçao het Curaçaos Museum, Landhuis Groot Santa Martha en Museo Tula. In Ghana het Cape Coast Castle Museum, Elmina Castle Museum en USSher Fort Slavery Museum. En in de West-Kaap de Slave Lodge, Groot Constantia, Vergelegen en het Drostdy Museum. Groot Constantia is vanaf 1927 als historische presentatie te bezichtigen. Het Surinaams en het Curaçaos Museum zijn de oudste bestaande musea in de Caribische casuslanden, beide geopend in 1947. De voorganger van het Surinaams Museum, het Koloniaal Museum, stamt uit 1875. Een aantal locaties toont vanaf de jaren zeventig presentaties, zoals Groot Santa Martha en de Ghanese forten, die toen op de Werelderfgoedlijst werden geplaatst. De reizende tentoonstelling *De erfenis van slavernij* heeft in 2006 op Groot Santa Martha gestaan. De meest recente presentaties in de monumentale panden zijn Museo Tula en het USSher Fort Slavery Museum, beide geopend in 2007. Negen van deze presentaties tonen slavernij als thema, in diverse mate.

Een aantal presentaties laat vooral het leven en de bijdragen van koloniale machthebbers zien, soms op basis van presentaties uit de eerste helft van de twintigste eeuw. Zo zijn op landgoederen zoals Groot Constantia de zalen ingericht met antieke meubels en koetshuizen met antieke vervoermiddelen. Ook ambachten die geïntroduceerd werden door Europese migranten worden toegelicht, bijvoorbeeld in de smidse, de kuiperij en de molens in de Drostdy. Wetenschappelijke en technologische ontwikkelingen worden door de tijd heen gevolgd, bijvoorbeeld in het Curaçaos Museum, variërend van een wereldkaart uit de koloniale periode van gebrandschilderd glas tot recentere ontwikkelingen in transportmiddelen (vliegtuigen). De geschiedenis die aldus tot leven komt, is die van de Europese of lichtgekleurde machthebbers. Zij worden genoemd als de grootgrondbezitters, de bestuurders en de oprichters van het museum.

In presentaties als die van Slave Lodge komen daarentegen niet alleen slavenhouders aan bod, maar ook slaafgemaakten. Zo leren archiefstukken dat Armosijn Claesz van der Kaap 38 jaar lang werkzaam was in de Slave Lodge als verzorgster van kinderen die slaaf waren. Na het verkrijgen van haar eigen vrijheid, vroeg zij de vrijheid aan voor een van haar vier kinderen. Bij haar dood liet zij een huis en een slavijn na. Via Armosijn worden uiteenlopende facetten van het leven van slaafgemaakten in Kaapstad rond 1800 behandeld: van maatschappelijke structuren

tot persoonlijke dilemma's. De Slave Lodge laat ook zien wat individuele slaafgemaakten voor de Kaap hebben betekend. Zo toont het museum veertien oorkondes die in 2000 postuum zijn toegekend, onder meer aan slaafgemaakten die zich tegen het slavernijsysteem verzetten.

Binnen presentaties over grootgrondbezit, welvaart en macht bestaan letterlijk ruimtes waar informatie past over het leven van bedienden. Wat wordt verteld in de keukens, koetshuizen en werkplaatsen? Vaak sluit de informatie in leefruimtes van slavenhouders en werkruimtes van slaafgemaakten niet op elkaar aan en wordt een andere toon aangeslagen. Zo wordt in de eetzaal van het Curaçaos Museum in superlatieven gesproken over de oudste eettafel en de grootste kristallen kroonluchter van het westelijk halfrond. Tegelijk wordt in de keuken het huishoudelijke leven als primitief afgeschilderd en het personeel gekleinereerd. Zo vermelden bijschriften dat een maïsstamper een uitgeholde boomstam was die in de tuin stond en 'soms niet eens werd omgekeapt'. En dat de keukenmuren rood met witte stippen geschilderd waren, omdat het volksgeloof wilde dat vliegen hier duizelig van werden. Direct daarop wordt verteld dat de ware reden voor de donkere muren zou zijn om het vuil te maskeren. Overgeslagen wordt de West-Afrikaanse oorsprong van het stampen van maïs, en daarmee de inbreng van slaafgemaakten in Curaçaos nationale culinaire erfgoed.

Slavernij wordt niet genoemd in de keukens van het Curaçaos Museum en de Swellendamse Drostdy, wel in het koetshuis van de Drostdy. Een deel van deze bergplaats herbergt voertuigen, een ander deel is ingericht als slaap- en werkplaats, verwijzend naar de voormalige bestemming van het gebouw als slavenverblijf. In deze ruimte zijn twee postertentoonstellingen ingericht, een algemene, *Born to carry the burden*, en een specifieke over Swellendam en de Drostdy. *Born to carry the burden* behandelt slavernij en racisme in de West-Kaap, van de eerste slaven van de VOC tot de eerste verschijningsvormen van wat later het apartheidssysteem zou worden (foto III.12). Aan bod komen de cultuur van slaven en hun nazaten, missiewerk en religie. Het lokale deel van de tentoonstelling brengt de mensen in beeld die in slavernij of semi-slavernij werkten, met details over afkomst, leeftijden en de beroepen die zij uitoefenden.³ Zo wordt ook hun bijdrage aan de welvaart en het erfgoed van Swellendam geschetst. Een ander thema is verzet en straf. De slavernijpresentatie is zeer informatief en geeft commentaar op de geschiedenis van de lokale machthebbers. Toch blijft slavernij, net als in het Curaçaos Museum, in de centrale tentoonstelling onbenoemd. Het hoofdnarratief is dat van de koloniale heerschappij en de weelde, net als vroeger.

Slavernij wordt op diverse monumentale locaties op verschillende manieren behandeld. Een manier is de presentatie van de geschiedenis van de plantage binnen de context van de Europese aanwezigheid, waarbij genoemd wordt dat de arbeiders in slavernij werkten. Dit gebeurt bijvoorbeeld op wijnboerderij Vergelegen in Zuid-Afrika. Midden in de presentatie

³ Na de afschaffing van slavenhandel en slavernij bestonden diverse systemen waarbinnen mensen gedwongen werden onbezoldigd voor hun voormalige eigenaren te werken. In Suriname heette dit Staatstoezicht, op Curaçao Paga Tera, in Brits gebied apprenticeship. In de Kaap bevonden daarnaast 'Prize Negroes' zich in semi-slavernij. Zij waren bevrijd van illegale slavenscheppen, maar moesten veertien jaar lang voor hun 'bevrijders' werken.

staat een schaalmodel van de gebouwen waar de slaven woonden, gereconstrueerd op basis van archeologisch onderzoek. Elders op het terrein zijn de stoffelijke resten van een vrouw die in slavernij werkte, herbegraven. Met het tonen van de aanwezigheid van slaven wordt het narratief van het materiële bezit en het sociale leven van de koloniale elite geproblematiseerd. Toch is er geen sprake van een narratief van de sociale geschiedenis van slavernij.

Zo wordt in de bijschriften het aantal slaven dat voor William Adriaan van der Stel werkte, vergeleken met de waarde van een wagen en een gebouw. Slaven worden op deze manier gepresenteerd als bezit, zonder dat deze praktijk ter discussie gesteld wordt. Ook wordt slavernij gepresenteerd als horend bij de tijd: "... slavery ... was common practice, even among church ministers, Imams and freed slaves". Opvallend is dat in deze presentatie, anders dan die op Groot Constantia, niet vermeld wordt dat er ook in die tijd discussie was over de wreedheid en morele legitimatie van de koloniale slavernij. Gesteld wordt dat Van der Stel een relatief milde slaafhouder was: "... conditions were apparently better than elsewhere: many slaves found refuge at Vergelegen while neighbouring farmers accused William Adriaan van der Stel of harbouring their slaves". Door slavernij te plaatsen in een context van geaccepteerde praktijken en zachtmoedig eigenaarschap wordt de discussie over maatschappelijke ongelijkheid in heden en verleden ontlopen. De betekenis van slavernij voor de slaafgemaakten is ondergeschikt gemaakt aan het materiële resultaat, getuige formuleringen als "roads were built". Het grote aantal slaven op Vergelegen maakt in deze presentatie Van der Stel een succesvol ondernemer, dat is de boodschap.

Luxe en slavenarbeid

In andere presentaties wordt de koloniale plantage-economie gecombineerd met een blik in het leven van slaafgemaakten. Zo vertelt het Surinaams Museum in Fort Zeelandia de plantagegeschiedenis aan de hand van de plantage Nijd en Spijt, bezit van de beruchte plantagehoudster Susanna du Plessis. Op de benedenverdieping wordt de koffieproductie toegelicht, op de eerste verdieping is een stijkkamer ingericht en op de zolderverdieping een keuken. De eerste twee verdiepingen, met een aantal grote meubelstukken, belichten vooral het luxe leven van de plantage-eigenaar. Boven in de keuken wordt huisgerei getoond en komt het leven in slavernij aan bod aan de hand van thema's als gezondheidszorg en manumissie. Veel aandacht gaat daarbij uit naar onderdrukking en verzet. Er worden boeien en wapens getoond en documenten die de straffen in het fort beschrijven. De grootste vitrine wordt besteed aan het verhaal van de huursoldaat Stedman, die op Marrons joeg en een liefdesrelatie had met de slavine Johanna. Deze geschiedenis compliceert de rollen van daders en slachtoffers in de slavernijgeschiedenis en laat individuele keuzes binnen maatschappelijke structuren zien.

Ook in diverse andere presentaties in het museum worden individuele slaven en hun omstandigheden aan de bezoeker voorgesteld. Zo informeert de apotheekpresentatie over gezondheidszorg voor en door slaven op de plantages, met speciale aandacht voor Quassie.

Deze slaaf genoot bekendheid als genezer en zat gevangen in Fort Zeelandia omdat hij zijn stem verhoef tegen de plantagedirecteur. Bij de schoenmakerij wordt het verhaal verteld van Jan Ernst Matzeliger, zoon van een slavine. Hij maakte in de Verenigde Staten naam als de uitvinder van een machine die aan het begin staat van de automatisering in de schoenmakerij (foto III.31).

Dit zijn goedgedocumenteerde verhalen van historische figuren waar hedendaagse slavennazaten trots op kunnen zijn. Maar aan de andere kant wordt op andere plaatsen in ditzelfde museum slavernij juist erg luchtig gepresenteerd. Wat moet je denken van de 'photo opportunity' naast een kookpot en een klok die slaven oproep te werken, waarbij je achter beschilderde houten poppen kunt gaan staan in geschilderde Afro-Surinaamse klederdracht (foto III.32)?

Presentaties op andere locaties gaan verder in het verbreden van de historische context en invalshoeken. Zo begint de presentatie in het bezoekerscentrum van wijnboerderij Groot Constantia met een tijdlijn die aanvangt vóór de koloniale periode. Op de lijn staan diverse betrokken bevolkingsgroepen en vele individuen, waaronder slaafgemaakten. Slavernij wordt in de tekst van de presentatie geproblematiseerd: "... slaves were regarded as a form of moveable property". Met specifieke voorbeelden wordt getoond dat slaven een hard leven hadden en zwaar werden gestraft. Door personen te citeren die de wreedheid aanklaagden of vroegen een straf te beëindigen, wordt duidelijk dat niet de hele koloniale elite slavernij als een vanzelfsprekendheid beschouwde. De sociale geschiedenis van slavernij krijgt op Groot Constantia verder vorm doordat slaven in de presentatie geen anoniem collectief van laaggeschoolde arbeiders zijn, maar verantwoordelijke individuen die een belangrijke rol vervulden in de productie en verkoop van Groot Constantia's wijn. Zij hadden ook andere talenten, zoals het vertolken van westerse muziek. Zo worden verscheidene 15-koppige harmonieën genoemd, die bestonden uit slaven die voor de plantocratie en bij hoog bezoek optraden.

De slavenbevolking die op andere plantagepresentaties anoniem blijft, krijgt op Groot Constantia gezichten, namen, gevoelens, verantwoordelijkheden, verworvenheden en de mogelijkheid om complexe keuzes te maken ('agency'). Zo is er het verhaal van Santrij, een vrije Javaanse priester die een opstand leidde van slaven en vrije mensen en daarvoor brutaal gestraft werd. Naast dergelijke verhalen over verzet, is er ook een enkel voorbeeld van conformering aan de macht. Anna de Koningh, de eerste vrouwelijke eigenaar van Groot Constantia, bezat 27 slaven, terwijl zij zelf een dochter van een gemanumitteerde slavine was (foto III.14). Dit voorbeeld wordt in de presentatie niet gebruikt om slavernij goed te praten, wel om individuele keuzes te illustreren en diversiteit en gender als variabelen in het narratief te verweven.

Soms wordt het behandelen van mensen als bezit niet geproblematiseerd, zonder dat er sprake is van een koloniaal perspectief. De tentoonstelling *Images of Elmina across the Centuries*, in het Ghanese Elmina Castle Museum, staat in een gebouw midden in het fort, dat door Nederlanders gebruikt werd als handels- en opslagruimte. De presentatie belicht de geschiedenis van het fort en de stad en legt de functie van het gebouw kort uit. Na een lange opsomming van de verhandelde goederen, eindigt de tekst met: "... the most lucrative commodities traded

here were slaves”. In de presentatie wordt de mens achter de term slaaf niet besproken, noch het gegeven van slavernij. De term slaaf komt in de hele tentoonstelling alleen voor als een van de ‘commodities’ die verhandeld werd in Elmina tussen Europeanen en lokale machthebbers. Toch stelt deze presentatie niet de koloniale overheerser centraal, maar het verleden van Elmina vanuit een lokaal perspectief. Hoewel de ervaring van de slaafgemaakte er niet tot uitdrukking komt, is wat getoond en verteld wordt wel van meerwaarde voor nazaten van slaven die meer willen weten over hun Afrikaanse roots.

In Museo Tula wordt het koloniale narratief niet vervangen door de ervaring van knechting, maar door de bredere sociaal-culturele achtergrond van de slaafgemaakten. Dat reikt van de Afrikaanse afstamming tot aan de hedendaagse Afro-Curaçaose cultuur. Museo Tula is een gemeenschapsmuseum dat streeft naar een historische herinterpretatie naast een versterking van de huidige Afro-Curaçaose identiteit. Gedurende de afgelopen vijf eeuwen heeft slavernij 250 jaar de maatschappelijke structuur van Curaçao bepaald en de sociale stratificatie correleert nog steeds met etniciteit. Vanuit die redenering vormt slavernij voor Museo Tula de context van de presentatie, maar niet het hoofdthema. In plaats daarvan staan onder meer Afro-Curaçaose vormen van huizenbouw, gezinssamenstelling, gezondheidszorg, geloof, religie en mythologie centraal. Ook het verzet van slaafgemaakten onder leiding van Tula heeft een belangrijke plaats.

Objecten en nieuwe technieken

Monumentale panden en het daar bewaarde erfgoed worden vaak gepresenteerd in de context van koloniale welvaart. Maar een object kan vanuit verschillende perspectieven gepresenteerd worden. Neem de klokken die op verschillende plantagelocaties te zien zijn. Op Vergelegen wordt een klok zonder bijschrift getoond. In het Curaçaos Museum heeft een vergelijkbare klok wel een bijschrift. Bijna de helft van dat bijschrift wordt gebruikt om te vermelden welke vooraanstaande familie, afstammend van plantagehouders, het object aan het museum geschonken heeft. Slavernij wordt niet genoemd. De tijdelijke tentoonstelling op Landhuis Groot Santa Martha, *De erfenis van slavernij*, plaatste dezelfde klok in een heel ander licht. Door er een foto van Afro-Curaçaose landarbeiders achter te plaatsen, werd de betekenis van de klok in het leven van slaven met een blik herkenbaar. Ook de Slave Lodge herinterpreteert een plantageklok. Hier luidt het bijschrift: “... bells were ... used to regulate the lives of slaves. From sunrise to sunset their labour was dictated by the sound of the bell”. Door de woordkeuze ligt de nadruk op de beleving van het object door de slaaf, niet op het object als bezit van de slavenhouder (foto's III.1-5).

Monumentale erfgoedlocaties en collecties die het leven in slavernij in beeld willen brengen, kunnen objecten in hun collecties en objecten in bruikleen herinterpreteren. Een andere optie is om replica's te gebruiken in plaats van authentieke objecten. In de Slave Lodge zijn reproducties van archiefmateriaal op allerlei formaat en multimediale en artistieke presentaties verwerkt tot een meeslepend verhaal, waarin verschillende hedendaagse slavernijexperts het verleden toelichten. Daarnaast staat een bijna levensgrote replica van een deel van het ruim van

de Meermin, een VOC slavenschip. Scheepsruimen die bezoekers het gevoel geven hoe het is om de reis van thuisland naar land van tewerkstelling te ondergaan, worden vaak gebruikt in slavernijpresentaties (foto III.6-9).⁴

Bij het exemplaar in de Slave Lodge wordt informatie gegeven over een mouterij van slaafgemaakten, waardoor het schip voor de Kaapse kust op een zandbank liep. De muiters werden gevangen genomen en waarschijnlijk overgeplaatst naar de Slave Lodge. Aandacht gaat uit naar de doden die tijdens overtochten vielen, waarbij kopieën van dodenlijsten getoond worden. Van de schepen worden de namen genoemd en er wordt verteld over verzet en sterfte onder de slaafgemaakten op de schepen. Er is een audiopresentatie met jammerlijke zuchten en een gedicht, die emotie aan de presentatie toevoegt.

Om het verleden tot leven te wekken zonder dat daar authentieke en oude voorwerpen aan te pas komen, maken verschillende monumentale erfgoedlocaties gebruik van replica's, simulacra, enceneringen en moderne kunst. Zo biedt Fort Ussher in Ghana een simulacrum van een scheepsruim en een kerker. Cape Coast Castle Museum toont een scheepsruim en een veilingpodium. In de Drostdy is een leefruimte geënceneerd. In de Slave Lodge roept een diavoorstelling het verleden op van de geknechte vroegere bewoners van het gebouw. Een veel besproken encenering is de 'Door of (No) Return'. Dit is een encenering in Ghanese forten die verwijst naar de historische *door of no return*, waar slaafgemaakte Afrikanen ingescheept werden voor de trans-Atlantische oversteek. Voor hedendaagse diasporatoeristen wordt op diverse plaatsen een 'door of return' gemaakt, om hen symbolisch welkom thuis te heten. (Oostindie, 2005; Finley, *Common Place*).

Een presentatie die veelvuldig gebruik heeft gemaakt van deze technieken en de mogelijkheden van moderne kunst, is *De erfenis van slavernij*. Deze productie van het Wereldmuseum Rotterdam, waarvoor een Antilliaans/Surinaamse gastconservator werd ingehuurd, is op Curaçao getoond in een monumentaal pand, Landhuis Groot Santa Martha. Op dit landhuis is op reguliere basis alleen de achttiende-eeuwse inrichting te bezichtigen. *De erfenis van slavernij* werd opgesteld in de magazijnen van het landhuis. De tentoonstelling belichtte de slavernij en haar erfenis inclusief de westerse legitimatie, het verzet door slaafgemaakten en Marrons, de emancipatie en hedendaags racisme. Doordat deze tentoonstelling uitging van het verhaal van hen die slavernij aan den lijve gevoeld hebben, vormde het een commentaar op de tentoonstelling in het landhuis over het leven van de eigenaren (zie foto's intermezzo C.2, 3 en 7). Een voorbeeld hiervan was een straffenlijst, gecompileerd uit archiefstukken (zie foto C.11). Op deze lijst waren namen te lezen van slaafgemaakten, hun eigenaren, de reden waarom zij gestraft werden en de straf die zij kregen. Zo werd getoond hoe slavenhouders slaafgemaakten behandelden en hoe slaafgemaakten zich opstelden in het systeem van slavernij.

⁴ Dergelijke ruimtes zijn behalve in de casuslanden ook aanwezig in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. In het Amerikaanse Virginia bestaan plannen voor een levensgroot scheepsruim, waarin bezoekers kunnen gaan liggen.

Betrokkenheid

De balans tussen academische afstandelijkheid, nauwkeurigheid en groepsgebonden betrokkenheid varieert in de diverse presentaties. In Cape Coast Castle Museum presenteert *Crossroads of people, crossroads of trade* het verleden van Ghana met als drie hoofdonderdelen de vroege geschiedenis, de trans-Atlantische slavenhandel en modern Ghana. Het onderdeel van de tentoonstelling dat over slavernij gaat, is zeer uitgebreid. Naast authentieke objecten is er veel geschreven uitleg en zijn er uitvergrote tekeningen die de mensenhandel tonen. Het narratief is in de eerste plaats dat van de sociale geschiedenis van de trans-Atlantische slavernij. Deze geschiedenis wordt met wetenschappelijke afstandelijkheid uiteengezet en feitelijk onderbouwd, maar tegelijkertijd wordt de emotionele betekenis van de geschiedenis voor deze mensen en hun afstammelingen duidelijk verwoord en in beeld gebracht. Zo wordt verantwoord waarom het aantal Afrikanen op de middentocht nog slechts bij grove schatting kan worden bepaald op 12-25 miljoen: “Fragmentary data, manuscript records in dozens of languages over hundreds of years, with differential access in different countries are some of the complicated research problems in determining these numbers”. In deze formulering is de frustratie voelbaar van de onderzoekers die willen aantonen hoeveel mensen door de trans-Atlantische geschiedenis geschaad zijn.

Op andere plaatsen verdwijnt de academische afstandelijkheid meer naar de achtergrond, ruimte makend voor emotie door de woordkeus en zinsvolgorde waarin de historische feiten worden gegoten: “Torn from their home and families, separated from their children and loved ones, those who were enslaved were shackled and held in dark, dank, overcrowded, unsanitary dungeons until they were shipped out”. In dit fragment gaan de emoties vooraf aan de feiten, ze zetten de toon waarin de feiten dienen te worden begrepen. Uitvergrote negentiende-eeuwse grafische voorstellingen van de slavenhandel versterken dit beeld. De inleving in wat de handel voor de slaafgemaakten betekend moet hebben, plaatst ogenschijnlijk neutrale objecten zoals ruilmiddelen en gebruiksvoorwerpen, in de context van mensenhandel en onderdrukking. Meer uitgesproken objecten van dwang zoals boeien versterken dat. Ook de simulacra, een scheepsruim en een veilingblok, beogen de ervaring van gevangenschap en onderdrukking op de bezoeker over te brengen.

Behalve deze aandacht voor onrecht en onderdrukking besteedt deze tentoonstelling ook aandacht aan verzet en afschaffing. In het vervolg komen de burgerrechtenstrijd in de VS en het contact van de diaspora met Afrika aan bod. Ook hier komen de feiten tot leven door de invoelende toon van de uitgebreide tekst en de keuze voor portretten van bekende Afro-Amerikanen variërend van Harriet Tubman tot Mohammed Ali. Dit als compensatie voor het gebrek aan persoonlijke informatie over Afrikanen en hun nazaten in de periode voor de afschaffing van de slavernij. De strijdvaardigheid van deze figuren binnen een systeem van onderdrukking roept bewondering op, wat een positieve noot toevoegt aan de tentoonstelling.

De tentoonstelling in Ussher Fort Slavery Museum is meer emotioneel getint dan die in Cape Coast, en is minder exact geformuleerd en onderbouwd. Zo worden grove cijfers zonder verdere

uitleg gepresenteerd: “Tens of millions [of] Africans were killed during their storage; shipment and initial landing in the New World”. Doordat het slavernijverleden niet wordt geplaatst binnen een bredere mondiale of Ghanese context, ligt de nadruk vooral op de onderwerping, wat een beeld van willekeurige wreedheid oproept. Tekeningen tonen Europeanen en lichtgekleurde Afrikanen die zwarten onmenselijk behandelen. Hier staan onzorgvuldige formuleringen bij die de nadruk leggen op louter witte daders en hun zwarte slachtoffers: “...the story begins from the arrival of the Whites at Elmina, and ends at the grave site of some of our own who came back to their roots from the diaspora”. Ook huurlingen die op Marrons joegen, worden zonder enige onderbouwing als een homogene groep neergezet en omschreven als sensatiebelust: “The slave hunters, however, were often poor, landless whites who loved the thrill of the hunt and the huge rewards that enslavers were willing to pay for the runaway’s return”. Nagelaten wordt dit subjectieve narratief met historische bronnen te onderbouwen. Het Ussher Fort lijkt niet zozeer nauwkeurigheid na te streven, als wel ruimte te willen bieden aan emoties.

Soms biedt een monumentale locatie tijdelijk ruimte aan een slavernijpresentatie. Zo verschafte Landhuis Groot Santa Martha huisvesting aan *De erfenis van slavernij*. Op plantage Frederiksdorp in Suriname staat geen tentoonstelling. De gebouwen en stallen met riuuigen verwijzen vooral naar het leven van de elite die daar gebruik van maakte. Er wordt geen verband gelegd tussen dat leven en de slavernij die dat mogelijk maakte. De objecten op het terrein die directer naar slavernij verwijzen, zoals de grote kookpotten waarin suiker geproduceerd werd en waarin eten voor slaven werd klaargemaakt, dienen als regenton of plantenbak. Deze gebouwen en objecten vertellen op deze manier niets over van het leven van de slaafgemaakten (zie foto’s III.33-34). Maar Frederiksdorp heeft ook een andere kant. De plantage wordt namelijk aangedaan door touroperators, met hun eigen gidsen en invalshoeken. De toelichting die de gidsen van Stichting Merodia geven bij de kookpotten en de cacaodroogvloer plaatsen deze objecten in een volledig ander licht.

De persoonlijke betrokkenheid die zo gevoelig bleek te liggen in *De erfenis van slavernij* op Curaçao, zo zorgvuldig afgewogen wordt in Cape Coast, die in Frederiksdorp wisselt en in Fort Ussher sterk benadrukt wordt, speelt een andere rol in de Slave Lodge. Veel mensen in de West-Kaap weten niet of zij afstammen van slaven.⁵ Omdat mensen zich niet bewust zijn van slavenafstamming, is de persoonlijke betrokkenheid van bewoners van de West-Kaap bij de slavernijgeschiedenis minder direct dan in het Caribisch gebied. De Slave Lodge laat zien dat het slavernijverleden voor veel inwoners persoonlijke relevantie heeft. Zo staan er installaties van kunstenaars waarin de familienamen verwerkt zijn die zijn ontstaan onder het slavernijsysteem. Bezoekers kunnen zo nagaan of de achternamen die in hun familie voorkomen slavennamen zijn. Daarnaast toont de Slave Lodge dat de slavernijperiode onderdeel is van een sociale geschiedenis die voor iedereen interessant is. Dat gebeurt ook door de geschiedenis van het pand

⁵ Een opvallend detail is dat Iziko niet de term ‘enslaved’ gebruikt, maar ‘slave’. In de andere casuslanden bestaat een gevoeligheid over die laatste term, omdat het een aangeboren gegeven (slaafsheid) zou suggereren. Blijkbaar bestaat er geen gevoeligheid over het gebruik van het woord wanneer mensen zich niet realiseren dat zij afstammen van slaafgemaakten.

en de museale invulling daarvan te presenteren. Toegelicht wordt dat de voorganger van de Slave Lodge een etnografisch museum was, zoals nog te zien op de eerste verdieping, en de Slave Lodge zich nu wil ontwikkelen tot een mensenrechtenmuseum. Voor deze overgang van de nadruk op de classificatie van mensen naar de nadruk op universele mensenrechten is nu reeds aandacht in wisseltentoonstellingen.

Die behandelen de raciale geschiedenis in Zuid-Afrika en andere geschiedenissen van verzet tegen uitsluiting, zoals de burgerrechtenbeweging in de Verenigde Staten.

Er zijn dus presentaties in monumentale panden die vooral het materiële erfgoed van de slavenhouders tonen, maar elders wordt met herinterpretaties van dergelijke objecten en moderne technieken ook de beleving van de slaafgemaakten gepresenteerd. Daarbij worden slavenhouders opgevoerd als hoofdrolspelers maar ook van slaafgemaakten worden persoonlijke verhalen gepresenteerd. De verhaallijnen van slavenhouders en slaafgemaakten staan op zichzelf of naast elkaar, of worden verweven om de relatie tussen koloniale welvaart, slavenarbeid en onderdrukking te tonen. Slavernij en onderdrukking worden soms in het verleden geplaatst en gerelativeerd, in andere presentaties worden deze fenomenen meer geïdentificeerd, geactualiseerd en soms in universele contexten geplaatst.

Op nieuwe locaties en tours

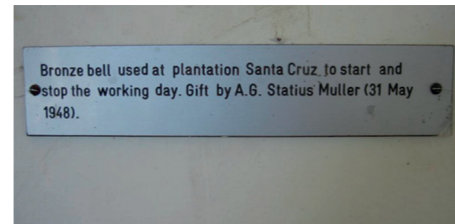
Naast bovenstaande twaalf presentaties in koloniale monumentale panden bevinden zich elf presentaties op nieuwe locaties. Ook de reizende tentoonstelling *De erfenis van slavernij* in Suriname en vier tours maken onderdeel uit van dit deel van de analyse. De presentaties zijn verspreid over de vier casuslanden. Het zijn in Suriname de Danpaati River Lodge en de plantagetocht van Stichting Merodia. Op Curaçao het Kas di Pal'i Maishi Museum, het NAAM, het Kura Hulanda Museum en de *Ruta Tula*. In Ghana het National Museum of Ghana, het W.E.B. Du Bois Memorial Centre for Pan African Culture, Assin Manso, Nzulezu en One Afrika. En in de West-Kaap het District Six Museum, Bo-Kaap Museum, South African Slave Church Museum en de *1 December Optocht*.

Deze locaties zijn alle geopend in de postkoloniale periode. Aangezien Ghana die status als eerste bereikte, treffen we daar de oudste nieuwe locatie, het National Museum uit 1957. Het Kas di Pal'i Maishi Museum dateert uit 1972. De *Ruta Tula* werd in de jaren tachtig voor het eerst georganiseerd, hoewel de organisatie pas in 1998 haar huidige vorm kreeg. Het Du Bois Centre is geopend in 1985 en One Afrika in 1990. De overige presentaties stammen alle uit de tweede helft van de jaren negentig en het begin van de eenentwintigste eeuw. Slavernij komt als thema aan bod in negen van de tentoonstellingen en in alle tours.

Foto's III.1-5 Klokken in diverse perspectieven

1 Curaçaos Museum

2 Curaçaos Museum

3 Erfenis van slavernij

4 Slave Lodge

5 Vergelegen

Foto's III.6-9 Nagebootste scheepsruimen

6 Slave Lodge

7 Kura Hulanda Museum

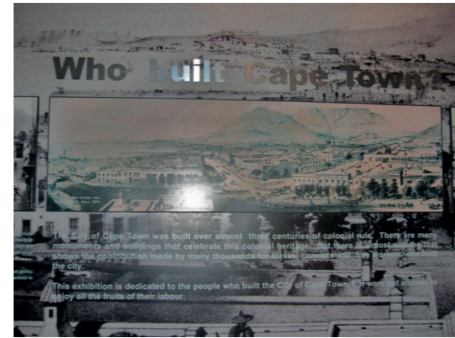

9 Ussher Fort Slavery Museum

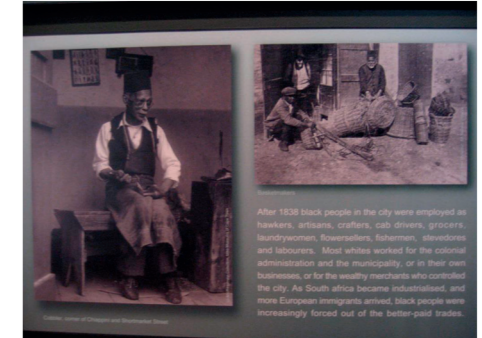

8 Cape Coast Castle Museum

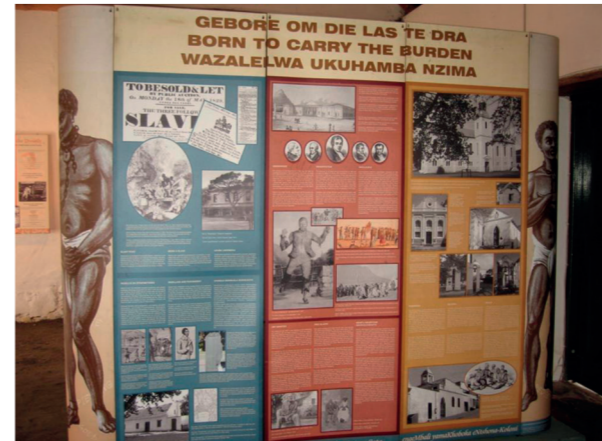
Foto's III.10-14 Slaafgemaakten, slavenhouders, mensenhandelaren

10 Bo-Kaap Museum

11 Bo-Kaap Museum

12 Drosty Museum/
South African Slave Church Museum

13 Samory Toure,
mensenhandelaar
National Museum of
Ghana

14 Anna de Koningh, slavenhouder
Groot Constantia

Foto's III.15-19 Gemaakt met bescheiden middelen

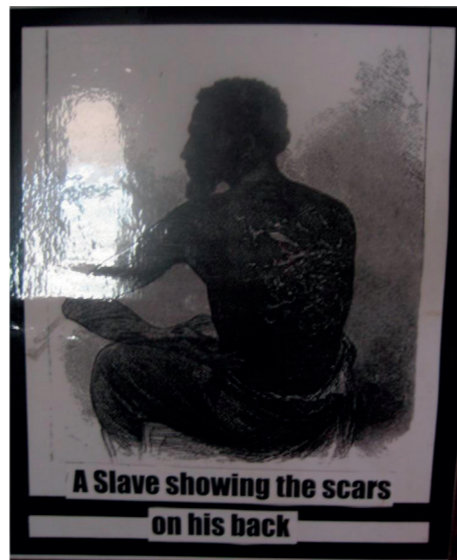
15 Assin Manso

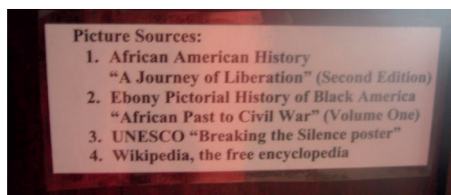
16 Assin Manso

17 Ussher Fort Slavery Museum

19 Ussher Fort Slavery Museum

18 Ussher Fort Slavery Museum

In monumentale panden werd aanvankelijk vooral het gezichtspunt van de koloniale overheerser in beeld gebracht. Vanaf de postkoloniale periode wordt daar het gezichtspunt van de overheersten aan toegevoegd. Er zijn ook producenten die op nieuwe locaties erfgoed presenteren dat niet eerder aan bod kwam. Presentaties op nieuwe locaties en tours ontstaan vooral vanuit de behoefte aan vertegenwoordiging van een specifieke groep met een eigen erfgoedperspectief. Maar aangezien erfgoed als toeristisch product ook een economische waarde heeft, speelt tevens mee in welke mate de locatie bezoekers en inkomsten kan genereren. Het representatie-aspect en het commerciële aspect zijn op een locatie vaak allebei, in diverse gradaties, herkenbaar.

Nationale verhalen

Bij de opbouw van een postkoloniale staat past de opening van een nieuw nationaal museum. Dat is dan ook de achtergrond van het National Museum of Ghana, geopend in het jaar van de onafhankelijkheid. Er worden verschillende periodes van het Ghanese verleden getoond, waaronder de vroegste periode, toen Ghana een gebied besloeg dat nu verdeeld is over verschillende naties. Sinds enkele jaren heeft het museum onder zijn vaste opstellingen twee met slavernij als hoofdthema: *The Slaver Fredensborg* en *Slave Routes and Sites of Ghana*.

Uitgangspunt van *The Slaver Fredensborg* is een Noors schip dat in de achttiende eeuw in Ghana menselijke handelswaar ophaalde. Authentieke objecten, replica's en hedendaagse interpretaties van dit in 1974 geborgen schip worden gebruikt om de mensenhandel te beschrijven.⁶ Daarbij worden gender en leeftijd aangegeven van de Afrikanen die aan boord van het schip waren. Door die nauwkeurigheid en gedetailleerdheid komen de feiten tot leven. Daarnaast wordt onder meer slavernij in de koloniën en de afschaffing ervan behandeld. In het oog springt de meerstemmigheid van de presentatie: zowel Noorse, Ghanese als Caribische stemmen komen aan bod. Het proces van het beëindigen van de trans-Atlantische slavernij wordt bekeken vanuit de slavenhoudende gemeenschap en de geknechte groep. Het gaat over afschaffing en emancipatiestrijd.

Slave Routes and Sites of Ghana geeft vooral een beeld van de mensenhandel in Ghana zelf. De presentatie bevat een beperkt aantal historische objecten, voornamelijk wapens en betaalmiddelen. Centraal staat zelf geproduceerd onderzoeksmateriaal, zoals kaarten en foto's van erfgoedlocaties. De lokale slavenroutes en slavenmarkten worden weergegeven en er wordt het verhaal verteld van enkele legendarische Afrikaanse mensenhandelaren (foto III.13). Ook de verdedigingsmuren, waarmee mensen zichzelf beschermden tegen ontvoering, komen aan bod. Tussen alle stukken over mensenhandel staat een maquette van Fort Elmina, omgeven door kopieën van schilderijen van diverse forten en schepen. Zo wordt de slavernij gepresenteerd als de keerzijde van het Europese erfgoed. Er is een nagebootste gang naar een slavenschip, waar bezoekers de angst voor de onbekende toekomst kunnen beleven. Slavernij wordt besproken vanuit het perspectief van Afrikanen die slaafgemaakt werden.

⁶ De oorspronkelijke tentoonstelling heeft in Accra gestaan, om vervolgens naar Noorwegen te verhuizen. Voor de permanente versie in Accra zijn de objecten waarvan geen tweede authentieke exemplaar was, vervangen door kopieën.

Bij elkaar opgeteld behandelen de presentaties de mensenhandel in West-Afrika, de middentocht en het leven in de Amerika's. Daarmee overschrijdt het museum nationale grenzen en komt het tegemoet aan de belangstelling van diasporatoeristen. Met oorspronkelijk lokaal onderzoek wordt het verleden tastbaar gemaakt en worden nieuwe invalshoeken belicht. Maar tegelijkertijd wordt wat nationaal gevoelig ligt, zoals lokale en hedendaagse vormen van onvrije arbeid, niet besproken.

Het Nationaal Antropologisch en Archeologisch Museum Management (NAAM) op Curaçao is van latere datum (1998), maar net als Ghana's National Museum opgericht als nationale erfgoedbeheerder op het moment dat Curaçao de representatie van bevolkingsgroepen onder de loep nam. Voor het NAAM is de expositie van erfgoed geen hoofdzaak. Het heeft een beperkte eigen expositieruimte waar wisseltentoonstellingen staan en het werkt veel samen met andere erfgoedorganisaties en -locaties. Zo heeft het NAAM ervoor gezorgd dat de reizende tentoonstelling *De erfenis van slavernij* naar Curaçao kwam. Hiermee was slavernij voor het eerst het hoofdthema van een tentoonstelling op Curaçao. Ook in andere tijdelijke tentoonstellingen is slavernij een terugkerend motief. Niet zozeer het algemene verhaal van de driehoekshandel wordt gepresenteerd, als wel de minder bekende aspecten daarbinnen. Zo wordt in de tentoonstelling *Freeports of the Caribbean: Curaçao and Statia* verteld dat de handelsroutes ook ontsnappingsmogelijkheden boden en dat ideeën over vrijheid en gelijkheid via deze wegen verspreid werden. Er wordt gesproken over Olaudah Equiano, ex-slaaf en een van de eerste zwarte abolitionistische auteurs, die op zijn reizen Sint Eustatius zou hebben aangedaan. Het museum maakt gebruik van authentieke objecten, maar laat ook kunstenaars de thematiek tot leven brengen.

Specifieke invalshoeken

In tegenstelling tot nationale musea, die vooral vanaf de postkoloniale periode diverse bevolkingsgroepen willen vertegenwoordigen, worden sommige musea opgezet om het verleden van een specifieke bevolkingsgroep te tonen. Een voorbeeld is het Kas di Pal'i Maishi Museum, een klein plattelandsmuseum, dat in 1972 is ingericht. Het landarbeidershuis is gebouwd volgens een Afrikaanse constructiemethode die met de slavernij naar het eiland is gekomen. Maar de slavernij wordt niet genoemd in de presentatie, die zich volledig richt op de Afro-Curaçaose cultuur na de afschaffing van slavernij. Het museum toont in het huis en op het erf de leefruimte van de bewoners en een aantal gebruiksvoorwerpen van die tijd. Hoewel er geen sprake is van een narratief van hegemonie, is er ook geen narratief van de beleving van slavernij. De reden dat Afrikanen op Curaçao wonen, wordt niet geproblematiseerd. Toch is het museum een aanvulling op andere presentaties, omdat Kas di Pal'i Maishi het erfgoed van de lagere klasse laat zien. Bovendien was deze tegenhanger van de eerdere plantagepresentaties de eerste, en lange tijd ook de enige, presentatie over de zwarte bevolkingsgroep (foto III.24).

Het Bo-Kaap Museum toonde vanaf 1978, als onderdeel van het toenmalige South African Cultural History Museum, de inrichting van het huis van een islamitische familie in de negentiende eeuw. Met het einde van de apartheid is dit museum overgenomen door Iziko, dat zich meer richt op sociale geschiedenis. Net als de West-Afrikaanse diaspora in het Caribisch gebied is de Aziatische diaspora in de West-Kaap sterk verweven met slavernij. In het Bo-Kaap Museum, dat tegenwoordig het verleden van een wijk met veel Aziatische inwoners weergeeft, is slavernij dan ook een thema. Veel afstammelingen van deze grotendeels onvrijwillige, maar ook deels vrije, migranten hebben een nieuwe identiteit geformuleerd via hun geloof, de Islam. Dat is dan ook een hoofdthema in het museum. Daarnaast wil het museum naar voren brengen wie Kaapstad nu eigenlijk gebouwd heeft. Niet vanuit het perspectief van de opdrachtgever, maar vanuit een tegenovergesteld perspectief: wie waren de arbeiders. Het is een prikkelende vertelling, die uitnodigt tot nadenken. In die context van verantwoordelijkheden en systemen van uitsluiting worden ook de slavernij en rassenpolitiek besproken. Het gaat dan over overheidsbeleid en arbeidsomstandigheden, maar ook over hoe slaven en hun nazaten hun leven vormgaven, economisch en cultureel. Deze vertelling loopt door tot in de periode van de apartheid. Slavernij krijgt hier dus vooral een gezicht door de nazaten en hun leven middels foto's in beeld te brengen (foto's III.10-11).

Een vergelijkbaar museum is het District Six Museum, dat in 1994 is opgericht. District Six, een gekleurde wijk in Kaapstad, is tijdens de apartheid ontruimd ten behoeve van witte bewoners. Die ontruiming is het hoofdthema van het museum, maar ook het slavernijverleden komt als gedeelde achtergrond van de wijkbewoners terug. Het verhaal gaat over het systeem van overheersing en hoe de onderdrukten daarop reageerden. Belangrijk onderdeel van het narratief is hoe samen te leven na een traumatische periode van etnische uitsluiting.

Het museum heeft twee authentieke slavernijobjecten: een plantageklok en een stuk van een boom waarbij mensen als slaaf verhandeld werden. Daarnaast maakt het museum gebruik van kopieën van documenten, die zijn verwerkt in panelen en artistieke uitingen, om slavernij aan de orde te stellen. Daarbij komen individuele slaven en hun activiteiten aan bod. Net als in de Bo-Kaap komt slavernij verder tot leven door het verbeelden van de doorwerking ervan in latere jaren, tijdens de apartheid. Daar wordt ook moderne kunst bij ingezet. Bovendien wordt de bezoeker erop gewezen dat de locatie van het museum in de koloniale periode in het bezit was van een bij naam genoemde slavenhandelaar.

Naast de representatie van een specifieke bevolkingsgroep kan een presentatie op een erfgoedlocatie ingericht worden om een onderbelicht onderdeel van de geschiedenis te verbeelden. Een voorbeeld hiervan is de relatie tussen religie en slavernij. Rond de eeuwwisseling van de achttiende naar de negentiende eeuw, vlak voor de afschaffing van de slavenhandel, ontstond in Kaapstad het initiatief om het Christendom onder slaven te verspreiden. Toen is de kerk gebouwd die nu het South African Slave Church Museum huisvest. De presentatie bevat geen objecten, maar vier posterpresentaties met als gezamenlijk thema Christendom in relatie

tot slavernij. Elke presentatie heeft een andere invalshoek, variërend van de Europese Christelijke aanwezigheid op de Kaap vanaf de zeventiende eeuw en de diverse zendelingenposten in de West-Kaap tot raciale politiek en slavernij in Kaapstad en de West-Kaap.⁷

Op de routes in Ghana waarlangs slaafgemaakten van het binnenland naar de kust reisden, staan nauwelijks historische gebouwen. Maar ook zonder monumentaal gebouw is het rivierplaatsje Assin Manso een zeer relevante locatie waar bezoekers stilstaan bij het slavernijverleden. Hier mochten volgens de overlevering gevangene Afrikanen voor de aanvang van de middentocht hun laatste bad nemen. Indien er geen plaats was in de kerken van de forten aan de kust, moesten zij in Assin Manso wachten tot de slavenschepen vertrokken waren. Dat kon maanden duren. De rivier is omgeven door bos en op een open plek daarvoor is in 1998 een herdenkingsplaats opgericht.

De presentatie op Assin Manso is niet primair gericht op een nationaal verhaal, een specifieke lokale groep of een onderbelicht onderdeel van de nationale geschiedenis. Assin Manso is meer een lieu de mémoire voor de diaspora en wordt vooral bezocht tijdens het Panafest en dan vooral door pelgrims uit de Verenigde Staten.⁸ In het midden liggen graven waar de gepatrieerde lichamen van twee slaafgemaakten liggen: Crystal uit Jamaica en Samuel uit New York. Daaromheen is een portretgalerij in de openlucht waar diasporahelden worden geëerd. Geschilderde beeltenissen van voorbeeldfiguren, voornamelijk uit de Verenigde Staten, worden toegelicht met een korte omschrijving. Er is een ruimte voor meditatie en bijeenkomsten en er is een 'memorial wall of return', waarop toeristen tegen betaling van US\$100 hun naam mogen schrijven. De muur bij de ingang van de locatie is beschilderd met scènes uit de slavenhandel (foto III.15).

Assin Manso kent ook levend erfgoed van het slavernijverleden: vrouwen die tijdens het wachten op de tocht naar het fort zwanger werden, bleven in het plaatsje wonen. De families die zo ontstonden, wonen er nog en dragen nog steeds het stigma van de slavernij. Aan dit lokale slavernijerfgoed besteedt de presentatie echter geen aandacht.

Ook het W.E.B. Du Bois Memorial Centre for Pan African Culture biedt een aanknopingspunt voor nazaten van trans-Atlantische slavernij om stil te staan bij slavernij en diaspora. W.E.B. Du Bois (1868-1963) was een Noord-Amerikaanse intellectueel, Pan-Afrikanist en mensenrechtenactivist. Het Du Bois Centre, in 1985 opgericht in Accra, is zijn laatste rustplaats. De bescheiden tentoonstelling geeft geen uitleg over het slavernijverleden, maar het Du Bois Centre verwijst op velerlei manieren naar de ervaring van slaafgemaakt zijn of nazaat van slaafgemaakten zijn. Zo staat vlakbij Du Bois' graf een plaquette met een citaat uit zijn werk uit

⁷ Een deel van deze tentoonstellingen is geproduceerd door overheidsinstellingen. Dergelijke kant-en-klare tentoonstellingen voor bruikleen zijn ook te zien in de Drosty (foto III.12) en de Slave Lodge.

⁸ Het aantal African Americans in de VS, zo'n 40 miljoen, is groter dan het aantal African Caribbeans bij elkaar. Panafest is een tweejaarlijks festival dat activiteiten voor diasporatoeristen bundelt. Het is daardoor het moment waarop de meeste diasporatoeristen Ghana bezoeken.

1920: "O freedom, O freedom, O freedom, over me. Before I'll be a slave, I'll be buried in my grave And go home to my God And be free".

Graven, gedichten, muurschilderingen: op nieuwe locaties worden vaker niet-traditionele middelen gebruikt om de ervaring van slaafgemaakten en hun nazaten over te brengen. In nieuwe presentaties zijn meer hedendaagse interpretaties van authentieke objecten te zien, meer vormen van artistieke expressie, zoals beeldende kunst en video-installaties. Simulacra worden ingezet om de bezoeker emotioneel bij het verleden te betrekken. Ook enceneringen maken het de bezoeker mogelijk in het verleden te stappen en daarin te participeren. Sommige objecten en installaties mogen aangeraakt worden. De initiatiefnemers van nieuwe erfgoedpresentaties laten ook hun persoonlijke betrokkenheid bij het onderwerp zien. Zo hangen in het Kura Hulanda Museum foto's van de initiatiefnemer in Afrika. Ook de presentatie van One Afrika, het Historical Diaspora Museum, is een zeer persoonlijke collectie van citaten, krantenknipsels, amateur-foto's, souvenirs, kunstnijverheid en een enkel oud voorwerp zoals een bordje uit de tijd van wettelijke segregatie in de Verenigde Staten (zie foto's Intermezzo D).

Er zijn onderdelen van presentaties die niet voldoen aan de geijkte museale standaarden, zoals authenticiteit, objectiviteit en feitelijke onderbouwing.⁹ Voorbeelden zijn het verzuimen van argumentatie en de vermelding van bronnen; niet aangeven of een object een replica is; onzorgvuldige formuleringen; onprofessionele reproducties van beeldmateriaal en amateuristisch aandoende simulacra en muurschilderingen. Maar voor veel erfgoed geldt dat het beoogde gemeenschapsgevoel van de groep belangrijker is dan de wetenschappelijke onderbouwing. Of, in Lowenthal's (1996) woorden: "Heritage is immune to critical reappraisal because it is not erudition but catechism; what counts is not checkable fact but credulous allegiance" (p. 121). Bovendien vormen enerzijds het verlies van veel tastbaar slavernijerfgoed en anderzijds de stilte die lange tijd in musea heerste rondom het slavernijverleden een gereede aanleiding om het slavernijverleden op nieuwe manieren te tonen (Harris, 1970; Scott, 1990; Landsberg, 2004). Het gebrek aan historische objecten, museale professionaliteit en financiële middelen heeft als consequentie dat sommige presentaties naar museale standaarden minder visuele overtuigingskracht hebben. Maar inhoudelijk is er op geen enkele locatie sprake van aperte onjuistheden (foto's III.15-19).

In presentaties wordt meestal de sociaal-economische geschiedenis van de machthebbers benadrukt, of die van de subalterne groepen. De laatste keuze komt vaker voor in nieuwe presentaties. Binnen die keuzes bestaat een variatie in het benoemen van verantwoordelijkheden: wie waren de architecten van economische ontwikkeling, welke arbeiders maakten de ontwikkeling mogelijk, wat is de relatie tussen ontwikkeling en onderdrukking? In sommige presentaties wordt een neutraal standpunt geformuleerd. Er wordt gewezen op universele menselijke eigenschappen zoals hebzucht en machtswellust, en op de politieke en economische systemen die daaruit voortvloeien. Andere producenten zijn specifiek en noemen verantwoordelijke bedrijven,

⁹ Zie bijvoorbeeld Halbertsma (2005) over het Kura Hulanda Museum en de criteria van de Nederlandse Museumvereniging.

organisaties of individuen bij naam.¹⁰ Weer andere producenten stellen complete etnische groepen verantwoordelijk voor onderdrukking. Dit is een reactie op eerdere presentaties waarin subalterne groepen genegeerd werden.

Tours

De behoefte aan de weergave van het subalterne perspectief op het verleden komt niet alleen naar voren op nieuwe locaties. Een monumentale locatie kan ook in een nieuw licht komen te staan door een live presentatie van gidsen of een Living History optreden. Presentaties in koloniale panden leunen in belangrijke mate op de locatie om een geschiedenis van materiële grandeur over te brengen. Bij de tours gaat het echter om de inleving in de verschillende bewoners en de betrokken medewerkers zijn dan ook een belangrijke sleutel in het overbrengen van de geschiedenis.

Met het doorbreken van de stilte is een aantal erfgoedproducenten ertoe overgegaan nazaten van slaafgemaakten de gelegenheid te bieden contact te maken met hun emoties van rouw en pijn. Tijdens tours en presentaties met meditatieve en rituele, soms bijna therapeutische elementen kunnen deelnemers stilstaan bij het onrecht dat hun voorouders en henzelf is aangedaan. Tijdens de *Return Ceremony* van One Afrika bijvoorbeeld, beelden acteurs het ontvoeren van mensen uit. Daarna worden de deelnemers die afstammen van slaafgemaakten in de kerkers van Cape Coast of Elmina geleid, voorzien van een amulet, een kaars en meditatieve teksten. In een kring worden de voorouders geëerd en kunnen de aanwezigen hun gedachten delen met elkaar en met de acteurs van het Living History optreden. Na afloop worden de kaarsen uitgeblazen en lopen de deelnemers het zonlicht tegemoet, onder begeleiding van muziek en dansers. Op de binnenplaats wordt gezamenlijk gedanst en het geheel wordt afgesloten met een plechtige belofte.

Ook tijdens de *Ruta Tula* wordt het leed van de slaafgemaakten getoond in het spel van de acteurs, die vervolgens met muziek, dans en het delen van een rituele dronk de deelnemers bij het geheel betrekken. In Kura Hulanda kunnen deelnemers de beklemming van het kleine ondergrondse scheepsruim van een slavenschip ervaren. Soms vertellen gidsen daar levendige verhalen bij over hoe mensen, liggend en aan elkaar geketend, ziek werden en stierven. Er zijn bezoekers die daar tranen bij laten.

Naast verdriet en boosheid wordt door diverse tours en rondleidingen stilgestaan bij bewondering, blijdschap en trots, geïnspireerd door de geleverde strijd en veerkracht van slaafgemaakten en hun nazaten. In Kura Hulanda is er een Afrikaanse boot en tijdens de rondleiding worden deelnemers door een Afro-Curaçaose gids uitgenodigd om daarin plaats te nemen en te zingen. Door pelgrims is wel eens *Rock the boat* gezongen, een lied over verzet tegen een ongewenste situatie. Ook is, als uiting van overwinning en dankbaarheid, de spiritual *Free at last* ingezet, bekend van Martin Luthers toespraak *I have a dream*. Verschillende tours worden afgerond met de viering van het bijzondere karakter van de diaspora binnen een westers

georiënteerde wereld en met uitingen van trots op de voorouders. In Kura Hulanda gebeurt dat in een ruimte met Afrikaanse drums, waar de gids bezoekers uitnodigt te musiceren. Om beurten zetten mensen een lied in, aangemoedigd door de anderen die zich aansluiten en gaan dansen. Ook de *Ruta Tula* wordt afgesloten met muziek, dans en improvisatie met de deelnemers. Bij de *1 December Optocht* maken deelnemers niet alleen samen muziek, maar wisselen zij ook verhalen uit.

Net als de tentoonstellingen variëren de verschillende tours in de mate van identificatie met diverse groepen. De *Return Ceremony* van One Afrika presenteert een essentialistische visie waarbij zwarte slachtoffers in Afrika en de diaspora tegenover witte daders geplaatst worden. Zo wordt tijdens het toneelstuk gezegd: “Don’t believe them when they tell you Africans sold their people.” Witte mensen zijn niet welkom tijdens de ceremonie in de kerkers. De presentatie van de Stichting Merodia daarentegen onderzoekt, conform de boeken van initiatiefneemster Cynthia McLeod, vooral de toenmalige maatschappelijke context en de keuzes en afwegingen daarbinnen van slaafgemaakten en slavenhouders. Daarbij worden ook gekleurde slavenhouders genoemd.

Een aantal elementen werkt de selectie van specifieke publieksgroepen in de hand. Neem de taal van de *Ruta Tula*, het lokale Papiamentu, en het late tijdstip (rond middernacht) van de *1 December Optocht*. De *Return Ceremony* van One Afrika laat een deel van het verleden zien dat vooral de Afro-Amerikaanse diaspora, dus niet de lokale bevolking, aanspreekt. De *Ruta Tula* en de *1 December Optocht* zijn juist lokaal gericht, de focus ligt op de plaatselijke geschiedenis en erfgoed, zoals orale literatuur.

De tours staan niet alleen stil bij de voorouders en het lang onderbelichte slavernijverleden, ze leggen ook een verband met het heden. Een voorbeeld daarvan is Prestwich Place op de *1 December* route. Op deze plaats in Kaapstad zijn, tijdens het bouwklare maken van grond, graven van onder meer slaven ontdekt. De plek werd omstreden, omdat economische en wetenschappelijke interesses botsten met de emoties van nazaten over de menselijke resten van wat wellicht hun voorouders waren. De ondernemers wilden de graven ruimen, de wetenschappers wilden de menselijke resten onderzoeken en de nazaten wilden de graven ongemoeid laten. Vanwege de protesten van de nazaten is de locatie nu door de overheid erkend als een lieu de mémoire.

De *Ruta Tula* en de *1 December Optocht* komen voort uit grassroots initiatieven. Zij hebben hun sterk activistische karakter behouden en de organisatoren willen met hun presentatie een geheel eigen aanvulling bieden op andere presentaties. Ontmoeting en uitwisseling zijn belangrijke elementen van deze presentaties. Zo eindigt *1 December* op een open plek, de Quarry, waar de organisatie een herdenkingscentrum wil bouwen. Dit vanwege de centrale ligging in het gebied waar slaafgemaakten gewerkt en geleefd hebben. Daar worden kampvuren aangestoken, er wordt gezongen en er worden verhalen verteld. Ook de *Ruta Tula* betreft het publiek aan het einde van de route bij dans, muziek en eten, die allemaal wortels hebben in het slavernijverleden en de diasporacultuur.

¹⁰ Zo noemt Kura Hulanda Museum in de virtuele rondleiding op zijn website Barclay’s Bank en Lloyds of London.

De plantagetocht van Stichting Merodia is breder gericht. Hoewel de presentatie zeker geen koloniale geschiedenis brengt, is het wel meerstemmiger dan de andere genoemde routes. Bij de plantages en de graven van enkele koloniale notabelen wordt stilgestaan bij perspectieven van slaafgemaakten en slavenhouders, kortom van het gezamenlijke verleden. Soms geeft de presentatie tijdens een tour de slaafgemaakten een anders niet gehoorde stem, zoals op plantage Frederiksdorp, waar in de reguliere presentatie de sociale geschiedenis van slavernij geen rol speelt. Tijdens de rondleiding van Stichting Merodia wordt nadrukkelijk gesproken over bedrijfsongevallen bij de suikerproductie, waaruit blijkt dat economisch gewin zwaarder woog dan de verminking of het leven van een slaaf. Direct daarop stelt de gids dat beeld ook ter discussie, door zich hardop af te vragen waarom er soms voor gekozen werd om slaven, die immers geld waard waren, te verminken. Maar zij zegt ook expliciet tegen het gemêleerde publiek dat de nazaten van slavenhouders die nu leven geen verantwoordelijkheid dragen voor het verleden. Zij wil niet dat de Nederlandse toeristen zich ongemakkelijk voelen tussen de Nederlandse toeristen van Surinaamse afkomst en de lokale deelnemers wanneer gesproken wordt over het verleden: “Laten we het gezellig houden ... het heeft geen zin om daar al te lang over door te zagen”.

Voor de toerist

Voor wie gezelligheid zoekt, rust of een plek die interessant is om eens gezien te hebben: presentaties op nieuwe locaties en sommige tours kunnen, net als monumentale panden, aantrekkelijk zijn voor een breed, mondiaal, toeristisch publiek. Dat is het geval bij het Kura Hulanda Museum, de Danpaati River Lodge en Nzulezu. De eerste twee zijn toeristische bestemmingen waar bezoekers onder meer kunnen overnachten, eten en zwemmen. Nzulezu is een bestemming voor een kort bezoek.

Het Kura Hulanda Museum is in 1998 geopend in het historische deel van Willemstad, dat toen net op de Werelderfgoedlijst geplaatst was. Het museum is onderdeel van een luxe hotelcomplex. Als grootste slavernijmuseum van het westelijk halfmond heeft het in korte tijd ook buiten Curaçao bekendheid opgebouwd. Het museum richt zich op de geschiedenis van de trans-Atlantische slavernij en West-Afrika. Daarnaast zijn er presentaties over wereldreligies, de evolutie van Afrikaanse contemporaine kunst.

Het deel over de trans-Atlantische slavernij vertelt een zeer mondiaal georiënteerd verhaal, waarin vele landen genoemd worden. Het museum zou dan ook overal in de Black Atlantic kunnen staan en vindt als trendsetter navolging in andere landen. Aan de hand van (grote) koloniale objecten, zoals scheepsmaquettes en portretten en een simulacrum van een scheepsruim, wordt de keerzijde van de Europese geschiedenis verteld. Een grote hoeveelheid boeien en een martelkooi in de vorm van een stoel wekken afschuw. Dit deel van het museum eindigt met de burgerrechtenbeweging in de Verenigde Staten en hedendaagse vormen van slavernij. Het tweede deel van het museum is bedoeld om de pracht en kracht van West-Afrika te laten zien, met behulp van grote Afrikaanse kunstwerken, een Afrikaanse boot en simulacra van huizen uit verschillende Afrikaanse culturen.

Het museum biedt voor elk wat wils. Het is een versmelting van historische presentatie, lieu de mémoire en themapark. Authentieke objecten, replica's en simulacra staan zonder onderscheid naast elkaar, ten midden van kunstvoorwerpen, ambachtelijke producten, ensceneringen en persoonlijke foto's. De veelzijdige combinatie van de tentoonstelling, uitleg en verhalen van gidsen en Living History voorstellingen spreekt zowel academici uit uiteenlopende windstreken aan als cultureel activisten, pelgrims en reguliere toeristen. Een kleine kamer in de vaste tentoonstelling is gewijd aan hedendaagse slavernij in Afrika. Ook heeft het museum een tijdelijke tentoonstelling over Anne Frank gehuisvest. Daarmee presenteert het museum dus ook andere vormen van uitsluiting.

Danpaati River Lodge en Nzulezu zijn beide afgelegen landelijke bestemmingen. Danpaati biedt toeristen rust en stilte midden in het Surinaamse oerwoud. De inwoners van de twaalf omliggende Marrondorpen werken er en leveren er levensmiddelen. Er is geen tentoonstelling, wel zijn er rondleidingen door de dorpen en de natuur, workshops en dansvoorstellingen. Op deze manier krijgt de bezoeker een indruk van de cultuur en hedendaagse leefomstandigheden van de Marrons. Het thema slavernij wordt nergens bewust genoemd, maar het wordt ook niet totaal verzwegen, zo wordt er een dans opgevoerd die verwijst naar geheime communicatie onder slaven. De inwoners van Nzulezu stammen volgens de orale traditie af van mensen die vluchtten voor mensenhandelaren. In Nzulezu wordt niet over mensenhandel en slavernij gesproken.

Een deel van de hierboven beschreven presentaties kan omschreven worden als 'oud', vanwege de objectgerichtheid en de oriëntatie op de machthebbers. Een deel kan omschreven worden als 'nieuw', vanwege de gerichtheid op ervaringen, het tonen van het narratief van een of meer subalterne groepen, en het gebruik van moderne, alternatieve presentatievormen. Ook wordt in sommige presentaties gestreefd de universele relevantie van verhalen van onderdrukking te tonen. Maar oude en nieuwe presentaties zijn geen streng gescheiden categorieën: in veel presentaties zijn elementen van oude en nieuwe presentaties naast elkaar terug te zien.

Daarnaast is in de presentaties de invloed van mondialisering herkenbaar. Op diverse plaatsen in de Black Atlantic zijn dezelfde reizende slavernijpresentaties te zien, of worden in presentaties dezelfde stukken getoond. Het betreft objecten in bruikleen uit collecties uit andere landen en replica's van objecten uit collecties uit andere landen. Ook zijn in de hele Black Atlantic overeenkomsten te zien in narratieven, thema's en presentatievormen, zoals de aandacht voor de middentocht met behulp van replica's en simulacra van scheepsruimen.

Locaties

Anders dan door Trouillot, Eichstedt en Small rond de laatste eeuwwisseling is geconstateerd, blijken in 2006-2008 in monumentale panden behalve oude, ook nieuwe presentaties te staan. Tegelijkertijd staan op nieuwe locaties, gerelateerd aan slavenhandelsroutes, verzet en Marronage,

vrijwel geen slavernijpresentaties. De relatie tussen locatie en historisch perspectief blijkt dus niet eenduidig: er zijn oude locaties waar de stilte is doorbroken en nieuwe locaties waar de stilte voortduurt. In het vervolg van dit hoofdstuk wordt verkend op welke manier tegenwoordig de locatie van invloed is op de aldaar geboden presentatie. Als eerste volgen monumentale locaties, daarna nieuwe locaties.

Monumentale ligging

Rijdend naar Groot Constantia of Vergelegen laat je de drukte van de stad achter je. Smog maakt plaats voor vergezichten, verkeer maakt plaats voor kwetterende vogels, bomen en groene heuvels. Vanaf de oprijlaan zie je in de verte goed verzorgde, oud-Nederlandse gebouwen liggen. Eenmaal op het terrein weet je je in het gezelschap van mensen die een goed glas wijn waarderen en genieten van met zorg bereide hapjes.

Onderweg naar het District Six Museum of naar Fort Ussher bevind je je midden in het leven van de stad. Omgeven door auto's en voetgangers zoek je tussen de vele andere gebouwen naar de ingang van het museum. Eenmaal binnen is direct duidelijk dat hier een verleden wordt tentoongesteld dat beladen is: het is vrijwel overal in zicht. Je weet je omringd door anderen die dat ook beseffen: in het District Six Museum zitten ouderen op een bankje herinneringen op te halen, in Fort Ussher staat een Ghanese gids klaar om verslag te doen van de gruwelen van de trans-Atlantische slavenhandel.

Ontspannen zittend op een grasveld, omringd door onbezorgd lachende, witte mensen met kinderen, nippend aan een Sauvignon Blanc, verdwijnt de slavernijpresentatie op Groot Constantia of op Vergelegen makkelijk naar de achtergrond. In District Six en Fort Ussher daarentegen is het verleden van de subalterne groepen steeds voelbaar. Locatie speelt dus wel degelijk een rol in de presentatie van geschiedenis en het slavernijverleden, maar welke?

Ligging buiten de stad betekent een hogere drempel voor groepen die in de stad wonen, lagere inkomensgroepen in het bijzonder. Plantages, landhuizen en wijnboerderijen zijn vaak alleen te bereiken met eigen vervoer. Naast deze praktische onbereikbaarheid voor armere stedelijke groepen is er een gevoelsmatige onbereikbaarheid. Landelijk gelegen monumentale panden roepen een associatie op met luxe en rust, eerst voor de plantage-eigenaar, nu voor de hedendaagse bezoeker. Bij dat beeld passen eerder duurdere horecagelegenheden en het hogere hotelwezen dan presentaties van traumatische geschiedenis. Dit neemt niet weg dat een erfgoedproducent in een landhuis zich ook zeer bewust kan richten op een lagere inkomensgroep die dichtbij woont, zoals het gemeenschapsmuseum Tula doet.

Zetels van koloniaal bestuur, zoals forten, liggen vaker in stedelijk gebied of op een locatie die in de regionale of nationale context een centrale rol speelde. In een dergelijke omgeving zijn vaak diverse bezienswaardigheden, waardoor een toeristisch bezoek, ook van meer dagen, de moeite waard wordt. Zo versterkt de korte afstand tussen Cape Coast Castle en Elmina Castle en de nabijheid van andere toeristische bestemmingen de aantrekkingskracht van het gebied rondom

Cape Coast. Hierdoor trekken locaties in stedelijk gebied naast publieksgroepen uit de nabije omgeving ook nationale en internationale bezoekers.

De aantrekkingskracht wordt niet alleen groter door een concentratie van bestemmingen, maar ook de samenhang in thematiek van de bestemmingen speelt een rol. Een aantal locaties met gelijke of aanvullende thema's dichtbij elkaar kan samen een grote stroom bezoekers trekken. Nieuwe erfgoedproducenten spelen in op de specifieke interesse van dit publiek. Zo heeft de belangstelling van diasporanazaten voor 'moederland' West-Afrika geleid tot gerichte presentaties in Cape Coast en Elmina Castle, en later tot oprichting van One Afrika en de opening van Assin Manso. Hoewel Cape Coast en Elmina een regionale, nationale en internationale aantrekkingskracht hebben, liggen deze locaties wel op een halve dag reizen van de Ghanese hoofdstad. Presentaties in Accra kunnen internationale toeristen bedienen die Accra aandoen, maar wellicht niet de tijd hebben om naar de Cape Coast regio te reizen.

Binnen de stedelijke omgeving spelen andere kenmerken van de locatie een grote rol. Het Ussher Fort Slavery Museum ligt in een erg arm gedeelte van de stad, dat als onveilig bekend staat. Er zijn geen winkels, horeca of andere vormen van ontspanning in de buurt die een breed toeristisch publiek aanspreken. De locatie schrikt dus velen af, alleen de meer avontuurlijke reizigers zullen ontspannen rondlopen in deze wijk. Misschien zouden georganiseerde busreizen het obstakel dat de wijk vormt, kunnen omzeilen. Maar dat betekent tegelijk selectie, omdat georganiseerde busreizen niet elke toerist aanspreken. Het National Museum of Ghana trekt daarentegen een breder publiek, vanwege de ligging in een gedeelte van de stad waar meer zakelijk verkeer en ontspanning is. Bovendien spreekt een nationaal museum een breder publiek aan vanwege zijn bredere thematiek en nationale relevantie. De naam van het Ussher Fort Slavery Museum is een uithangbord voor het specifieke thema en zal daardoor een gericht, maar wel beperkt, publiek aantrekken.

De koloniale functie van de locatie

In het voorgaande kwamen de omgeving en ligging van locaties aan bod. Maar de presentatielocatie op zich speelt ook een bepalende rol. Wat is het centrale aanbod op de locatie en welke ruimte krijgt het thema slavernij daarbinnen? In monumentale panden varieert het aanbod van een museale erfgoedpresentatie tot hotelwezen en horeca, sportieve activiteiten, ruimtes voor vergaderingen, workshops en lezingen en ruimtes voor feestelijke aangelegenheden, zoals bruiloften en recepties. Zowel binnen museale presentaties als in het overige aanbod bestaat variatie in de aandacht die uitgaat naar het slavernijverleden.

De naam van Museo Tula in Landhuis Knip verwijst naar Curaçao's bekendste slaafgemaakte, die opstond tegen de plantage-eigenaren en het slavernijsysteem. De naamgeving en alle communicatie over het museum maken direct duidelijk dat de Afro-Curaçaose bevolkingsgroep en haar sociale geschiedenis en cultuur hier centraal staan. 'Tula' is verweven met het hele, op zich gevarieerde aanbod van Landhuis Knip. De thematiek is aanwezig in de museale presentatie,

maar ook in de tours en de natuurwandelingen, in de workshops over ambachten, in de lezingen, het aanbod in de museumwinkel en in het museumcafé. Op de menukaart wordt bij elk gerecht verwezen naar de Afrikaanse oorsprong of naar varianten daarvan in de diaspora.

Het andere uiterste is te zien in het Drostdy Museum in de West-Kaap. De Drostdy was de landopzichter die regionaal het Nederlandse koloniale gezag vertegenwoordigde. Het landelijk gelegen Swellendam telt nog altijd overwegend witte inwoners. De Swellendam Drostdy biedt een museale presentatie verspreid over de diverse functies die het landgoed in de koloniale periode had, van woonhuis en politiepost tot diverse ambachten. Daarnaast is er een horecagelegenheid en een rozentuin. De naam van het museum verwijst naar de koloniale gezagsfunctie en deze invalshoek is overal duidelijk herkenbaar. Wanneer slavernij genoemd wordt, is dat een voetnoot in de geschiedenis van de gezagsdragers. De presentatie die wel over de slavernij gaat, staat apart in een koetshuis op een terrein achter een hek. Nergens op het terrein staat aangegeven dat deze presentatie te bezichtigen is. Op het hek tussen het hoofdterrein en het aparte gedeelte staat een weinig uitnodigend bordje 'Please keep gate closed'. 'Hidden histories' is een van de thema's in deze slavernijpresentatie en verwijst door het gebrek aan bewegwijzering ironisch genoeg ook naar de situatie van de presentatie zelf (foto's III.38-39). Ook in de communicatie naar buiten wordt niet genoemd dat slavernij een thema is op deze locatie.

Tegenover locaties waar gekozen is voor een centraal thema staan locaties die meerstemmigheid nastreven, waar zowel koloniale geschiedenis als slavernij worden getoond. Forten en andere monumentale panden worden vaak interessant gevonden vanwege de bouwgeschiedenis, de koloniale context van de oorspronkelijke bouw en de methoden en technieken gebruikt tijdens de renovatie.¹¹ Op diverse locaties is architectuur een thema in een centrale, bredere tentoonstelling en gaan gidsen in op de bouwgeschiedenis. Cape Coast Castle besteedt een complete tentoonstelling aan de architectuur: *Building History of Cape Coast*. Doordat het een aparte tentoonstelling is, is het mogelijk het kasteel te bezoeken en alleen dit aspect van de locatie te bekijken. Daarnaast heeft Cape Coast Castle een presentatie over de sociale geschiedenis van het kasteel, waarin slavernij uitgebreid aan bod komt: *Crossroads of People, Crossroads of Trade*. Slavernij is een belangrijk thema in de rondleidingen die elk uur plaatsvinden. De bewegwijzering in het fort en de herdenkingsplaten die zijn aangebracht, verwijzen naar de slavernij. Ook in de communicatie is duidelijk dat slavernij een belangrijk thema is in het fort. Cape Coast richt zich daarnaast nog op een derde groep: de lokale bezoeker. Ghanese bezoekers zijn vooral geïnteresseerd in de nationale geschiedenis, en die is breder dan de trans-Atlantische slavernij.

¹¹ Bij de forten in Ghana, net als de historische binnensteden van Willemstad en Paramaribo, is dit onder meer het geval omdat die op de Werelderfgoedlijst staan.

Foto's III.20-24 Locatie en gebruik

20 Kura Hulanda hotel, spa & casino

21 Toeristen in Kura Hulanda Museum

22 Living History in Kura Hulanda Museum

23 Nzulezu

24 Kas di Pal'i Ma'ishi Museum

Foto's III.25-30 Gebruik forten Ghana

25 Elmina Castle

26 Elmina Castle

27 Kransen achtergelaten door bezoekers Cape Coast Castle

28 Krans achtergelaten door bezoekers Cape Coast Castle

29 Isac verkoopt schelpen Elmina Castle

30 Toerist, Cape Coast Castle

Foto's III.31-35 Locaties en gebruik in Suriname

31 Schoenmakerij omlijst slavernijerfgoed Surinaams Museum

32 Foto opportunity Surinaams Museum

33 Frederiksdorp

34 Suikerkookpot Frederiksdorp

35 Tour Stichting Merodia langs plantages

Foto's III.36-41 Locaties en gebruik II

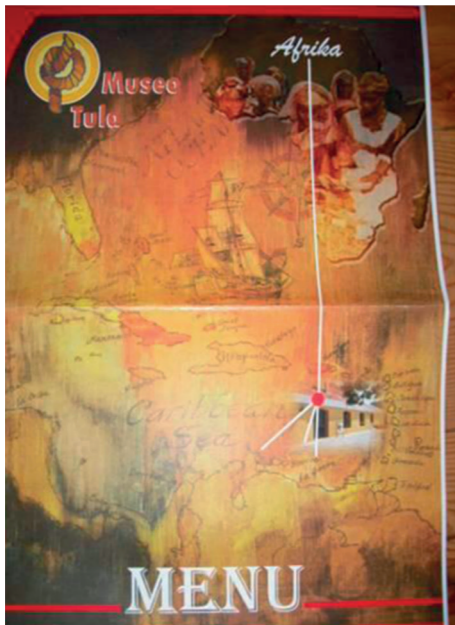
36 Horeca Groot Constantia

37 South African Slave Church Museum

38 Hek voor slavernij-
presentatie Drosty Museum

39 Slavernijpresentatie Drosty Museum

40 Menukaart Museo Tula

41 Menukaart Museo Tula

De meerstemmigheid spreekt verschillende publieksgroepen aan. In het brede aanbod wordt gestreefd naar het handhaven van de internationale standaarden die gelden voor erfgoedpresentaties, terwijl het laagdrempelig genoeg blijft voor groepen met verschillende inkomens en sociale achtergronden. De horeca, winkeltjes en de aangeboden workshops zijn niet uitgesproken luxueus. Bovendien zijn zij in een apart gedeelte van het kasteel gevestigd, dit om rekening te houden met de gevoelens van pelgrims die de commerciële uitbating van dit verleden verafschuwen. Cape Coast Castle biedt ook ruimte aan diasporagroepen die de locatie ceremonieel willen gebruiken. Offerandes en bloemstukken blijven na de ceremonies achter als getuigen van de emoties die het slavernijverleden nog steeds losmaakt (foto's III.27-28).

Een aparte vermelding verdienen de locaties van *De erfenis van slavernij* op Curaçao en in Suriname. Op Curaçao is gekozen voor Landhuis Groot Santa Martha, onder meer vanwege de historische relevantie. In Suriname is de tentoonstelling in een modern gebouw geplaatst. In de witbetegelde, gekoelde ruimte was de afstand tot het onderwerp groter dan in de zinderende hitte van de oude landhuismagazijnen van Groot Santa Martha (zie foto's Intermezzo C en Smeulders, 2009). De bezoekersaantallen en -reacties in beide landen vertoonden grote verschillen, waarin de locatie een rol lijkt te spelen. In de gastenboeken op Curaçao schreven bezoekers het gevoel te hebben het verleden binnen te stappen. De hitte in het magazijn riep associaties op met de werkomstandigheden van de slaafgemaakten. Bezoekers die zich inleefden in de slaafgemaakten reageerden emotioneel op het onrecht dat hen is aangedaan. In Suriname waren de bezoekersreacties minder emotioneel.

Bruiloften, souvenirs en lezingen over slavernij

Ook andere aspecten van erfgoedlocaties weerspiegelen de visie van de erfgoedproducent en het publiek waar hij zich op richt. Museumwinkels bijvoorbeeld kunnen producten verkopen die luxueus en 'westers' zijn, zoals wijn, en de link met slavernij daarbij onvermeld laten. Het aanbod kan ook verwijzen naar andere culturen op de locatie, zoals de inheemse kralenkettingen in het Surinaams Museum. In sommige winkels wordt belang gehecht aan de verkoop van ambachtelijke producten gemaakt door diasporanazaten. Daarmee geeft het museum blijk van sociale betrokkenheid met die groepen. Grote Afrikaanse objecten, zoals houtsnijwerk en wandkleden, trekken kopers van diverse nationaliteiten met een groter budget, waaruit blijkt dat het museum bezoekers uit hogere inkomensgroepen wil bedienen. Kleinere slavernijsouvenirs, zoals minireplica's van de Door of (No) Return, wijzen op het belang van diasporapelgrims met een bescheidener budget voor de producent.

Gidsen zijn het visitekaartje van een locatie. In monumentale panden wordt al gauw verwacht dat de geschiedenis van de koloniale elite gepresenteerd zal worden. Een witte gids uit de hogere klasse – kenmerken die in Suriname, Curaçao en Zuid-Afrika al gauw geassocieerd worden met de koloniale macht – bevestigt die verwachting in eerste instantie. Een gids van bescheidener komaf, iemand uit de diaspora, of een zwarte Zuid-Afrikaanse of Ghanese gids, kan

een andere verwachting wekken. Maar het is het verhaal dat de gids vertelt, dat laat zien of het museum gericht is op materiële, hegemoniale cultuur of op de sociale geschiedenis waarin ook onderdrukking, verdriet en verzet een plaats hebben. Voorstellingen, workshops, lezingen, en andere activiteiten waar de erfgoedproducent zijn ruimtes aan leent, geven blijk van de aandacht voor bezoekers met hogere of lagere opleidingsniveaus en inkomens, bezoekers die komen voor plezier en ontspanning of bezoekers die zich persoonlijk betrokken voelen bij een beladen geschiedenis.

Op Groot Santa Martha of Groot Constantia kunnen mensen hun bruiloft vieren, omdat de schoonheid van de locatie deel gemaakt is van het aanbod. (foto III.36 en foto C.3). Maar een bruidspaar met fotograaf zou ongepast zijn op het plein van Cape Coast Castle, tussen de pelgrims die de kerkers bezichtigen waar hun voorouders gevangen gehouden werden (foto's III.25-30). De grens tussen romantische entourage en traumatische omgeving is vaag, het zijn de keuzes van de erfgoedproducent die de doorslag geven. In het vervolg van dit hoofdstuk wordt bekeken of hetzelfde geldt voor nieuwe locaties en tours.

Nieuwe toegankelijkheid

De reis van Paramaribo naar Danpaati River Lodge in het Surinaamse oerwoud is lang en avontuurlijk (zie intermezzo A). Al reizend laat je je dagelijkse beslommeringen ver achter je. Eenmaal op het afgelegen, onbewoonde eiland aangekomen vergaap je je aan de overweldigende natuur en de ongehaaste leefwijze van de Marrons. Een dergelijke rust biedt Kura Hulanda ook. Het hotelcomplex is gelegen in een tot voor kort vervallen deel van Willemstad. Wanneer je door de poort van Kura Hulanda stapt, begeef je je in een wereld van fleurige, koloniaal geïnspireerde architectuur en weelderig aangelegde tuinen en waterpartijen. Zowel in Danpaati als in Kura Hulanda verruil je het gewone drukke bestaan voor een moment van stilte.

Voor de jaarlijkse *Ruta Tula* moet je op zondag vroeg uit de veren. 's Ochtends verzamelen mensen zich bij de bussen, gewapend tegen de hitte, verwachtingsvol pratend over wat zij gaan meemaken. Op een zondags cultureel festival in het Du Bois Centre hangt dezelfde saamhorigheid gevoed door gedeelde interesses. Bezoekers vinden elkaar in de belangstelling voor de geboden waar, van banana bread uit de diaspora tot kente cloth uit Ghana, en wisselen wetenswaardigheden uit over Nkrumah, de centrale figuur in het toneelstuk dat later opgevoerd gaat worden. Hier gaat het niet om individuele ontspanning en de behoefte aan rust, hier draait het om de emoties van een gedeeld verleden.

Op nieuwe locaties en tours worden net als in monumentale panden zeer verschillende belevingen van het verleden aangeboden. De locatie speelt daar als context van de presentatie een rol in. In hoeverre komt de context van de recente locaties en tours overeen met die van de oude monumenten? In monumentale panden had het koloniale bestuur zitting, er vond slavenhandel plaats en er hebben mensen als slaaf gewerkt en geleefd. Nieuwe locaties kennen een bredere historische thematiek: er vond slavenhandel of verzet plaats, er werd marroncultuur

of diasporacultuur gevormd, of er ligt een geschiedenis van segregatie, religie en slavernij. Monumentale panden zijn in de eerste plaats oude gebouwen, geroemd om hun architectonische schoonheid. Ze liggen in de stad of het platteland. Nieuwe locaties kennen meer variatie: zij liggen in afgelegen oerwouden of eenvoudige stadswijken, ze hebben geen bebouwing, of alleen een eenvoudige of moderne. Terwijl erfgoedproducenten in monumentale panden de koloniale geschiedenis en de mooie ligging als context gebruiken, kunnen erfgoedproducenten op nieuwe locaties aansluiten bij een bredere thematiek. Maar de variatie in ligging en karakteristieken van locaties zijn ook zaken waar producenten rekening mee moeten houden.

In de manier waarop erfgoedproducenten omgaan met de mogelijkheden en beperkingen van locaties, zijn verschillende doelstellingen en strategieën aan te wijzen. Er zijn verschillende manieren waarop locaties verbonden zijn met het koloniale verleden, het slavernijverleden, en andere aspecten uit het verleden. Sommige producenten willen met hun locatie een breed toeristisch publiek trekken, anderen willen met hun locatie juist een publiek van geïnteresseerde nazaten trekken. Erfgoedproducenten bepalen of zij een locatie geschikt achten voor een slavernijpresentatie of het slavernijaspect van de locatie juist geen thema in de presentatie maken. Zij wegen de emoties rondom het al dan niet in beeld brengen van omstreden erfgoed af, terdege rekening houdend met economische belangen.

De ligging van een locatie ver van de stad werpt een extra drempel op voor gezinnen met lagere inkomens die in de stad wonen. Danpaati River Lodge en Nzulezu richten zich dan ook niet tot deze groep. Zelfs binnen de stad is zichtbaar dat lokaliteit een factor is: buurtmusea zoals District Six en Bo-Kaap zijn laagdrempeliger dan nationale musea als NAAM of een 'mondiaal' museum als Kura Hulanda. De naam, het imago van de organisatie en de communicatie met de buurt zijn hier belangrijk. Het District Six Museum heeft de directe omgeving betrokken bij de inrichting van het museum, wat past bij de doelstelling van het museum. Organisatie en naamgeving van Kura Hulanda zijn Nederlands en het gentrificatieproces van de buurt - dat door het hotelcomplex in gang is gezet - heeft de buurtbewoners eerder afgeschrikt dan aan de locatie gebonden.

Woon-, werk-, leefomgeving

De variatie in het centrale aanbod op nieuwe locaties en tijdens tours wijkt niet veel af van die in monumentale panden. Ook hier zijn er museale erfgoedpresentaties, hotelwezen en horeca, ruimtes voor vergaderingen, workshops, lezingen en feesten. Daarbinnen gaat wisselende aandacht uit naar het slavernijverleden.

Er zijn maar weinig locaties waar slavernij het primaire thema is. Het is wel het geval in Assin Manso, One Afrika en de Slave Church. Op de locatie van One Afrika staat een tentoonstelling, er is een horecagelegenheid en ruimte voor educatie, workshops en bijeenkomsten. Trans-Atlantische slavernij, de diaspora en haar Afrikaanse wortels komen in alles terug, van het uitzicht op de oceaan en Elmina Castle tot de museumwinkel en de *Return Ceremony*. De

historische locatie van Assin Manso is voorzien van een bescheiden tentoonstelling over trans-Atlantische slavernij en de diaspora. Er is ruimte voor educatie en meditatieve contemplatie, gericht op beide thema's. Maar er bestaan plannen voor uitbreiding met een hotel en sportieve activiteiten, waardoor het slavernijthema wellicht minder centraal komt te staan. Zowel bij One Afrika als Assin Manso valt op dat bij afwezigheid van monumentale panden de nadruk minder op de koloniale context ligt en meer op de mens achter de slaafgemaakte. Hoewel een kerk als locatie niet direct associaties met slavernij oproept, is het in de Slave Church wel het centrale thema. De naam van het museum en de posterpresentaties in de kerk richten zich geheel op het verband tussen religie en slavernij (foto III.37).

Tours zoals *Ruta Tula*, de plantagetocht van Stichting Merodia, de *1 December Optocht* en One Afrika's *Return Ceremony* maken slavernij tot een centraal thema op locaties waar dat anders niet of in beperkte mate het geval is. Door de doelstellingen en de naamsbekendheid van de tours krijgen de locaties een nieuwe betekenis als slavernijlocaties. Het is waarschijnlijk dat de deelnemers aan de tours deze locaties blijven zien als slavernijlocaties, ongeacht het tijdelijke karakter van de tour.

De locatie van Kura Hulanda heeft verschillende verschijningsvormen. Het Kura Hulanda Museum stelt slavernij centraal, maar het museum staat op een zeer luxueuze locatie, het complex van het Hotel Kura Hulanda Spa en Casino. Dit terrein omvat een aantal horecagelegenheden in het midden- tot hogere prijssegment, waaronder het Kura Hulanda Museum Restaurant, waarvan de internationaal georiënteerde menukaart niet naar de Afro-Caribische keuken verwijst (foto III.20). Op het hotelterrein staan ter decoratie, zonder enige toelichting, 'Uncle Tom sculpturen' die nu gezien worden als beledigend voor Afro-Amerikanen. Te midden van deze mondiale luxe en voorbeelden van het negeren van gevoeligheden van nazaten van slaafgemaakten staat het museum, dat zich richt op West-Afrikaanse culturen en het trans-Atlantische slavernijverleden. Het museum is zo groot en uniek in zijn soort, dat Afro-Amerikanen het eiland speciaal aandoen om dit museum te kunnen bezoeken. Tegelijkertijd schrikt de luxe locatie in combinatie met de Nederlandse naamgeving en organisatorische achtergrond lokale nazaten af, zeker die van lagere klassen.

Op andere nieuwe locaties is slavernij een onderdeel of aspect van een breder thema. Zo zijn het National Museum of Ghana en NAAM musea die de nationale geschiedenis tonen. Omdat het geen koloniale gebouwen zijn, verwijst de locatie niet in de eerste plaats naar de hegemoniale geschiedenis. De op beide locaties geboden educatie en lezingen en het restaurant van het National Museum reflecteren een multi-etnische lokale oriëntatie, waar het slavernijverleden een onderdeel van is. De locaties van de musea van de Bo-Kaap en District Six zijn in de eerste plaats verbonden aan het verleden van de wijk, dat weer verweven is met het slavernijverleden. Op de locatie van de Bo-Kaap is slavernij een thema in de tentoonstelling waar met foto's van na de afschaffing naar verwezen wordt. Het District Six Museum biedt meer over slavernij, waaronder authentieke objecten en moderne kunst. Ook wordt aangegeven dat het gebouw heeft toebehoord

aan een slavenhouder. Er worden workshops gehouden en debatten georganiseerd rondom de verwerking van de raciale geschiedenis. Slavernij wordt zo direct of indirect meegenomen in het gehele aanbod op de locatie.

Er zijn ook locaties waar slavernij geen thema is, ondanks het feit dat de locatie een band heeft met het slavernijverleden, zoals het Surinaamse Danpaati en het Ghanese Nzulezu. Nzulezu, een dorp op palen boven het meer Tadane, is volgens de orale traditie gesticht door mensen die zich rond de zestiende eeuw vanuit het noordoosten in het huidige Ghana vestigden.¹² Zij waren waarschijnlijk op de vlucht voor mensenhandelaren en in die tijd zou het voor sommige slavenhalers taboe zijn geweest om water te betreden.

Het gebied waar de Danpaati River Lodge ligt, omvat twaalf Marrondorpen gesticht door mensen die de slavernij ontvluchtten. Afgezien van die historische achtergrond zijn deze locaties aantrekkelijk vanwege de mooie natuurlijke ligging, en de cultuur en leefwijze van de hedendaagse bewoners. Zo biedt Danpaati naast logies en horeca, natuurwandelingen, bezoeken aan de dorpen en culturele voorstellingen aan. In alles komt het leven van de Marrons naar voren - en toch wordt slavernij weinig of niet genoemd. In Nzulezu wordt slavernij helemaal niet genoemd door de beheerders van de boten of het dorps hoofd dat de toeristen ontvangt.

Nzulezu en de Surinaamse Marrondorpen getuigen van de overlevingskracht van mensen die ontsnapt zijn aan slavernij, maar er staan geen presentaties. Presentaties op locaties van verzet en bevochten vrijheid zouden een andere invalshoek kunnen toevoegen aan bestaande presentaties op monumentale locaties. Zoals Trouillot aangeeft, worden monumentale locaties gezien als aanleiding voor presentaties, het verleden van de macht wordt er op een voetstuk gezet. Bij gebrek aan monumentale gebouwen van verzet wordt het verzetsverleden niet op een voetstuk geplaatst, zoals wel gebeurt met de koloniale macht in veel forten en landhuizen. Wanneer op monumentale locaties zoals Fort Elmina en Museo Tula het narratief van de West-Afrikaanse en diasporaculturen naar voren wordt gebracht, staat dat vanwege de locatie toch in de context van de hegemoniale geschiedenis. Toch kan het achterwege laten van het thema slavernij in Marrondorpen ook gezien worden als postkoloniaal denken: door het niet noemen van het koloniale verleden staat de presentatie ook los van dat verleden.

Ook in het Kas di Pal'i Maishi Museum is slavernij geen thema. Het leven van Afro-Curaçaoënaars op het platteland in de late negentiende eeuw wordt er gepresenteerd los van de koloniale onderdrukking. Toch is dit een aanvulling op de presentaties op plantagelocaties die aan de elite toebehoorden. Die aanvullende functie had de presentatie in het openingsjaar, 1972, toen het de eerste Afro-Curaçaoëse presentatie was. Maar hoewel Kura Hulanda en Museo Tula nu slavernijgeschiedenis tonen, vormt dit kleine openluchtmuseum nog steeds een waardevolle erfgoedlocatie omdat het een authentiek huis, de bezittingen en de leefomgeving van nazaten van slaafgemaakten toont. Door meer aandacht te besteden aan de sociale geschiedenis van Curaçao

¹² Nzulezu is genomineerd voor een plaats op de Werelderfgoedlijst.

in de late negentiende eeuw en de informatie te richten op de Afrikaanse ‘roots’ van het huis en de bewoners zou deze locatie aan betekenis kunnen winnen.

Het subalterne verhaal en de verteller

Op locaties waar het verleden van subalterne groepen gepresenteerd wordt, heeft de verteller een zeer bepalende rol. Het verleden komt op bijzonder indringende manier tot leven wanneer de gids de subalterne groep vertegenwoordigt. Zo springt de populariteit van een van de Afro-Curaçaose gidsen van Kura Hulanda in het oog. Vooral Afro-Amerikanen vragen regelmatig om rondgeleid te worden door deze specifieke gids. Het betreft een oudere vrouw van eenvoudige komaf die zich op latere leeftijd in de slavernijgeschiedenis is gaan verdiepen. In haar rondleidingen zijn de precieze historische feiten minder belangrijk. Zij weet haar publiek vooral te boeien met haar persoonlijke, laagdrempelige aanpak. Ze spreekt over haar eigen ervaringen als nazaat en gebruikt daarbij spreekwoorden en liedjes uit de populaire diasporacultuur. Ze leeft zich volledig in in het verhaal van de slaafgemaakten, maar doorspekt haar verhaal ook met opgeruimde humor. Zo krijgen tijdens haar rondleiding zeer diverse emoties alle ruimte, zowel die van pijn en verdriet om het onrecht, als trots op de slaafgemaakten en blijdschap om de gewonnen vrijheid.

Op sommige locaties zijn er ook gidsen afkomstig uit de ‘dadergroep’. Dit zijn meestal mensen die persoonlijke betrokkenheid tonen met de subalterne groep. In het geval de bezoekers ook uit de ‘dadergroep’ afkomstig zijn, kan de gids een brugfunctie vervullen.¹³ Zo wordt het Kura Hulanda Museum veel bezocht door Nederlandse toeristen. Het museum is voor hen een confrontatie met de keerzijde van de Nederlandse geschiedenis en daarbij is het voor sommigen wellicht gemakkelijker rondgeleid te worden door gidsen die zelf een Nederlandse achtergrond hebben. Zo bekeken wordt de rol van verteller mede bepaald door de toehoorder.

Niet alleen museumgidsen zijn de vertellers op slavernijlocaties. Kura Hulanda biedt in de avonden Living History optredens. Deze spreken vooral toeristen aan, die een invulling van hun avond zoeken. Hier zijn het dus de acteurs die een brugfunctie vervullen tussen een publiek dat wellicht anders niet naar het museum zou komen, en het museum en zijn verhaal. Living History is ook onderdeel van het succes van de *Ruta Tula*. Het is een van de aspecten die de tour laagdrempelig maakt, ook voor lokale deelnemers met een lagere opleiding. Andere succesfactoren hierin zijn de lokale tourbegeleiders en het gebruik van de lokale taal. Ook bij natuurwandelingen kunnen gidsen de invalshoek bepalen. Op Danpaati is de kennis van de natuur die gedeeld wordt die van de Marrons. En tijdens de natuurwandelingen van Museo Tula wordt beoogd de kennis van de Afro-Curaçaose groep te belichten. Gidsen en Living History acteurs bepalen dus in belangrijke mate de interpretatie van de locatie, los van de eventuele vaste presentatie aldaar. Het inzetten van vertellers is dus een manier om een specifiek narratief over

te brengen of een specifieke groep aan te spreken. In sommige gevallen gaat het specifiek om nazaten van slaafgemaakten.

Over het algemeen bieden de in dit deel besproken elf nieuwe locaties en vier tours weinig mogelijkheden om souvenirs en dergelijke te kopen in een museumshop of vergelijkbare winkel. Kura Hulanda heeft de grootste winkel, die ongeveer vijftien vierkante meter meet. Het aanbod is divers, van wereldmuziek tot Zuid-Afrikaanse souvenirs, West-Afrikaans houtsnijwerk en boeken over Curaçao tot klokken met afbeeldingen van de stukken in het museum. Daarmee is het aanbod in de winkel breder dan het verhaal in het museum, want Zuid-Afrika en Curaçao spelen in de tentoonstelling nauwelijks een rol. De sfeer van het aanbod is ‘mondiaal Afrikaans’, hip en esthetisch en ademt maatschappelijke betrokkenheid uit. Te koop is het type souvenir dat reizigers van allerlei nationaliteiten aanspreekt, waarmee het aantrekkelijk wordt iets mee te nemen als herinnering aan een slavernijmuseum. Het kleine aanbod in District Six is iets gericht, voornamelijk boeken en ansichtkaarten die verwijzen naar het apartheidsverleden. Ook hier geldt dat reizigers van diverse achtergronden aangesproken worden. Het betreft geen souvenirs specifiek voor nazaten, zoals de eerder genoemde miniatuurversies van de Door of (No) Return die in Ghana te zien zijn. Het aanbod is vooral gericht op bezoekers die geïnteresseerd zijn in Zuid-Afrika, inclusief de geschiedenis van onderdrukking en verzet.

Het overige aanbod op nieuwe locaties, zoals educatie, workshops en lezingen, is net zo bepalend voor het overbrengen van het beoogde narratief. Het District Six Museum richt zich bijvoorbeeld nadrukkelijk op de verwerking van de geschiedenis van raciale onderdrukking. Debatten over zowel onrecht als verzoening zijn in eerste instantie belangrijk voor direct betrokkenen, maar vormen ook een inspiratiebron voor belangstellenden. Museo Tula positioneert zich op dezelfde manier als educatieve locatie voor de omliggende gemeenschap, maar trekt daarmee ook andere groepen die daar evengoed belangstelling voor tonen. Met dit aanbod komt op die locatie de nadruk te liggen op de geschiedenis van subalterne groepen, terwijl met een ander aanbod de nadruk had kunnen liggen op westerse, hegemoniale geschiedenis.

Presentaties tonen in toenemende mate naast de geschiedenis van de overheerser ook de geschiedenis van de overheerste. Dit gebeurt in monumentale panden waar voorheen overwegend de geschiedenis van welvaart getoond werd. Het is ook te zien binnen de bredere historische context die nieuwe locaties bieden. Daarbij dient opgemerkt te worden dat slavernij niet op alle nieuwe locaties te vinden is en dat op veel slavernijlocaties, zoals die van verzet en Marronage, geen tentoonstelling staat. Naast de geschiedenis die op de locatie plaatsvond, blijken ook de mogelijkheden die de locatie als erfgoedlocatie heeft, een factor in de presentatie van slavernijvergoed. De invloed van mondialisering is herkenbaar in de manier waarop producenten zich met hun locaties richten op lokaal of internationaal publiek.

¹³ Ik wil hiermee niet zeggen dat dit een bewuste strategie is! Bij mijn weten kiest geen enkele organisatie gidsen op grond van huidskleur.

Erfgoedpresentaties vergeleken: drie perspectieven

Oude locaties en authentieke objecten hebben lang de podia en rekwisieten van oude erfgoedpresentaties gevormd. Op nieuwe locaties, met nieuw geproduceerd materiaal, gidsen en Living History acteurs worden vaker andere verhalen verteld, waarin subalterne groepen een grotere rol krijgen. Toch is er geen rechtlijnige relatie tussen oude locaties en oude presentaties, en nieuwe locaties en nieuwe presentaties. Er is enig verband tussen locaties en het vertoon van koloniale macht en tussen lokaliteit en exploitatiemogelijkheden. Maar uiteindelijk worden presentaties niet bepaald door lokaliteit, maar vooral door hoe erfgoedproducenten het verleden in het heden interpreteren. Daarin zijn verschillende historische perspectieven zichtbaar, te benoemen als het koloniale, het postkoloniale en het postraciale perspectief.

Het koloniale perspectief

Het koloniale perspectief gaat uit van een lineaire hegemoniale visie. Uitgangspunt daarbij is de 'triomf' van de westerse beschaving, de dominantie van het kapitalistische systeem en de moderne democratische natie boven andere culturen en samenlevingsvormen. De teneur daarbij is 'zoet'. Zoete geschiedenis is "...geschiedenis met een positieve grondhouding ... Het heden wordt als aangenaam ervaren, het verleden als nog prettiger voorgesteld" (Dorsman e.a., 2000, pp. 191-192). Het beeld van de welvarende natie wordt niet verstoord door omkijken naar episodes zoals de slavernij die, hoe zuur ook, in het verleden liggen.

Slavernij wordt achteraf gelegitimeerd met het argument dat slavernij indertijd werd geaccepteerd en door velen gepraktiseerd, ook door volkeren die tijdens de trans-Atlantische slavernij geknecht werden. Wat gebeurd is, wordt in het verleden geplaatst, en gepresenteerd als irrelevant voor de periode na de afschaffing van slavernij. In de teksten worden de termen 'slaaf' en 'meester' gebruikt zonder dat de stigmatiserende werking van die termen in de hedendaagse trans-Atlantische context ter discussie wordt gesteld. In het koloniale perspectief wordt de positie van de elite niet in verband gebracht met die van onderdrukte groepen en vice versa. Zo worden noch in het verleden, noch in het heden hogere klassen belast met vragen over verantwoordelijkheid en schuld.

Het koloniale perspectief is vaak te vinden in presentaties in monumentale panden. De presentaties zijn soms geproduceerd door organisaties die uit de koloniale periode stammen, zoals het Curaçaos Museum. Maar ook een aantal meer recente erfgoedproducenten presenteert in monumentale panden eerder een koloniaal dan een postkoloniaal perspectief. Voorbeelden zijn Vergelegen, waar de presentatie dateert van vlak voor het einde van de apartheid, en Frederiksdorp. De monumentale panden, de authentieke objecten en de focus op de economische en politieke elite die dit erfgoed lieten bouwen en maken, vormen de bouwstenen van het koloniale perspectief. Wanneer een presentatie met een koloniaal perspectief aandacht schenkt aan de diasporacultuur of slavernij, wordt dat meestal gedaan in een aparte afdeling of een apart

gebouw. Daarbij wordt onwillekeurig de dienstbaarheid van 'slaven' in en om het huishouden benadrukt en blijft het beeld van de mens achter de gediensstige beperkt of helemaal achterwege. Aangezien de ontwikkeling van de diasporaculturen veelal verder van het hoofdhuis plaatsvond en het verzet vooral zijn oorsprong vond onder de veldslaven, is er geen directe aanleiding om dit verhaal te incorporeren in de presentatie in het koloniale monument. Daarmee vallen deze onderdelen van de slavernijgeschiedenis in het koloniale erfgoednarratief helemaal weg. Slaafgemaakten blijven in dit narratief anonieme arbeidskrachten.

Het postkoloniale perspectief

Postkoloniale perspectieven komen in sommige monumentale panden naar voren, op alle nieuwe locaties en tijdens tours. In deze presentaties komt de ervaring van subalternen aan bod, waaronder de sociaal-culturele geschiedenis van Afrikaanse en Aziatische slaafgemaakten en hun herkomstlanden. Aspecten uit dat verleden kunnen in samenhang met elkaar getoond worden, maar ook los van elkaar. Zo zijn enkele presentaties gericht op de culturele beleving van de diaspora, zonder dat het kolonialisme of de slavernij worden belicht. In presentaties waar het kolonialisme wel aan de orde komt, wordt de sociale geschiedenis van slavernij in het gehele narratief geïntegreerd. De koloniale macht wordt ter discussie gesteld en slavernij is geen geaccepteerd gegeven. Zowel de slavernij in koloniale tijden als het raciale aspect van dat verleden en de hedendaagse erfenis daarvan worden aangekaart.

Historische objecten uit de koloniale periode worden niet langer opgesteld als met recht verworven kostbaarheden, maar als voorwerpen gerelateerd aan een geschiedenis van onderdrukking. Er worden nieuwe objecten ingezet, zoals simulacra of replica's van scheepsruimen, zodat de bezoeker het verleden aan den lijve kan ervaren vanuit het perspectief van de onderdrukten. Dit aanbieden van ervaring gebeurt ook via hedendaagse interpretaties, zoals moderne kunst, Living History optredens en interactieve bijeenkomsten. Bovendien wordt in dit perspectief historische informatie naar voren gebracht waarmee nieuwe invalshoeken worden belicht, zoals biografische gegevens over slaafgemaakten. Deze gedetailleerde informatie nuanceert het gangbare beeld van slavernij en draagt bij aan een nieuwe visie op slavernij.

Sommige locaties en tours nemen afstand van het koloniale perspectief en de daarmee samenhangende stilte, zonder daarbij ruimte te geven aan hoor en wederhoor. Deze presentaties richten zich op mensen die zich willen afzonderen in een herdenkingsritueel. Ze zijn behalve ervaringsgericht ook groepsgericht, bedoeld voor pelgrims die zich emotioneel identificeren met het slavernijverleden. Net zoals er in de meest uitgesproken voorbeelden van het koloniaal perspectief geen ruimte is voor andere perspectieven, is dat er ook niet in de meest uitgesproken voorbeelden van het postkoloniaal perspectief. Daarbij wordt de graad van wreedheid van koloniale machthebbers en de graad van het leed van slaafgemaakten sterk benadrukt, ondermeer

met specifieke terminologie.¹⁴ Wanneer verantwoordelijkheden aan etnische groepen gekoppeld worden, is er geen ruimte meer voor discussies over systemen van onderdrukking en individuele keuzes daarbinnen.

Het postraciale perspectief

Ten tijde van de trans-Atlantische slavernij is het concept 'ras' gebruikt om economisch gedreven geïnstitutionaliseerde onderdrukking te legitimeren. Na de beëindiging van dit systeem zijn racisme en discriminatie blijven voortbestaan in de betrokken samenlevingen en hun instituties. In presentaties met een koloniaal perspectief wordt dit racisme niet besproken. In presentaties met een postkoloniaal perspectief wordt wel een stem gegeven aan mensen die op basis van dit racistisch gedachtegoed werden onderdrukt. Het postraciale perspectief streeft naar een universele interpretatie van systemen van onderdrukking die de specifieke slavernijgeschiedenis overstijgt.

Het postraciale perspectief staat voor de erkenning van culturele diversiteit, bijvoorbeeld door het tonen van de verscheidenheid in zwarte Zuid-Afrikaanse culturen. Het richt zich op het onderzoeken en presenteren van systemen van etnofobie en uitsluiting. In het postraciale perspectief is het koloniale slavernijverleden een voorbeeld van groepsonderdrukking en excessief machtsgebruik.

De recente beëindiging van een racistisch systeem in Zuid-Afrika en het aldaar geformuleerde streven naar verzoening binnen de nieuwe multi-etnische natie zijn redenen geweest voor erfgoedproducenten in de West-Kaap om in de context daarvan het slavernijverleden te presenteren. Het postraciale perspectief wordt zowel in monumentale panden getoond zoals de Slave Lodge, als op nieuwe locaties zoals het Bo-Kaap Museum. Buiten Zuid-Afrika is het postraciale perspectief minder duidelijk aanwezig, behalve in tijdelijke tentoonstellingen. Een voorbeeld is de keuze van het Kura Hulanda Museum om een tentoonstelling over Anne Frank te laten zien.

Terwijl de meest uitgesproken presentaties vanuit een koloniaal en een postkoloniaal perspectief een eenzijdig wereldbeeld schetsen, is het postraciale perspectief gericht op universele bewustwording. In deze presentaties staat het onderzoek naar discriminatie en uitsluiting centraal. Educatie wordt ingezet als instrument om de vrede tussen groepen te bezegelen en de behoefte aan genoegdoening te beteugelen. In dit kader wordt slavernij analytisch gepresenteerd als periode van raciale uitsluiting vergelijkbaar met de apartheid, de periode van institutionele segregatie in de Verenigde Staten en de Joodse holocaust. Een ieder wordt gewezen op de

¹⁴ Sommige West-Afrikaanse nazaten hechten belang aan specifieke termen zoals 'black holocaust', 'hellocaust', 'enslaved', 'Mother Africa'. Deze termen spelen geen rol onder de multi-etnische Zuid-Afrikaanse nazaten in de pelgrimgroep, maar het zoeken naar een eigen identiteit binnen de natie en daarmee zich afzetten tegen andere groepen in de natie, komt wel overeen. Zie bijvoorbeeld het debat rondom de slavengraven waar nazaten vochten tegen een academische of zakelijke benadering van de locatie, en voor een emotionele behandeling van de menselijke resten: Grunebaum, 2007; Henri & Grunebaum, 2005, "Re-historicising trauma"; Jonker, 2005, *The silence of the dead*; Weeder, 2006, *The palaces of memory*).

gezamenlijke verantwoordelijkheid om economische en politiek gemotiveerde onderdrukking in het heden te bestrijden en in de toekomst te voorkomen.

Binnen die analytische aanpak wordt niemand gespaard. De slachtofferrol van nazaten wordt gecompliceerd door het benoemen van nazaten van slaven die zelf slaven bezaten, zoals gebeurd in Groot Constantia en de Slave Lodge. In andere gevallen worden hedendaagse vormen van uitsluiting genoemd in herkomstlanden van de bezoekers. Zo heeft Kura Hulanda een kleine ruimte waar hedendaagse slavernij behandeld wordt, onder meer in Afrika.

Het verwijzen naar universele episodes van onderdrukking leidt in het koloniale perspectief tot het relativeren van de koloniale slavernij. Dat gebeurt in het postraciale perspectief minder, omdat de presentaties hedendaagse verantwoordelijkheden bijzonder uitgesproken verwoorden. Daders en slachtoffers worden aangewezen, zowel op organisatorisch als individueel niveau. Ook wordt benadrukt dat de gevolgen van slavernij niet eindigden met de afschaffing in de negentiende eeuw, maar nog steeds aanwezig zijn en dat publiek debat hierover nodig is. In het postraciaal perspectief krijgt niemand de gelegenheid om verantwoordelijkheden van zich af te schuiven. Postraciale presentaties dagen alle bezoekers nadrukkelijk uit om na te denken over individuele verantwoordelijkheden binnen bestaande maatschappelijke structuren, inclusief de eigen. Toch heeft het postraciaal perspectief een elitair aspect: het vereist intellectuele lenigheid van de bezoekers en spreekt meer de midden- en hogere klasse dan de lagere klasse aan.

Conclusie

Er bestaat geen rechtlijnige relatie tussen oude locaties en oude presentaties, en nieuwe locaties en nieuwe presentaties. Verschillen in presentaties worden bepaald door de interpretatie van het verleden door erfgoedproducenten. Op dit moment zijn daarin drie perspectieven herkenbaar. Het koloniale perspectief en het postkoloniale perspectief zijn twee uiteinden van een breed spectrum. De uiterste einden van het spectrum sluiten elkaar uit, maar in veel presentaties zijn elementen van beide perspectieven herkenbaar. Ook het postraciale perspectief ligt in het verlengde van de andere perspectieven.

Het koloniale perspectief is voortgevloeid uit de eenzijdige focus op economische ontwikkelingen en politieke macht, zoals Trouillot en Eichstedt & Small eerder aangaven. In het postkoloniale perspectief worden die ontwikkeling en macht ter discussie gesteld, subalterne groepen worden in het narratief betrokken of centraal gesteld. Het verbeelden van het subalterne verhaal wordt mede mogelijk gemaakt door het gebruik van alternatieve presentatievormen, zoals Landsberg naar voren bracht. Zij stelde ook dat met dat verhaal onder meer de universele relevantie van traumatische geschiedenis aangetoond zou worden. Dit blijkt de motivatie te zijn achter het postraciale perspectief. Dit onderzoek bevestigt een ontwikkeling in perspectieven op

de koloniale periode, en toont bovendien aan dat de perspectieven elkaar niet opvolgen, maar op het moment naast elkaar bestaan.

Dat naast elkaar bestaan is opvallend. Erfgoed van het slavernijverleden is traumatisch erfgoed omdat het is gebaseerd op “particularly hostile constructions of Otherness” (Graham e.a., 2000, p. 69). Traumatisch erfgoed ligt daarom gevoeliger nog dan dissonant erfgoed en vaak wordt in de presentatie ervan gekozen voor de invalshoek van een enkele groep. Dat kunnen ‘de overwinnaars’ zijn of ‘de slachtoffers’. Een dergelijke keuze wordt op dit moment in de presentatie van het koloniale verleden dus niet gemaakt, getuige het bestaan van de drie perspectieven.

Gilroy stelde dat door raciaal denken ideeën over materieel en immaterieel erfgoed gekoppeld blijven aan groepen. Zo blijven koloniale monumenten ‘wit erfgoed’, en de Afrikaanse diasporacultuur ‘zwart erfgoed’. Het postraciale perspectief staat het meest ver van deze scheiding af, omdat het duidelijk maakt hoezeer koloniaal en diaspora-erfgoed met elkaar vervlochten zijn. Maar in het postraciaal perspectief wordt slavernijerfgoed tevens gelijkgesteld aan andere systemen van onderdrukking. Na analyse van postraciale presentaties blijft de vraag of het veralgemeniseren van slavernijerfgoed zo kort na de stilte geen neokoloniale stilte betekent. Duidelijk is in ieder geval dat in het postraciale perspectief verantwoordelijkheden voor onderdrukking worden benoemd op organisatorisch en op individueel niveau. Daarmee gaat het een stap verder dan het koloniale perspectief en sommige postkoloniale perspectieven.

Er is en blijft een relatie bestaan tussen monumentale locaties en presentaties met een koloniaal perspectief. Maar parallel aan het voortleven van de stilte loopt een tweede ontwikkeling: in steeds meer erfgoedpresentaties wordt slavernij als thema getoond, op nieuwe en oude erfgoedlocaties. Kanttekening daarbij is dat ook nu op nieuwe locaties die een belangrijk deel van het slavernijverhaal vertegenwoordigen, zoals de slavenroute, verzet en Marronage, vaak geen presentaties staan. Met andere woorden, monumentale locaties worden nog vaak gebruikt als een voetstuk voor de presentatie van het koloniale perspectief, maar de voor het subalterne perspectief relevante locaties worden nog niet gebruikt als een voetstuk voor bijvoorbeeld het verzetsverleden. Het tonen van het slavernijverleden is onderdeel van een doorlopend emancipatieproces binnen een erfgoedwereld die nog altijd in belangrijke mate materieel en westers georiënteerd is. Erfgoedbestemmingen die gerelateerd zijn aan het slavernijverleden zijn bovendien onderdeel van een bredere commerciële toeristische markt. Daardoor gebeurt het presenteren van slavernij in een breed scala van contexten, waarbij mondiale en lokaalspecifieke ontwikkelingen te zien zijn. De variatie in presentaties en de verhouding tussen die presentaties en verschillende groepen doen vermoeden dat de keuzes van erfgoedproducenten primair worden bepaald door hedendaagse belangen. In hoofdstuk IV worden daarom de hedendaagse productiecontexten bestudeerd.

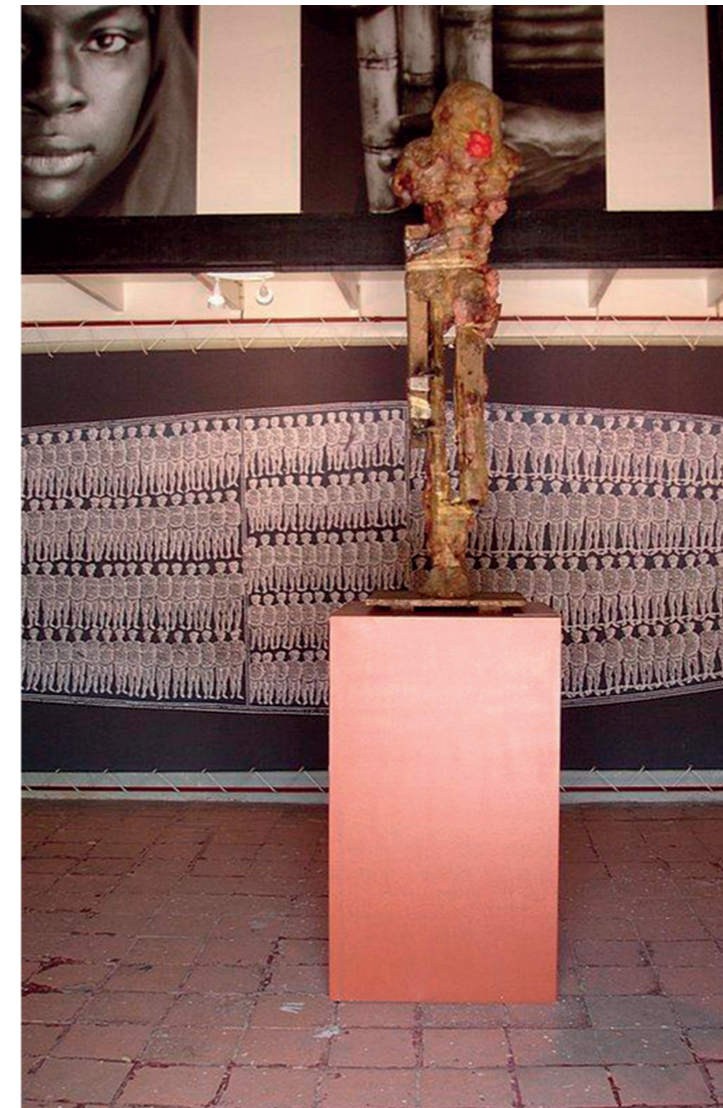
Intermezzo C

De erfenis van slavernij, Curaçao en Suriname

De tentoonstelling *De erfenis van slavernij*, geproduceerd door het Wereldmuseum in Rotterdam, was in 2006 op Curaçao te zien in Landhuis Groot Santa Martha. Het landhuis ligt op veertig minuten buiten de stad en is het best met eigen vervoer te bereiken. De toegang was €1,20 en voor scholen gratis. De tentoonstelling was opgesteld in de magazijnen aan weerszijden van het terras voor het landhuis (foto's C.2 en 3). Voor de gelegenheid was de tentoonstelling vertaald naar het Papiaments (foto C.1). In 2007 was dezelfde tentoonstelling in Suriname te zien, in het Surinaams Museum, locatie Zorg en Hoop (foto C.4). Zorg en Hoop is een woonwijk in Paramaribo, makkelijk te bereiken, ook met openbaar vervoer. De toegang was €2,50 en voor scholieren €0,50. De locatie is een modern gebouw (foto's C.5-6).

De erfenis van slavernij toont het Nederlandse slavernijverleden op Curaçao en in Suriname vanuit de beleving van de slaafgemaakten. Hiervoor zijn historische objecten, hedendaagse kunstwerken en informatief audiovisueel materiaal bijeengebracht uit Nederland, Curaçao en Suriname. Archiefstukken zijn gekopieerd uitgegroot en data uit archiefstukken zijn samengevat om de betekenis voor slaafgemaakten te benadrukken (foto's C.11-12). De welvaart die de driehoekshandel bracht, werd tegenover de levensomstandigheden van de slaafgemaakten en hun nazaten gezet (foto's C.8-9). De gevolgen van de slavernijperiode werden doorgetrokken naar het heden (foto C.10). De erfenis van slavernij werd toegelicht in interviews met experts op verschillende terreinen, geschiedenis, immateriële cultuur en orale literatuur. Deze interviews waren op beeldschermen over de hele tentoonstelling terug te vinden (foto's C.6, 12-15). Kunstwerken voegden daar emotie aan toe (foto's C.7, 13-14). De opzet met de vele uren aan gevarieerd videomateriaal was educatief en nodigde uit tot contemplatie (foto C.15).

De tentoonstelling gaf ‘slaven’ en hun nazaten zo een identiteit: het waren mannen, vrouwen en kinderen (foto's C.6-7, 9-15) die binnen een systeem van onderdrukking elk op hun eigen manier hun leven vorm gaven. De tentoonstelling haalde slavernij dichterbij. Het toonde de relevantie van die geschiedenis voor allen die in de samenlevingen wonen die op slavernij gebouwd zijn. Er werden connecties gelegd met westerse welvaart en racisme als legitimering van slavernij. En met verzet in het verleden, Marronage en emancipatietrajecten die voortduren in het heden. Deze zienswijze werd inhoudelijk onderbouwd en emotioneel uitgegroot door de combinatie van historische objecten en hedendaagse interpretaties en het gebruik van moderne media. De tentoonstelling nam een duidelijk sociaal standpunt in: het was een aanklacht tegen onderdrukking en een ode aan overlevingskracht.

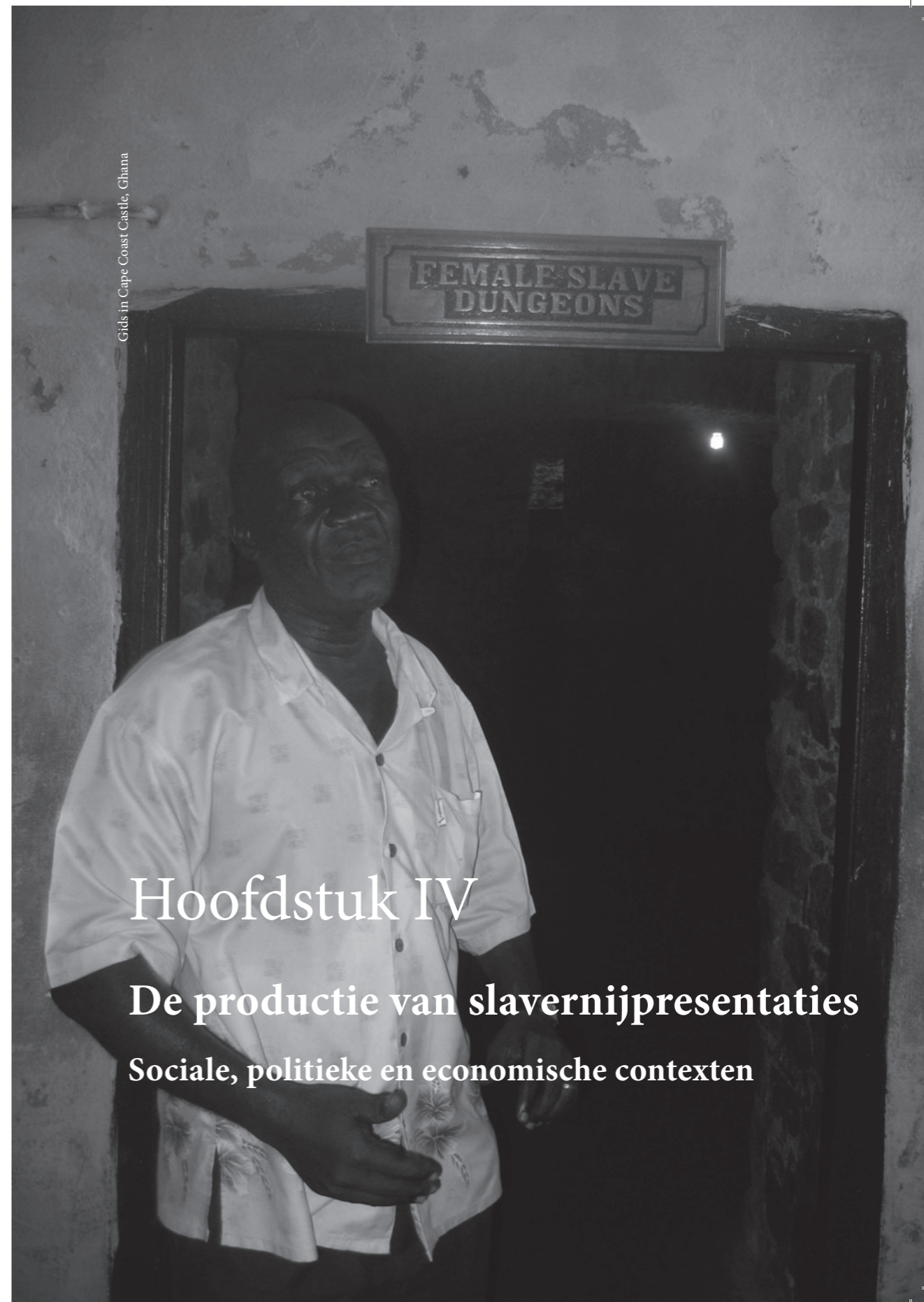

C.1 - C.6

C.7 - C.9

C.10 - C.15

Gids in Cape Coast Castle, Ghana

Hoofdstuk IV

De productie van slavernijpresentaties

Sociale, politieke en economische contexten

Inleiding

Uit het voorgaande werd duidelijk dat in het postkoloniale tijdperk het koloniale perspectief niet overal is vervangen door postkoloniale perspectieven en het verhaal van de slaafgemaakten. Daarbij blijkt ook dat de locatie wel een rol speelt in de perspectiefkeuze, maar dat de uiteindelijke keuze bij de erfgoedproducent ligt. Om erachter te komen waarom op de ene locatie slavernij wel onderdeel uitmaakt van de erfgoedpresentatie en op de andere niet, moeten we dus de productie van erfgoedpresentaties en de omstandigheden van die productie bestuderen.

In dit hoofdstuk wordt bekeken hoe op verschillende geografische schalen politieke, economische en etnodemografische of sociale verhoudingen van invloed zijn op de postkoloniale erfgoedproductie in de casuslanden. Omdat dit onderzoek heeft plaatsgevonden in vier verschillende landen met een verwant verleden, maar in zeer uiteenlopende hedendaagse situaties, biedt het een uitgelezen kans om verschillen in productieomstandigheden te analyseren.

In het eerste deel van het hoofdstuk worden de contexten geschetst waarbinnen de productie van presentaties van koloniale en slavernijgeschiedenis plaatsvindt. Lokale bevolkingsgroepen, hun relatie tot het slavernijverleden en hun posities in maatschappij, politiek en beleid worden bestudeerd. Vervolgens wordt gekeken welke transnationale, trans-Atlantische en supranationale ontwikkelingen de erfgoedproductie beïnvloeden en welke rol het internationale toerisme speelt.

In het tweede deel van het hoofdstuk komen de producenten zelf aan bod. Bekeken wordt hoe erfgoedproducenten zich bewegen binnen de context van overheidsbeleid inzake erfgoedproductie en welke affiniteit de producenten vertonen met diverse perspectieven en groepen. In het laatste deel van het hoofdstuk worden de eerder besproken kaders en producenten samengebracht, onder meer aan de hand van een casus over de reizende tentoonstelling *De erfenis van slavernij*.

Contexten van erfgoedproductie

In de productie van slavernijerfgoed zijn lokaliteit en andere geografische dimensies steeds terugkerende aspecten, net als de mogelijkheden die mondialisering creëert. Daarom worden hier de contexten bekeken die gevormd worden door nationale bevolkingsgroepen, internationale erfgoedrelaties en internationaal toerisme.

Lokale bevolkingsgroepen

Traumatisch erfgoed kent vaak twee partijen gelieerd aan historische rollen: die van daders en slachtoffers. De nazaten van deze partijen bekijken het verleden vanuit tegengestelde invalshoeken. In erfgoedpresentaties willen zij de legitimatie zien van de rollen van hun voorouders en van hun eigen hedendaagse maatschappelijke positie. Hedendaagse politieke en sociaal-economische machtsverhoudingen worden zo katalysatoren voor standpunten

in groepsrepresentatie. In hoofdstuk II is de demografie van de vier casuslanden beschreven vanuit de context van het slavernijverleden: de context van daders, slachtoffers en andere groepen. Daarbij is aangegeven of de nazaten van koloniale slavenhouders en machthebbers in de postkoloniale staten nog economische of politieke macht bezitten. In deze paragraaf wordt verkend in hoeverre de maatschappelijke posities van deze bevolkingsgroepen zich vertalen in eigenaarschap en zeggenschap in erfgoedbeleid en erfgoedproductie.

In de bestudeerde postkoloniale democratieën hebben nazaten van alle groepen electorale macht. Naast slaafgemaakten waren onder koloniale regimes ook andere groepen subaltern, zoals de inheemse bevolking en contractarbeiders. Daarnaast vormen soms ook de nazaten van witte en lichtgekleurde slavenhouders en machthebbers een aparte bevolkingsgroep. In de casuslanden is dit een kleine tot zeer kleine groep. Daarom is het interessant te onderscheiden of deze laatste groep, ondanks hun wellicht beperkte electorale macht, economische macht heeft behouden. Economische macht verschaft immers invloed op beleid en erfgoedproductie.

Tabel IV.1 laat zien dat de maatschappelijke verhoudingen tussen daders en slachtoffers in de casuslanden variëren. De groep nazaten van slaafgemaakten is relatief het meest omvangrijk op Curaçao en afwezig in Ghana. De electorale macht van deze groep verklaart dus niet waar slavernijpresentaties voorkomen. Worden de diverse subalterne groepen bij elkaar genomen, dan vormt dat in alle landen een grote groep. Alleen op Curaçao en in de West-Kaap echter, staat hier een groep nazaten van koloniale machthebbers tegenover. Die heeft bovendien een aanzienlijke economische macht. In die twee casuslanden was slavernij tot het einde van de twintigste eeuw niet terug te zien in historische presentaties.

Tabel IV.1 Electorale macht lokale nazaten slaafgemaakten, subalterne groepen, en slavenhouders¹

	Suriname	Curaçao	West-Kaap	Ghana
Nazaten slaafgemaakten	41% Afro-Surinaams	85% Afro-Curaçaos	43% Aziatisch-Afrikaans Afrikaanstalig	-
Nazaten subalternen	97%	85%	82%	100%
Nazaten slavenhouders en machthebbers	-	±10% ¹	18%	-

¹ In deze tabel worden alleen slavenhouders en slaafgemaakten gerelateerd aan westers-koloniale slavenarbeid bedoeld, niet die van West-Afrikaanse vormen van onvrije arbeid. Cijfers bevolkingsgroepen afkomstig uit Centraal Bureau voor de Statistiek, 2009; *Statistics South Africa*; *The World Factbook*, 2008 est.; *The World Factbook*, 2009 est.

Zoals in hoofdstuk I vermeld, werkten erfgoedproducenten tijdens de koloniale periode aan een beschavingsoffensief. De westerse cultuur werd gepresenteerd als de hoge culturen en de niet-westerse culturen werden als 'volkscultuur' lager geclassificeerd en gepresenteerd in een etnografische context.² Hiermee werd een context van culturele hegemonie gebouwd rondom een bestaande sociaal-economische en politieke machtsstructuur die gebaseerd was op etnische uitsluiting. Hoe manifesteren deze koloniale structuren zich in de erfgoedproductie in de postkoloniale casuslanden?

Op Curaçao en in Zuid-Afrika zijn correlaties tussen etniciteit en sociaal-economische status nog duidelijk zichtbaar. Nazaten van witte en lichtgekleurde families uit de koloniale en postkoloniale periode zijn er oververtegenwoordigd in de economische elite.³ Tijdens het onderzoek waren in kringen van professionals op het terrein van materieel erfgoed witte en lichtgekleurde elites oververtegenwoordigd. In Zuid-Afrika is zowel in de museale overheidsinstellingen als in de privésector vrijwel elke medewerker wit. Ook op Curaçao waren tot laat in de twintigste eeuw museummedewerkers wit of lichtgekleurd. Rond de laatste eeuwwisseling kreeg de Afro-Curaçaose beweging, die vanaf de jaren zestig had gepleit voor het tonen van slavernijerfgoed, meer zeggenschap in het bepalen van het museale beleid. In nieuwe, door de overheid gesteunde musea werden Afro-Curaçaose medewerkers aangesteld en een witte directeur met een sterke Afro-Caribische oriëntatie. In Suriname is de situatie vergelijkbaar. Het valt op dat de mensen met erfgoedrelevante academische opleidingen, en mensen die toegang hebben tot de middelen voor het financieren van privé-initiatieven, overwegend wit of lichtgekleurd zijn, of van Nederlandse origine.

Ondanks de economische en bestuurlijke macht van een witte of lichtgekleurde minderheid kan een zwarte meerderheid politieke macht naar zich toe te trekken bij vrije democratische verkiezingen. Op Curaçao gebeurt dit sinds 1969 af en aan, in Zuid-Afrika onafgebroken vanaf 1994. In Zuid-Afrika werd zwarte politieke macht onmiddellijk omgezet in een nieuwe grondwet en een nieuw beleid voor historische presentaties. Op Curaçao leidde zwarte politieke macht niet direct tot het opnemen van het gedachtegoed van slavennazaten bij de formulering en uitvoering van beleid voor historische presentaties. In Suriname, waar anders dan op Curaçao en in Zuid-Afrika geen lokale witte economische elite bestaat, was de noodzaak van de representatie van Afro-Surinaams en slavernijerfgoed decennia eerder tot beleidskringen doorgedrongen.

De Afro-Curaçaose groep is voortdurend in onderhandeling met de lokale elite en Nederland over haar positie. Rond de laatste eeuwwisseling laaiden Afro-Curaçaose gemoederen daarover flink op.⁴ Tegelijkertijd werd in die periode een aantal belangrijke veranderingen in het lokale

² Zo is de Sticusa, de in Nederland opgezette Stichting voor Culturele Samenwerking binnen het Koninkrijk, (1948-1990), verweten geen samenwerking of uitwisseling voor te staan, maar slechts eenzijdige bevordering van de Nederlandse cultuur in Suriname en de Antillen (Gruythuysen & Tempelaars, 1993).

³ Ik bedoel hier Europese, Joodse en Arabische migranten.

⁴ Twistpunten waren onder meer de positie van Nederlandse werknemers en stagiaires op Curaçao en Nederlandse zakelijke investeringen op Curaçao, waaronder Kura Hulanda. Dit moet gezien worden in de context van de positie van Curaçao en Curaçaoënaars binnen het koninkrijk, de economische problemen van het eiland en de groeiende armoede.

herdenkingsbeleid doorgevoerd, waardoor het slavernijverleden meer erkenning kreeg.⁵ Hoewel de ontwikkeling van lokale narratieven op Curaçao in de twintigste eeuw zich langzamer voltrok dan in Suriname, is begin eenentwintigste eeuw het resultaat op Curaçao groter. Sinds 2007 heeft Curaçao Suriname ingehaald als het gaat om het aantal slavernijtentoonstellingen.

In elk van deze landen verloopt de postkoloniale ontwikkeling van de integratie van slavernij in het nationale narratief anders. De sociale geschiedenis van slavernij krijgt langzamerhand meer aandacht van de overheid, in de educatieve sector en in musea en daar zijn zwarte intellectuelen en -medewerkers bij betrokken. Toch blijven nazaten van slaafgemaakten opvallend afwezig in de hogere posities binnen erfgoedinstellingen.

Aziatische groepen

Er is een derde etnische groep die van belang is, de Aziatische. In Zuid-Afrika was grofweg de helft van de slaafgemaakten Aziatisch, de andere helft Oost- en West-Afrikaans. Hedendaagse Zuid-Afrikanen van Aziatische en Afrikaanse herkomst kunnen afstammen van slaven, van vrije migranten en van lokale Afrikanen. Zwarte, Aziatische en multi-etnische Zuid-Afrikanen relateren hun huidskleur niet aan slavenafkomst, zoals Afro-Caribische mensen wel doen. Het apartheidssysteem deelde mensen in naar huidskleur, niet naar slavenafkomst. Vanaf die periode hebben Aziatische Zuid-Afrikanen, ongeacht hun eventuele slavenafkomst, sociaal-economisch een betere positie kunnen opbouwen dan zwarte Zuid-Afrikanen.

Witte Zuid-Afrikanen bezetten het merendeel van de hoge posities in cultureel beleid, ook in de periode na de apartheid. Het zeer vooruitstrevende culturele beleid wordt door hen uitgevoerd. De bevolkingsgroep die na hen het best vertegenwoordigd is in personeelsbestanden van musea, is de Aziatische groep. Dit is te verklaren aan de hand van de betere sociaal-economische positie van de groep. Op stafniveau telt de Kaap geen zwarte, wel enkele Aziatische medewerkers. Zij kunnen van slaafgemaakten afstammen. Zij verwachten voorlopig de enige niet-witte conservatoren te blijven, omdat slechts weinig zwarte en Aziatische Zuid-Afrikanen academische erfgoedopleidingen volgen.

De Aziatische Surinamers stammen af van contractarbeiders, niet van slaven. Ook deze groepen worden in nationale erfgoedpresentaties vertegenwoordigd. In Suriname vormen de Aziatische groepen gezamenlijk een kleine meerderheid in het electoraat. Daar komt bij dat de Hindoestaanse groep meer economische macht heeft dan de Afro-Surinaamse groep. Hiermee hebben de Aziatische groepen dus sociaal-economisch en politiek een gunstigere positie dan de Afro-Surinamer en de zwarte Zuid-Afrikaan, terwijl deze groepen toch niet behoren tot de traditionele Europees georiënteerde erfgoedwereld. Vanuit hun maatschappelijke voorsprong op zwarte groepen lukt het Aziatische groepen in beide landen om relevante academische

⁵ Zie hoofdstuk II: het slavernijmonument en NAAM in 1998; de officiële herdenking van het slavenverzet vanaf 2001; *De erfenis van Slavernij* 2006; Museo Tula 2007.

opleidingen af te ronden en hogere posities in erfgoedkringen te verwerven, hoewel in Suriname geen Hindoestaanse conservatoren werkzaam zijn.⁶

Uit de verschillende slavernijgerelateerde demografische situaties van de casuslanden vloeien verschillende soorten dynamiek en spanningen voort. In deze periode, die van het doorbreken van de stilte, worden in Suriname, Curaçao en Zuid-Afrika de hogere erfgoedfuncties voornamelijk door witten vervuld en door een enkeling uit de Aziatische groepen. Voor een deel vloeit dit voort uit de correlatie tussen etniciteit en hogere sociaal-economische posities, keuzes voor erfgoedopleidingen en toegang tot museale posities. De kanttekening die hierbij gemaakt dient te worden is dat kleine landen als Suriname en Curaçao slechts een handvol erfgoedproducenten tellen. Daardoor kan de vertegenwoordiging van etniciteiten al ingrijpend veranderen door de aanstelling van een of twee medewerkers.

Verder liggen de middelen en netwerken voor privé-initiatieven op het terrein van materieel erfgoed eerder binnen het bereik van mensen met een hogere sociaal-economische positie, en die zijn relatief vaak wit. Dit kan weerstand oproepen bij sommige nazaten van slaafgemaakten en sympathisanten die stellen dat diaspora-erfgoed door witte ondernemers gekaapt en verkocht wordt (Haviser, 2002). Daar staat tegenover dat activistische slavennazaten het produceren van tentoonstellingen vaak niet als prioriteit stellen. En dat slavennazaten die wel doordringen tot erfgoedposities niet vanzelfsprekend postkoloniale narratieven en de sociale geschiedenis van slavernij op de agenda zetten.

De politieke urgentie van groepsrepresentatie in historische presentaties mondt soms uit in een alliantie tussen nazaten van slaafgemaakten en nazaten van andere koloniaal onderdrukten, zoals contractarbeiders. Afrikaanse en Aziatische groepen, die vanaf de koloniale periode beiden subaltern zijn geweest, kunnen elkaar vinden in nationale narratieven die zich afzetten tegen de voormalige koloniale bezetter. Dit is nog makkelijker wanneer de nazaten van de voormalige kolonisator/slavenhouder geen lokale groep van economische of politieke betekenis vormen. Dit is echter niet altijd het geval: verschillen in sociaal-economische positie tussen Aziatische bevolkingsgroepen en Afrikaanse bevolkingsgroepen kunnen ook onderlinge concurrentie oproepen.

Lokale variatie

In Ghana is de situatie geheel anders. De maatschappij die vóór de koloniale periode bestond, is daar niet vernietigd en vervangen door een koloniale raciale indeling waarop in het heden voortgebouwd wordt. Ghana heeft altijd zijn eigen economische en politieke systemen en culturele referentiekaders behouden. De koloniale systemen zijn daaraan toegevoegd en die zijn zeker invloedrijk, maar niet verheven tot exclusieve standaard. Bovendien is onder slavennazaten

geen sprake van cultuurverlies in de mate waarin dat in de koloniale slavernij in de landen van aankomst plaatsvond (Appiah, 1992; Boahen, 1987; Gilroy, 1993).

Onder Ghana's inwoners zijn afstammelingen van slaafgemaakten die naar de Amerika's zijn gebracht en afstammelingen van mensen die in allerlei gradaties lokaal geknecht waren. Ook zijn er afstammelingen van mensen die slaven verkochten aan trans-Atlantische handelaars en er zijn families die zelf mensen in allerlei gradaties van knechtschap aan zich bonden (Bailey, 2005; Perbi, 2004, 2006). Anders dan in de Amerika's en Zuid-Afrika was slavernij niet gebaseerd op een onderscheid tussen westers georiënteerde machtsposities enerzijds en knechting van niet-westerse etnische groepen anderzijds. En anders dan in de Amerika's en Zuid-Afrika kent Ghana geen lokale afstammelingen van slavenmakers die de eigen machtspositie bestendigen door vast te houden aan de westerse cultuur.

In de Ghanese erfgoedwereld zijn de betrokken professionals West-Afrikaans, niet Europees. Zij zijn mogelijk afstammelingen van slaven of slavenhouders, of allebei. In Ghanese kringen wordt daar niet openlijk over gepraat.⁷ Omdat het onderwerp taboe is, bestaat er ook geen publiek debat over de representatie van lokale onvrije arbeid in musea. In Ghanese erfgoedpresentaties krijgt het onderwerp slavernij aandacht vanwege een niet-lokaal publiek: de internationale toerist.

In westers georiënteerde erfgoedkringen en in Ghana in lokaal georiënteerde erfgoedkringen is te zien dat traditionele elites in principe het eigen, beperkte perspectief in het nationaal narratief hoog houden. Elites die hun economische en bestuurlijke macht niet ter discussie willen stellen, vermijden politiek debatten over slavernij en de erfenis van hedendaagse sociaal-economische ongelijkheid. Dit geldt zeker op een eiland als Curaçao, waar slavenafstammelingen een meerderheid vormen tegenover een kleine elite van Europese afstamming. Ook in Ghana wordt het openbaar bespreken van het lokale ouderschap zoveel mogelijk vermeden. In Zuid-Afrika daarentegen is in het licht van de apartheid, die nog vers in ieders geheugen zit, ervoor gekozen om de confrontatie tussen partijen niet te vermijden. Het presenteren van het verleden van etnische discriminatie, waaronder slavernij, wordt gezien als wenselijk en instrumenteel voor het in goede banen leiden van de toekomstige samenleving. In Suriname biedt de relatieve lokale afwezigheid van de 'dadergroep' de gelegenheid om elkaar te vinden in een gedeelde ervaring van onderdrukking. Omdat de confrontatie met het slavernijverleden niet in tegenspraak is met de narratieven van lokale bevolkingsgroepen, kan het de nationale eenheid zelfs versterken.

De variatie in samenstelling van lokale bevolkingsgroepen gerelateerd aan machtsstructuren en slavernij maakt de context voor erfgoedproducenten in elk land verschillend. In het publieke debat is het thema slavernij controversieel omdat de hedendaagse sociaal-economische ongelijkheid overeenkomsten vertoont met de vroegere koloniale verhoudingen. In alle casuslanden geldt dat in professionele kringen rondom materieel erfgoed op stafniveau vaker nazaten van slavenhouders werkzaam zijn dan nazaten van slaafgemaakten. Een lobby van

⁶ Voorbeelden zijn de conservator van de Slave Lodge, medewerkers en bestuur van het District Six Museum en diverse docenten en hoogleraren geschiedenis en erfgoed in beide landen.

⁷ Naar de stilte wordt verwezen door Bailey (2005); Hartman (2007); Holsey (2008); Opoku-Agyemang (1996); Phillips (2000).

slavennazaten blijkt instrumenteel om de representatie van deze groep te bepleiten. Toch zijn het, bij gebrek aan slavennazaten als conservatoren, de nazaten van slavenhouders die de presentaties verwezenlijken. Binnen erfgoedkringen lijkt solidariteit met de onderdrukten een belangrijker reden om te kiezen voor het produceren van een slavernijtentoonstelling dan de persoonlijke etnische identificatie. Deze belangstelling voor subalterne groepen overschrijdt ook landsgrenzen.

Internationale contexten

Koloniaal erfgoed en slavernijerfgoed zijn ontstaan uit contacten tussen verschillende continenten. In de late koloniale periode stond in presentaties van dat erfgoed het perspectief van het Europese 'moederland' centraal. Deze presentaties werden geproduceerd en gefinancierd door kringen gerelateerd aan Europese koloniatoren. In de huidige postkoloniale periode treedt een perspectiefverandering op. Wie voert deze beleidsveranderingen door en wie stelt de benodigde middelen beschikbaar?

Trans-Atlantische driehoek

Na de Europese aanwezigheid in de Amerika's en Afrika en de (gedwongen) migraties uit Afrika en Azië naar de Amerika's en Zuid-Afrika, ontstond in de twintigste eeuw een tweede migratiegolf, dit keer van de Amerika's en Afrika naar Europa. Onder deze migranten, onder anderen in Nederland, vond een versnelde politieke bewustwording plaats. De ervaring van uitsluiting door autochtone Nederlandse kringen enerzijds, educatie en de mogelijkheden tot organisatie anderzijds, stimuleerden slavennazaten tot actie. Zo introduceerden deze transnationale gemeenschappen de herdenking van de afschaffing van de slavernij en de herdenking van het Curaçaose verzet in het land van de voormalige slavenhouder. Mede geholpen door de mondiale agendering van de trans-Atlantische slavernijgeschiedenis, veroverde het thema stapsgewijs een plek in de Nederlandse geschiedenis en de presentatie daarvan. Hoogtepunten in dit proces zijn de oprichting van een nationaal herdenkingsmonument en een Nationaal Instituut voor het Nederlands Slavernijverleden en Erfenis, en de opname van slavernij in de historische canon van Nederland, alle tussen 2002 en 2006.

In Nederlandse erfgoedkringen voltrok zich een merkbare verandering. Bij de herdenking van 140 jaar afschaffing van slavernij in 2003 wijdde diverse musea en erfgoedinstellingen tentoonstellingen aan het thema. Sindsdien wordt in relatie tot koloniale onderwerpen in musea het aspect slavernij vaker genoemd.⁸ Bovendien wordt meer samengewerkt op trans-Atlantisch niveau. Zo komen tentoonstellingen tot stand waarvan een deel ook naar diverse landen reist.⁹

⁸ Voorbeelden zijn de tentoonstelling *Suiker* in het Amsterdams Historisch Museum (2005-6), en de actuele toelichting in het Rijksmuseum Amsterdam bij de diorama's van Gerrit Schouten en het portret van Jan Valckenburgh (zie hoofdstuk II). Het Tropenmuseum had toen al een vaste opstelling over het Nederlands slavernijverleden.

⁹ Voorbeelden zijn de tentoonstelling *De erfenis van slavernij* van het Rotterdamse Wereldmuseum, die reisde naar Curaçao en Suriname; de NiNsee tentoonstellingen *Onder de hoede van de Heer* die vanaf 2008 reisde naar Curaçao, Aruba en Suriname en

Een meer permanente trans-Atlantische samenwerking is The Atlantic World and the Dutch (AWAD). Deze organisatie werkt sinds 2004 aan de vergroting van de toegankelijkheid van diverse grensoverschrijdende erfgoedbronnen en -projecten, onder meer in de casuslanden van dit onderzoek. Het project wordt gefinancierd door diverse Nederlandse instellingen op het terrein van cultuur, onderzoek en erfgoed.

In en vanuit Nederland ontwikkelen zich onder de grotere erfgoedproducenten en instellingen transnationaal geïnspireerde, trans-Atlantische en multilaterale initiatieven. Maar er zijn ook Nederlandse subsidies en fondsen die particuliere erfgoedinitiatieven in de casuslanden mogelijk maken. Zo is de renovatie van Plantage Frederiksdorp in Suriname uitgevoerd met een substantiële bijdrage voor het behoud van Nederlands gebouwd erfgoed van de Nederlandse Staat; kon de Stichting Merodia in Suriname van start gaan dankzij een subsidie van de Gemeente Amsterdam en won het District Six Museum in Kaapstad in 2003 een geldprijs van het Prins Claus Fonds. Ook lokale bedrijven sponsoren vaak cultuur en educatie op basis van een gecombineerde doelstelling van maatschappelijke verantwoordelijkheid en imagomarketing. Zo kreeg Stichting Merodia naast de gemeentelijke subsidie ook een financiële bijdrage van mijnmultinational IAMGOLD.NV.

Vaak bestaan er historische banden tussen de verstrekker en ontvanger van financiële middelen. Soms gaat het om een zeer direct gedeeld verleden, soms is de band minder direct, maar is er historische interesse voor het bewaren van unieke erfgoedlocaties. Zo heeft Fort Amsterdam in Ghana een bijdrage ontvangen van de Gemeente Amsterdam, maar is de uiteindelijke restauratie uitgevoerd en financieel mogelijk gemaakt door de Italiaanse erfgoedorganisatie Scuola Edile di Perugia. Italië had in de periode van de trans-Atlantische slavernij handelsrelaties met Ghana, maar geen aanmerkelijke belangen op Ghanees grondgebied. Toch nam Italië het initiatief voor het conserveren en tentoonstellen van Europees-Ghanees erfgoed. Zo is door diverse Italiaanse erfgoedinstellingen een tijdelijke tentoonstelling samengesteld van Italiaanse archiefstukken over historische reizen in Afrika.¹⁰ Die tentoonstelling heeft in 2008 gestaan in Cape Coast Castle.

Supranationaal

Fort Amsterdam is niet het enige voorbeeld waar sprake is van directe en indirecte historische banden. Ghana kan rekenen op verreweg de meeste internationale bijdragen aan de conservering en ontsluiting van erfgoed van het trans-Atlantisch slavernijverleden. Het erfgoed van het trans-Atlantisch slavernijverleden in Ghana kreeg al vanaf 1979 mondiale aandacht door de opname van de forten op de Werelderfgoedlijst en opnieuw in 1994 met de lancering van het UNESCO *Slave Route Project*. Ghana is het enige casusland dat naast erkenning, ook financiële bijdragen van de UNESCO heeft ontvangen. Deze middelen waren voor Fort Ussher en het National

Kind aan de ketting, die in 2010 reisde naar Suriname en gepland staat te reizen naar Curaçao en Aruba; de tentoonstelling *Foto's uit Suriname en Curaçao*, van het Rijksmuseum (2009), gepland te reizen naar Suriname.

¹⁰ Centro Studi Archeologia Africana di Milano; Museo di Storia Naturale di Milano; Museo degli Sguardi-Raccolte Etnografiche di Rimini en de Italiaanse ambassade in Ghana.

Museum in Accra. Het betreft hier een project over een Noors slavenschip, de Fredensborg, waarover een tentoonstelling is gemaakt met versies voor Noorwegen en Ghana.

En het blijft niet bij de UNESCO. Ghanees-Europees erfgoed, en daarmee slavernijerfgoed, kan rekenen op veel buitenlandse financiële steun. De grote permanente tentoonstelling in Cape Coast Castle is een productie die gemaakt is in nauwe samenwerking met het Amerikaanse Smithsonian Institute. De diverse forten en kastelen waarin slavernijtentoonstellingen te zien zijn, Cape Coast, Elmina en Fort Ussher in Accra, hebben financiële bijdragen gehad van het Prins Claus Fonds, de Europese Commissie, USAID, UNDP en Shell.¹¹

Shell en de eerder genoemde IAMGOLD.NV zijn niet de enige multinationals die slavernijpresentaties sponsoren. Deze bedrijven doen dit soms omdat hun product een relatie heeft met dat verleden. De Anglo American Group is eigenaar van de Zuid-Afrikaanse wijnboerderij Vergelegen. Anglo American Farms Ltd heeft al in 1989 wetenschappelijk onderzoek laten uitvoeren naar de sociale geschiedenis van de boerderij. Het resultaat wordt getoond in een tentoonstelling in situ, met verwijzingen naar de plaatsen waar slaven gewoond hebben en begraven liggen. Een dergelijk initiatief trekt hoog bezoek en die aandacht wordt door de onderneming weer publicitair ingezet. Zo prijken op de presentatie op Vergelegen foto's van de echtparen Mandela en Clinton, en de Engelse koningin.

Kura Hulanda op Curaçao is een toeristische onderneming die een slavernijmuseum heeft geopend, geïnspireerd door de locatie en vanuit overwegingen van maatschappelijke verantwoordelijkheid. Dat de UNESCO Willemstad, het gebied waarin Kura Hulanda staat, toevoegde aan de Werelderfgoedlijst en het Slave Route Project startte, zal het vertrouwen in het welslagen van het museum hebben verhoogd. Doorslaggevend was echter dat de initiatiefnemer van Kura Hulanda een gat in de erfgoedmarkt zag. Tot dan toe hadden lokale partijen nooit een slavernijtentoonstelling geproduceerd. Culturele activisten hadden decennialang gepleit voor meer erkenning van het slavernijverleden, maar dat had niet geleid tot een tentoonstelling. Voor een vermogende ondernemer van buitenaf, niet gehinderd door financiële drempels of lokale sociale conventies, was het opzetten van een slavernijmuseum relatief eenvoudig.¹² Kura Hulanda leverde aan de lokale toeristische industrie het bewijs dat door de mondiaal veranderende houding tegenover het koloniale en slavernijverleden, toeristen wel degelijk interesse tonen in de keerzijde van de geschiedenis. Het museum werd een katalysator in het proces van de representatie van slaafgemaakten in historische presentaties. Tien jaar later, in 2008, telt het eiland ook twee door de overheid gesteunde slavernijpresentaties.

Hedendaagse slavernijpresentaties in het Caribisch gebied en Afrika hebben dus baat bij het gegeven dat slavernijerfgoed trans-Atlantisch en, mede vanwege de recente Caribische en

Afrikaanse migratie naar Nederland, transnationaal erfgoed is. Slavernijtentoonstellingen bestaan dankzij lokale inspanningen, maar ook dankzij bijdragen van Nederlandse, Europese, Noord-Amerikaanse en supranationale erfgoedorganisaties, en dankzij multinationale ondernemingen. Zo worden de mogelijkheden voor erfgoedproducenten in de Nederlandse Cariben, die zelf minder middelen kunnen reserveren voor tentoonstellingen, door samenwerking met Nederlandse partners vergroot. Landen als Ghana en Zuid-Afrika, die presentaties over slavernij beleidsmatig stimuleren, weten daarvoor ook andere internationale partners en middelen aan te trekken. Van directe samenwerking tussen de Caribische en Afrikaanse casuslanden is geen sprake, onder meer door gebrek aan middelen. Onder de huidige omstandigheden blijkt er geen snelle verzadiging bij de producenten: het aantal presentaties groeit vrijwel jaarlijks. Voor presentaties mogelijk gemaakt door internationale samenwerking is er ook een internationaal publiek.

Toerisme en de lokale economie

Sinds de jaren zestig stimuleren supranationale fora en organisaties toerisme als inkomstenbron voor niet-geïndustrialiseerde landen. Instrumenten zoals UNESCO's Werelderfgoedlijst versterken de relatie tussen erfgoed en de toeristenindustrie. Vanwege het economisch belang van toerisme houden nationale en regionale overheden in velerlei aspecten van hun beleid, zoals ruimtelijke ordening en ondernemerschap, rekening met erfgoedpresentaties. Daarmee drukken economisch relevante doelgroepen een steeds zwaardere stempel op erfgoedpresentaties.

Voor elk van de casuslanden is toerisme een relevante inkomstenbron. Suriname haalt 3,6 % van zijn inkomsten uit internationaal toerisme, Ghana en Zuid-Afrika elk 8,6% en Curaçao maar liefst 23,6%.¹³ De groep internationale toeristen die Ghana bezoekt, is in grootte vergelijkbaar met 2,5% van de nationale bevolking; Suriname trekt evenveel toeristen als 28,6% van de bevolking; de West-Kaap wordt bezocht door een groep zo groot als 37,5% van de bevolking en Curaçao wordt door maar liefst 1,6 keer meer mensen bezocht dan er op het eiland wonen.¹⁴ Uitgaande van de omvang van de toeristische publieksgroep en de bijdrage die dat levert aan het nationaal inkomen, is het waarschijnlijk dat er in de casuslanden bij de productie van historische presentaties rekening wordt gehouden met de wensen van de toeristen.

Daar komt bij dat in de diverse casuslanden het inkomen per hoofd van de bevolking laag is en een aanzienlijk deel van de bevolking onder de armoedegrens leeft. In Ghana leeft 28,5% onder de armoedegrens, in Zuid-Afrika 50% en in Suriname zelfs 70%, cijfers over armoede

¹¹ Eigen observaties (aankondigingen bij forten); Osei-Tutu (2002, 2004); Teye en Timothy (2004); Bruner (2005). Volgens Debere, *Travel Africa Magazine* vonden restauraties plaats tussen 1992 en 1997 en werden zij mogelijk gemaakt door USAID en UNDP.

¹² Ik bedoel hiermee niet te zeggen dat er geen tegenstand was. Initiatiefnemer Jacob Gelt Dekker publiceerde in 2008 over de weerstand tegen zijn onderneming het boek *Persona non Grata*.

¹³ Berekend aan de hand van cijfers van *The World Factbook* en *Tourism Market Trends*. Nationaal inkomen Suriname en Curaçao uit *The World Factbook* (2004 est.), Ghana en Zuid-Afrika (2007 est.); inkomsten uit internationaal toerisme allen over het jaar 2004 uit *Tourism Market Trends* 2005 Edition. Deze cijfers gaan dus over heel Zuid-Afrika, niet alleen de West-Kaap. In het percentage van Ghana en Zuid-Afrika zit mogelijk een vertekening vanwege het niet overeenkomen van de jaartallen.

¹⁴ Berekend aan de hand van diverse cijfers. Cijfers bevolking Suriname *The World Factbook* (2009 est.); Curaçao *Centraal Bureau voor de Statistiek*, 2009; West-Kaap Statistics South Afrika, 2001; Ghana *The World Factbook* (2008 est.). Cijfers jaarlijks aantal toeristen Suriname, Curaçao en Ghana uit 2004, *Tourism Market Trends* 2005 Edition en 2006 Edition; Kaapstad 2006 volgens *South African Government Information*.

op Curaçao zijn niet bekend.¹⁵ Onder de lagere inkomens zijn er weinig reguliere bezoekers van erfgoedpresentaties (Falk, 1995, 2009; Merriman, 1991; Smith, 2009; Van den Broek, 2005). Deze algemene constatering kan onder meer worden verklaard door het hoge prijsniveau van het aanbod van veel erfgoedproducenten. Zo kost op diverse plantagebestemmingen in Suriname een verblijf \$130-280 per dag. In een land waar de meerderheid van de bevolking beneden de armoedegrens leeft, begroeten de producenten de internationale toerist dus vaker als klant dan de lokale bezoeker. Kortom, veel van de uitbaters van de locaties waar slavernij zich heeft afgespeeld, richten zich op een internationaal publiek.

Toeristisch aanbod

Zoekend naar de politieke en sociaal-economische contexten waarbinnen erfgoedproducenten werken, is niet alleen het economische belang van de toeristenindustrie relevant, maar ook het aanbod van de toeristenindustrie. In het toerisme wordt steeds minder onderscheid gemaakt tussen massatoerisme en cultureel toerisme. In het postmoderne tijdperk richt de toeristenindustrie zich met een gevarieerd cultureel aanbod op meer individuele consumptiepatronen (Smith, 2009). Ook is toerisme steeds minder voorbehouden aan de hogere klasse: de middenklasse is nu oververtegenwoordigd onder toeristen. Daarmee gaan ook steeds meer nazaten van subalternen tot dit publiek behoren. Voor dit onderzoek is de verhouding van belang tussen de wijze waarop het land zichzelf neerzet voor potentiële bezoekers en hoe het slavernijverleden daarin past.

Toen in de jaren vijftig op Curaçao het toerisme ontwikkeld werd, richtte het eiland zich op het aanbieden van ontspanning. Lang is gedacht dat de toerist die op zoek was naar zon, zee en romantiek, niet geconfronteerd zou willen worden met een pijnlijk verleden. Hoewel het eiland zich wilde onderscheiden van andere Caribische strandbestemmingen, werd het slavernijverleden aanvankelijk niet gezien als optie. Aan het vertrouwde pakket van shoppen en cocktails werden vanaf de jaren negentig sportieve activiteiten toegevoegd, niet de sociale geschiedenis van het eiland. De historische aspecten van het eiland die wel getoond werden, waren het Nederlandse gebouwde erfgoed en de folkloristische opvoering van Afro-Curaçaos erfgoed.

Ondertussen ontwikkelde zich wereldwijd een divers aanbod van traumatisch erfgoed, dat de internationale thanatoerist aantrok. Op Curaçao durfde een financieel onafhankelijke Nederlandse ondernemer het als eerste aan om het slavernijverleden als toeristisch product aan te bieden. Het Kura Hulanda Museum, op het terrein van Hotel Kura Hulanda Spa en Casino, toonde aan dat de internationale toerist niet afgeschrikt wordt door een controversieel verleden. Het grootste deel van de bezoekers is Nederlands en een kleinere, specifieke groep bezoekers is Afro-Amerikaans. Kura Hulanda Museum brengt het verleden op een laagdrempelige, aantrekkelijke manier die goed aansluit bij wat de toerist die Curaçao bezoekt, verwacht. De

toeristische sector van Curaçao heeft hierdoor ingezien dat de term slavernij niet vermeden hoeft te worden in de marketing van het eiland.

Anders dan Curaçao beoogt Suriname de ecotoerist aan te spreken, de liefhebbers van natuur en kleinschaligheid. Suriname's rivieren worden daarbij benadrukt. Daar zijn twee relaties met slavernij: via deze waterwegen zijn de voormalige plantages en veel hedendaagse Marrondorpen te bereiken. Zoals beschreven in hoofdstuk II, ziet Suriname zijn slavernijverleden als onbetwist onderdeel van zijn nationaal verleden. Een substantieel deel van de toeristen die het land bezoeken, heeft familie of vrienden in Suriname en is dus enigszins vertrouwd met de sociale geschiedenis van het land. Tegelijkertijd is het slavernijverleden geen uitgesproken onderdeel van het toeristisch product. Op toeristische locaties als het Surinaams Museum, plantage Frederiksdorp en de Marronbestemming Danpaati River Lodge, ontstaat zo een continue onderhandeling over de plaats die het thema inneemt. Afhankelijk van de wensen van het publiek en de aanpak van de gids kan het centraal staan of genegeerd worden en alles daartussenin.

Zuid-Afrika is een duidelijk voorbeeld van een land met een mondiaal imago van een traumatisch verleden. Hoewel hoofdbestanddelen van de aantrekkingskracht van het land vooral het natuurschoon en daarnaast de culturele rijkdom en de wijnindustrie zijn, is het recente politieke verleden wereldwijd bekend. De strijd tegen het apartheidsregime is internationaal breed gesteund en Mandela is een mondiaal icoon. Velen voelen een persoonlijke verontwaardiging over de onrechtvaardigheid van het voormalige regime en zijn voldaan over de overwinning van het geweldloze verzet. Dat geldt voor Zuid-Afrikanen en toeristen, ongeacht etnische barrières. Het imago van het nieuwe Zuid-Afrika, dat de apartheid overwon, spreekt toeristen aan. Net zoals in het Holocaust Museum in Washington, waar de bezoeker in de rol van de overwinnaar geplaatst wordt (Pollock, 2003), kan vrijwel elke toerist zich vereenzelvigen met de oppositie tegen het apartheidssysteem. Zo wordt niet zozeer de traumatische geschiedenis van een land, maar vooral het goede gevoel van de triomf onderdeel van de beleving van de toerist.

Zuid-Afrika is zich zeer bewust van de noodzaak van verzoening tussen partijen om het land na de apartheid weer op te bouwen en leefbaar te houden. Daarom moeten trauma's benoemd worden, oorzaken geïdentificeerd en toekomstige verantwoordelijkheden onderwezen. Daarin past de presentatie van het slavernijverleden als voorloper van het apartheidssysteem en de vergelijking van dit systeem met andere vormen van uitsluiting, zoals de Joodse holocaust. Het slavernijverleden wordt ontdaan van zijn specificiteit en vertaald naar universele thema's die voor elke wereldburger belangrijk zijn. Door dat bovendien op een aansprekende manier te doen, worden locaties met een traumatisch verleden internationale toeristische publiekstrekkers, zoals het Anne Frankhuis in Amsterdam.

Met het imago als het makkelijkst te bereizen land van West-Afrika trekt Ghana een breed toeristisch publiek. Daarnaast profileert het land zich als poort naar het moedercontinent

¹⁵ Inkomen per hoofd van de bevolking in Ghana \$1.400, Zuid-Afrika \$10.600, Nederlandse Antillen \$16.000, Suriname \$8.900. Cijfers *The World Factbook* respectievelijk 2007, 2007, 2007, 2000 en 2004 est..

voor nazaten van de middentocht.¹⁶ Hoewel de forten van Ghana algemene internationale publiekstrekkingen zijn, is het slavernijverleden van de forten tegelijkertijd een persoonlijk relevant reisdoel: voor velen in de Afrikaanse diaspora is Ghana een pelgrimsbestemming. In een algemene presentatie spreken Ghana's forten en koloniale geschiedenis een breed publiek aan. Maar voor een specifiek publiek zijn de forten een belangrijke bestemming in een zeer persoonlijke, emotionele zoektocht naar identiteit. Deze groep ervaart daar een persoonlijke connectie met de voorouders.

Voor beide typen toeristen is een specifiek toeristisch aanbod ontwikkeld. Voor een breed publiek zijn er tentoonstellingen over de architectuur van de forten, de flora en fauna en de lokale culturen. Voor de pelgrim is er Panafest, zijn er slavernijtentoonstellingen en 'roots and routes'. Met het Joseph beleidsplan van 2007 is bovendien expliciet gemaakt dat Ghana pelgrimsbezoeken uit wil breiden tot permanente economische relaties met nazaten van de trans-Atlantische geschiedenis (*Ghana Joseph Project*, 2007; Osei-Tutu, 2002).

Elk van de casuslanden presenteert zich op een eigen manier aan de toeristen. In deze verschillende vormen van toeristisch aanbod past het slavernijverleden op uiteenlopende manieren. Er zijn producenten die het slavernijverleden tonen als onderdeel van hun toeristisch aanbod. Andere producenten willen de toerist niet met dat verleden confronteren. Daardoor wordt binnen het toeristische aanbod slavernij als thema zowel getoond als vermeden.

Erfgoedproducenten

De kaders waarbinnen producenten van presentaties werken, blijken lokale en internationale dimensies te kennen. Hoe bewegen erfgoedproducenten binnen deze contexten? Hoe verhouden erfgoedproducenten zich tot overheidsbeleid ten aanzien van de productie van erfgoed? Welke affiniteit vertonen erfgoedproducenten met hedendaagse bevolkingsgroepen en koloniale of subalterne perspectieven?

Producenten en overheidsbeleid

In hoofdstuk II viel op dat Zuid-Afrika en Ghana meer tentoonstellingen over slavernij tellen dan Suriname en Curaçao, zonder dat dit terug te voeren is op factoren uit het verleden. Zo staat op geen enkele locatie van de Surinaamse plantagegeschiedenis een slavernijtentoonstelling. De twee Afrikaanse landen daarentegen tellen elk al drie slavernijtentoonstellingen van één enkele centrale erfgoedproducent, respectievelijk Iziko en GMMB, beide overheidsinstellingen. Het is dus interessant om te kijken naar de invloed van het overheidsbeleid op de productie van slavernijpresentaties.

¹⁶ Hierin speelt mee dat voor Afro-Amerikanen die vaak alleen Engels spreken, Ghana een toegankelijker bestemming is dan Franstalige West-Afrikaanse landen als Senegal en Benin.

Ghana heeft een helder nationaal erfgoedbeleid en kent een samenwerkingsverband van musea (GMMB), dat het erfgoedbeleid van de overheid uitvoert. Net als veel andere landen moedigt de Ghanese overheid het tonen van de eigen rijke culturele geschiedenis aan. Daarnaast beschouwt de overheid in het nationale erfgoedbeleid het slavernijverleden als relevant voor een specifiek publiek: de diasporatoerist. Ghana presenteert zich al vanaf de onafhankelijkheid in 1957 als de toegangspoort tot Afrika voor de diaspora. Het land doet dat zowel uit politieke en sociale overtuiging – het pan-Afrikanisme –, als uit economisch belang. In groeiende mate is Ghana zich bovendien bewust van het belang de lokale bevolking vertrouwd te maken met het trans-Atlantische verleden. Veel diasporatoeristen verwachten in Afrika verwelkomd te worden als langverwachte familieleden en niet behandeld te worden als reguliere toeristen (Hartman, 2007; Holsey, 2008; Phillips, 2000). Wanneer de lokale bevolking zich bewust is van die behoefte en de gevoeligheid van het thema trans-Atlantische slavernij, bevordert dat bij diasporatoeristen een positieve ervaring van het land (*Akwaaba Anyemi*, 2007).

De productie van slavernijpresentaties vaart wel bij deze opstelling van de overheid. De overheid investeert niet alleen zelf in presentaties, maar trekt ook sponsors en producenten aan uit andere landen voor de productie. De internationale bijdrage is groter dan in de andere casuslanden, met name vanwege de forten, die de Europese aanwezigheid in Afrika en de relatie met de slavenhandel belichamen. Het zijn unieke monumenten vanwege hun aanzienlijke aantal en de goede staat waarin ze verkeren. Ze staan vanaf 1979 op de Werelderfgoedlijst. Internationale samenwerking heeft het behoud van de forten en de totstandkoming van Ghana's belangrijkste tentoonstellingen mogelijk gemaakt. De slavernijpresentaties in Cape Coast Castle, Elmina Castle, Fort Ussher en het National Museum of Ghana zijn alle gerealiseerd tussen 1994 en 2007. Ook Assin Manso is een overheidsinitiatief. Maar het verband met het slavernijverleden wordt niet op elke slavernijlocatie genoemd: zo noemt de GMMB slavernij niet in de presentaties van de Ashanti heiligdommen.

Ook de Zuid-Afrikaanse West-Kaap kent een centraal erfgoedbeleid en een samenwerkingsverband van museale instellingen, dat het beleid uitvoert (Iziko). De instellingen hebben een koloniale oorsprong, maar met het einde van de apartheid in 1994 is de oriëntatie veranderd. De negen historische musea en vier natuurhistorische en kunstmusea spelen een belangrijke rol bij de herformulering van de Zuid-Afrikaanse geschiedenis en identiteit. Drie van de musea presenteren slavernij als belangrijk thema: de Slave Lodge, het Bo-Kaap Museum en het bezoekerscentrum van wijnboerderij Groot Constantia. Daarnaast ondersteunt de overheid de ontwikkeling van slavernijpresentaties die geleend kunnen worden door musea buiten het Izikonetwerk. Dit heeft mogelijk gemaakt dat in de Slave Church en de Swellendam Drostdy postertentoonstellingen staan die de relatie tussen de locatie en het slavernijverleden toelichten.¹⁷

¹⁷ Producenten van de postertentoonstellingen zijn Western Cape Museum Service, Provincial Department of Cultural Affairs and Sport en Inyathelo (SA Institute for Advancement).

Wat opvalt in de West-Kaap is dat het overheidsbeleid in korte tijd veel presentaties mogelijk heeft gemaakt. Op centraal niveau is er onderzoek gedaan en de resultaten worden door diverse instellingen getoond, wat financiële voordelen heeft. Het onderzoek is vooral gedaan om het lokale slavernijverleden te ontsluiten. De overheid beoogt met het erkennen van dit erfgoed bij te dragen aan het behoud van de vrede en de opbouw van een nieuwe samenleving. Bovendien ziet de overheid het verleden van Zuid-Afrika, inclusief de culturele diversiteit en de geschiedenis van onderdrukking en overwinning, als iets dat interessant is voor de toeristen. Die visie wordt gedeeld door andere producenten. De tentoonstelling over slavernij op wijnboerderij Vergelegen, een commerciële onderneming, is daar een voorbeeld van. Vergelegen was de overheid trouwens vóór, de presentatie stamt uit 1989.

Eigen initiatief

Overheidsinitiatief in museale instellingen, zoals Ghana en Zuid-Afrika dat kennen, kwam op Curaçao pas aan het eind van de twintigste eeuw op gang. De oudere Curaçaose musea zijn alle particuliere initiatieven. Het Curaçaos Museum is het oudst en wordt vanwege zijn anciënniteit en centrale positie vaak gezien als een nationaal instituut, maar het is een privé-initiatief dat niet binnen nationaal geformuleerd erfgoedbeleid opereert. De overheid verleent wel subsidie. Bij afwezigheid van centraal erfgoedbeleid waren het de musea zelf die de thematiek bepaalden. Tot 1998 bleef het slavenleven onbesproken.

Het doorbreken van die stilte werd ingezet door een particulier Nederlands initiatief, het Kura Hulanda Museum. In datzelfde jaar werd het NAAM door de overheid in het leven geroepen, de eerste instelling die het erfgoedbeleid van de overheid formuleert. NAAM heeft daarnaast conserveringstaken, huisvest tijdelijke tentoonstellingen zoals *De erfenis van slavernij*, en heeft sinds 2007 een eigen bescheiden tentoonstellingsruimte waarin slavernij als thema terugkomt. In 2007 ging de overheidsinstelling Museo Tula open. Zodoende is het tonen van slavernij op een klein eiland in een kleine tien jaar verschoven van geen enkele presentatie naar één particuliere en twee presentaties in overheidsinstellingen.

Suriname heeft wel overheidsbeleid ten aanzien van erfgoed, maar alleen op de inhoud van historische presentaties. Het slavernijverleden is onderdeel van het nationale narratief en het land kent veel momenten waarop en locaties waar de slavernij herdacht wordt, maar presentaties en tentoonstellingen zijn geen speerpunt in dit beleid. Binnen het beperkte aantal presentaties toont alleen het Surinaams Museum het slavernijverleden. Het museum is een stichting, een particulier initiatief met koloniale roots, dat enige overheidssteun ontvangt maar zijn beleid voornamelijk zelf bepaalt.

In de casuslanden is er sprake van zeer uiteenlopende keuzes wat de thematiek in de historische presentaties betreft. Dat is te zien aan de behandeling van slavernij en aan de vertegenwoordiging van groepen. In de Kaap heeft het bestaande museale apparaat zich in dienst gesteld van de presentatie van diversiteit en sociale geschiedenis. Ook Ghana investeerde in een

centraal museaal samenwerkingsverband en wist daarvoor mondiale bijdragen te genereren. Deze Afrikaanse landen zijn groot en hebben dus profijt van schaalvoordelen in vergelijking tot de Caribische casuslanden. De Caribische overheden stellen dat ze weinig kunnen investeren in tentoonstellingen. Voor zover overheden gericht beleid formuleren, is te zien dat de keuzes daarbinnen ten eerste voortkomen uit verschillende visies op diversiteit in de samenleving. Ten tweede is het bedienen van toeristisch publiek een drijfveer (Ashworth e.a., 2007).

Die verschillende visies op diversiteit vloeien voort uit uiteenlopende ontwikkelingen in etnopolitieke situaties, op nationaal en supranationaal niveau. De Surinaamse overheid plaatst een aantal subalterne narratieven naast elkaar binnen één nationale geschiedenis, wat overeenkomt met de etnische balans in de postkoloniale samenleving. In Zuid-Afrika past het tonen van slavernij in het proces van de vorming van een nieuwe samenleving na de apartheid, maar ook in het toeristisch aanbod. Op Curaçao is het slavernijnarratief een politiek wapen van de hedendaagse Afro-Curaçaose politieke beweging in de strijd tegen de economische invloed van de lichtgekleurde elite en de politieke macht van Nederland. In Ghana is het trans-Atlantische verhaal een internationale trekker en bron van inkomsten, terwijl tegelijkertijd de aandacht afgeleid wordt van lokale problemen rondom arbeidsomstandigheden. Zo versterkt slavernij op verschillende manieren overheidsdoeleinden binnen uiteenlopende machtsvelden.

In de ruimte die overheden overlaten aan het particulier initiatief opereren uiteenlopende partijen, van commerciële ondernemingen tot meer activistische organisaties. In de koloniale periode kwamen museale initiatieven vaak voort uit elitekringen. De laatste jaren neemt het aantal initiatieven uit gemeenschappen van nazaten toe. Een voorbeeld is het District Six Museum, een particuliere stichting. Dit museum wil de herinnering van een specifieke wijkgemeenschap bewaren en het debat voeren over het lokale verleden van racisme en uitsluiting, waaronder slavernij. Deze aanpak past in bredere maatschappelijke ontwikkelingen zoals het werk van politieke pressiegroepen en de Truth and Reconciliation Commission (Rassool, 2006). Het museum vult zo het officiële erfgoedbeleid aan, wat aantoont dat ook dit beleid, dat zo expliciet gericht is op de weergave van diversiteit, specifieke groepsbehoeften onvold laat. Ook in Ghana blijken naast het overheidsaanbod nog behoeften vanuit specifieke gemeenschappen te bestaan, zoals de diaspora. Daarom zijn het W.E.B. Du Bois Memorial Centre in Accra en One Afrika vlakbij Elmina opgericht.

De initiatieven van commerciële ondernemers zijn van een geheel andere orde dan de initiatieven met een groeps- of gemeenschapsachtergrond. Het gaat hier om ondernemers die als invulling van de sociale verantwoordelijkheid van hun bedrijf slavernijpresentaties opzetten. Wijnboerderij Vergelegen is daar een voorbeeld van. Dit bedrijf heeft wetenschappers en erfgoedprofessionals ingehuurd voor de realisatie van een slavernijpresentatie. Het ontsluiten van het slavernijverleden van het bedrijf was een proactieve daad aan de vooravond van een politieke omslag, waarvan men kon verwachten dat die zou leiden tot een andere perceptie

van het verleden. De erfgoedpresentatie is nu een vast onderdeel van het landgoed, hoewel het belangrijkste product van de onderneming wijn blijft (zie intermezzo Vergelegen).

De relatie tussen het oorspronkelijk product, de slavernijpresentatie en de sociale context ligt anders bij het Hotel Kura Hulanda Spa en Casino. Deze onderneming is begonnen als een hotelcomplex, waaraan later vanuit sociale betrokkenheid een slavernijmuseum werd toegevoegd. Inmiddels versterken het hotel, het museum en de aanverwante activiteiten elkaar. Toerisme, erfgoedtoerisme en diasporatoerisme komen er bij elkaar, soms zijn er ook wetenschappelijke en publieke debatten rondom slavernij. Met de oprichting van een slavernijtentoonstelling ging de Nederlandse initiatiefnemer dwars tegen de overheid en lokale erfgoedproducenten in. De bestaande erfgoedkringen schermden daarop hun collecties en thematische territoria af. Kura Hulanda toont daarom geen objecten uit de collecties van de lokale musea en ook het vernoemen van een deel van het terrein naar Tula ging niet door. Ook onder de culturele activisten maakt het museum zich niet populair, vanwege het commerciële aspect van de onderneming.

Overheden beïnvloeden erfgoedpresentaties direct en indirect. In de Afrikaanse landen scheppen de overheden het beleidskader waarbinnen slavernij een museaal thema wordt. Dat gebeurt nu ook op Curaçao. In Suriname zijn weinig slavernijpresentaties. Het land telt echter over het algemeen weinig musea en het thema slavernij komt wel in andere publieke verwijzingen naar de geschiedenis voor. De factoren lokale aanwezigheid van nazaten van daders, hun economische rol en politieke invloed lijken dus te verklaren waarom in sommige landen de presentatie van het slavernijverleden meer of minder gevoelig ligt. In de keuze voor of tegen slavernijpresentaties worden politieke en economische redenen afgewogen: de beteugeling van sociale onrust en het economisch belang van de toeristenindustrie.

Affiniteiten en perspectieven

Bij gebrek aan overheidsinitiatief en instellingen is er meer ruimte voor particulieren om de inhoud van historische presentaties te bepalen. Deze producenten zoeken vaak aansluiting bij lokale politieke en economische machtsstructuren. Een enkeling, zoals Kura Hulanda, sluit meer aan bij mondiale ontwikkelingen dan lokale. In de casuslanden waar de overheden meer musea geopend hebben cq. subsidiëren, zijn er meer presentaties die aandacht schenken aan slavernij. In hoofdstuk III zijn bestaande historische presentaties ingedeeld in koloniale, postkoloniale en postraciale presentaties. Wie zijn de hedendaagse producenten die deze perspectieven produceren?

Veel musea die in de koloniale periode opgericht waren, presenteerden een koloniale visie die samenviel met de denkbeelden van de toenmalige overheid. De collecties behelsden veelal Europees geïnspireerd erfgoed, maar er waren ook etnografische collecties van niet-Europese bevolkingsgroepen en culturen. In de postkoloniale periode bleef het koloniale perspectief bestaan, zowel onder gevestigde als nieuwe producenten, maar er kwamen nieuwe perspectieven bij.

Sommige producenten van koloniale presentaties stellen hun locatie open voor tijdelijke tentoonstellingen en rondleidingen met een postkoloniaal perspectief, andere producenten voegen een permanente aparte presentatie over slavernij toe. Sommige etnografische musea gaan over op wisselende thematische presentaties waarin diverse etniciteiten terugkomen, anderen richten zich exclusief op slavernij of mensenrechten. Er zijn ook producenten die niet gericht zijn op erfgoed van de koloniale elite en die evengoed het slavernijverleden onbesproken laten. Marron- en andere Afro-Caribische en West-Afrikaanse culturen worden soms gepresenteerd zonder de relatie met slavenhandel en slavernij te benoemen. Over het algemeen echter zijn er vanaf de jaren negentig steeds meer producenten die in hun presentaties de sociale geschiedenis van slavernij tonen.

In alle vier casuslanden kiezen producenten voor perspectieven die sociale betrokkenheid tonen met slaafgemaakten of voor perspectieven waar dat niet gebeurt. Het gaat zowel om overheidsinstellingen als particuliere initiatieven, die keuzes maken vanuit diverse historische achtergronden en diverse hedendaagse politieke en economische contexten. Hieronder wordt bekeken hoe deze producenten zich verhouden tot slavenhouders, slaafgemaakten, en hun respectievelijke nazaten.

Zoals eerder genoemd, is de relatie tussen sociaal-economische positie en etniciteit terug te zien in de etnische achtergrond van het museum personeel.¹⁸ Dit verandert pas – langzaam – wanneer de overheid en de erfgoedsector nastreven dat de samenstelling van het personeelsbestand een afspiegeling van de verhoudingen in de samenleving als geheel is. Het is dan ook niet vreemd dat alleen in Zuid-Afrika enkele academisch opgeleide (mogelijke) nazaten van slaven werkzaam zijn op conservatorniveau of hoger. De Zuid-Afrikaanse overheid heeft van de vertegenwoordiging van groepen in culturele instellingen immers een doelstelling gemaakt. In de andere casuslanden, waar een dergelijk beleid minder specifiek is, zijn nazaten wel werkzaam in andere museale functies, zoals educatie.¹⁹ Nazaten van slaafgemaakten dragen daarnaast op andere manieren bij aan slavernijpresentaties, in bestuursfuncties, als adviseur en via eigen initiatieven.

De positie van conservator in het Caribisch gebied en in mindere mate ook in Zuid-Afrika wordt vaker bekleed door mensen die etnisch gerelateerd zijn aan slavenhouders en koloniale machthebbers, dan aan slaafgemaakten. Daarom zijn er erfgoedproducenten die weinig affiniteit hebben met het presenteren van het slavernijverleden. Zo merkte een producent tegen mij op niet te geloven dat slaven slecht behandeld zijn, omdat het aantal slaven hoger was dan het aantal slavenhouders. Daar staat tegenover dat de meerderheid van de slavernijpresentaties in de casuslanden door witte en lichtgekleurde conservatoren is geproduceerd. Dat wijst erop dat deze

¹⁸ Opleidingen en werk in de museale sector waren in het verleden vooral weggelegd voor de gegoede klasse die toegang had tot het benodigde culturele, sociale en economische kapitaal (Bourdieu, 1984).

¹⁹ Bij werving kan de voorkeur uitgaan naar lokale medewerkers, zonder te doelen op specifiek nazaten van slaafgemaakten.

conservatoren affiniteit voelen met postkoloniale perspectieven en de sociale geschiedenis van slavernij.

Bijzonder is dat in Zuid-Afrika een groot deel van het Izikopersoneel vanaf de tijd van de apartheid werkzaam is in de museale wereld. Deze witte Zuid-Afrikaanse medewerkers hebben er bewust voor gekozen om te werken binnen de nieuwe postraciale beleidskaders en goedbezochte slavernijpresentaties te maken. Hoewel wit museum personeel veel van de huidige slavernijpresentaties heeft geproduceerd, blijft de weerspiegeling van de lokale etnische diversiteit in het personeelsbestand een speerpunt voor erfgoedproducenten die het belang hiervan inzien.

In Ghana, waar geen lichtgekleurde culturele elite bestaat en de erfgoedsector na de onafhankelijkheid is opgebouwd, zijn alle museummedewerkers West-Afrikaans. Zij zouden mogelijk kunnen afstammen van slavenhouders, maar daar wordt in Ghana weinig over gepraat. Deze medewerkers hebben - net als die in andere landen - vaak opleidingen gevolgd aan instellingen die sterk op Europa waren georiënteerd. Zo heeft een deel van de museumprofessionals een universitaire architectonische achtergrond, aangevuld met erfgoedcursussen. Hierdoor ligt het zwaartepunt van hun kennis meer bij een materiële, door Europese erfgoedwetenschappen bepaalde visie op de forten dan bij het immateriële perspectief van de slavennazaten. Ook Afrikaanse historici voelen niet vanzelfsprekend affiniteit met overzeese slavennazaten en hun verleden. De Afrikaanse geschiedenis is zoveel breder dan alleen het trans-Atlantisch slavernijverleden. Om bij de bouw van de slavernijtentoonstellingen de eigen historische kennis aan te vullen, is externe inhoudelijke expertise aangetrokken, onder meer uit de Verenigde Staten.

Voor gidsen in Ghana is empathie voor slavennazaten een voorwaarde. Zij zijn ter plaatse de vertegenwoordigers van de presentaties en ontvangen dagelijks diasporatoeristen voor wie het bezoek van grote emotionele betekenis is. De rol van de gidsen is zeer bepalend voor de manier waarop de toerist zijn bezoek ervaart. Ook in de andere casuslanden geldt de voorwaarde dat de gidsen zich, onafhankelijk van hun eigen etnische achtergrond, persoonlijk kunnen inleven in het onderwerp. Hoewel uit het participatieve onderzoek tijdens de tours geen relatie bleek tussen de etniciteit van de gids en diens presentatie, is de etniciteit van de gids voor pelgrimpubliek wel een belangrijk punt. Daarover meer in hoofdstuk V.

Culturele activisten

Eerder is vastgesteld dat presentaties vaak een koloniaal perspectief hebben en museum personeel dikwijls een Europese achtergrond heeft. Culturele activisten gaan tegen het zelfbehoud van de gevestigde orde in, met als doel de vertegenwoordiging van een onderbelichte groep. In het Caribisch gebied zetten de culturele activisten zich vooral in om de verloren Afrikaanse identiteit terug te vinden. In Ghana doen Afro-Amerikaanse repatrianten hetzelfde voor diasporatoeristen. West-Afrikaanse slaafgemaakten konden aan de andere kant van de Atlantische oceaan nauwelijks contact houden met de culturen en het gebied van hun oorsprong. Culturele activisten willen die

Afrikaanse achtergrond herontdekken om de Afro-Caribische identiteit te versterken en los te maken van de koloniale context waarin die werd gevormd.

In Zuid-Afrika ligt dat anders. Veel slavennazaten hebben een nieuwe identiteit geformuleerd op basis van elementen die al buiten een koloniale context bestonden, namelijk de religie (islam) en betrokkenheid bij een specifiek gebied (Maleisië en Indonesië).²⁰ Het gaat activistische slavennazaten in de West-Kaap daarom minder om het (her)ontdekken van de culturele achtergrond buiten de koloniale context. Wel zijn zij, net als de Afro-Caribische nazaten, geïnteresseerd in wat het betekende slaaf te zijn en wat het inhoudt nazaat van een slaafgemaakte te zijn.

De eerste doelstelling van culturele activisten is vaak het beïnvloeden van het erfgoedbeleid. In uiteenlopend tempo lukt het de lobby om gehoord te worden door instanties die beslissen over onderwijs, geschiedschrijving en erfgoedpresentatie. Tijdens de diverse fases van de agendering van het diasporaperspectief in het erfgoedbeleid, blijven de culturele activisten eigen initiatieven ontwikkelen. In het Caribisch gebied komt dat onder meer omdat zij dergelijke initiatieven niet van de overheid verwachten, omdat die andere financiële prioriteiten stelt. Zo zei een activiste:

Suriname is maar een heel klein land hè, we hebben nog niet eens een half miljoen inwoners, maar de overheid ... moet de infrastructuur ... onderhouden, ... moet zoveel dingen doen. Ik ... vind ... dat je de overheid moet ontslaan van dit soort dingen. [Erfgoedpresentaties maken] dat moeten ... particulier doen. (Interview C. McLeod 09-04-07)

In alle casuslanden bestaat onder culturele activisten een sterke ideële en emotionele behoefte om alternatieve erfgoedervaringen te bieden. Naarmate de zienswijze van de activisten meer deel gaat uitmaken van het erfgoedbeleid, neemt de behoefte aan aanvullende en contrapresentaties (reacties op dominante narratieven) af (Tunbridge & Ashworth, 1996).

De activisten die erfgoedtoers organiseren, handelen op eigen initiatief of binnen organisaties van gelijkgestemden en doen dit in de regel als vrijwilliger. Enkelen zijn werkzaam als erfgoedprofessionals, maar vinden binnen die instellingen niet de ruimte om de ideeën uit te voeren die zij als vrijwilliger wel kunnen neerzetten. Zij achten hun doel zo belangrijk dat zij de organisatie en uitvoering onbetaald en op persoonlijke titel op zich nemen. Winst is daarbij geen oogmerk. Op deze manier is de *Ruta Tula* ontstaan. Er zijn ook activisten die een concept bedenken dat geschikt is voor meer commerciële doeleinden. Stichting Merodia bijvoorbeeld biedt toeristische rondvaarten tegen marktconforme prijzen aan, maar gebruikt de winst om minder draagkrachtige scholen dezelfde plantagetour voor een lagere prijs te bieden.

Hoewel een aantal activisten werkzaam is in het onderwijs of de erfgoedsector, hebben de meesten geen opleiding in erfgoedbeheer gevolgd. Wel hebben zij vaak, buiten een reguliere

²⁰ Een deel van de slaafgemaakten was afkomstig uit die gebieden en moslim, maar nazaten van slaafgemaakten stammen zelden alleen van die groep af. Toch heeft dat deel van de afstamming de nadruk gekregen onder de nazaten. Wijnboeren prefereerden het moslimgeloof onder hun slaven vanwege het alcoholverbod. Imams uit Maleisië en Indonesië versterkten de band met dat deel van de wereld.

erfgoedopleiding om, veel gelezen en onderzoek gedaan. Ook zijn er activisten die zich toelagen op immaterieel erfgoed zoals muziek, dans en orale literatuur. Die kennis willen zij delen met mensen uit de eigen etnische bevolkingsgroep en andere geïnteresseerden. Dikwijls is het bijbrengen van de eigen culturele erfenis aan jongeren een doelstelling. Een activiste hierover:

... ik merk dat ... men de houding ... heeft van 'ja, ... het is geschiedenis, het is gebeurd. Slavernij? ... al die pijn, laat maar'. En men ziet niet gauw de overeenkomst [met vandaag] of het belang om eerst dat stuk te kennen, en dan door te gaan.... Je merkt toch heel vaak dat kinderen nu bijvoorbeeld nauwelijks weten van simpele dingen zoals onze voeding, 'kabes ku higrá', ... Dus, dan heb ik zoiets van, ja, we moeten toch terug blijven gaan naar de geschiedenis, want blijkbaar ... is er iets mis gegaan. ... de kinderen [zijn] verwijderd ... van onze geschiedenis, van de geschiedenis van slavernij, van wat wij geërfd hebben, van 'kwentanan di Nanzi', 'kalbas'... (interview L. Leonora 20-10-06)

De activiteiten van deze producenten zijn vaak in hoge mate persoonlijk, uitgevoerd vanuit een individueel idealisme. Dat maakt dat deze activiteiten vaak door een kleine groep gedragen worden en dikwijls eindigen wanneer de initiatiefnemer zijn of haar inspanningen stopzet.

Overheidsinstellingen en particuliere initiatieven maken eigen keuzes in perspectief en thematiek. Die keuzes zijn vaak mede gebaseerd op de belangstelling van het publiek en de belangstelling van donateurs en subsidiegevers. Daarbij valt op dat traumatische geschiedenis lang geen populair onderwerp is geweest. Ook valt op dat de Surinaamse overheid weinig aandacht heeft voor musea in het algemeen. Binnen deze kaders worden steeds vaker slavernijpresentaties gemaakt, maar slavernij wordt pas consequent als thema in presentaties doorgevoerd wanneer de overheid daar beleid voor maakt en daar een uitvoerend apparaat aan verbindt. Dan komen meer financiën en middelen beschikbaar op nationaal, trans-Atlantisch en supranationaal niveau.

Bij erfgoedinstellingen en meer commercieel gerichte particuliere initiatieven zijn er meer witte conservatoren te vinden, die in veel gevallen worden bijgestaan door slavennazaten in allerlei functies. Bij de producties van culturele activisten staan meestal slavennazaten aan het roer. Zij willen het bestaande aanbod aanvullen met specifieke presentaties over en voor de eigen groep. Dat producenten van slavernijtentoonstellingen zowel zwart als wit zijn, laat zien dat niet etniciteit, maar persoonlijke affiniteit met subalterne narratieven bepaalt of iemand slavernijpresentaties produceert. Daarnaast spelen praktische en commerciële overwegingen een belangrijke rol. Verder wordt in sommige contexten het thema van de trans-Atlantische slavernij verkozen boven thema's die nog gevoeliger liggen, zoals de lokale onvrije arbeid in Ghana en de erfenis van de apartheid in Zuid-Afrika.

Casus: *De erfenis van slavernij in twee contexten*

Een casus waarin verschillende productieaspecten die in dit hoofdstuk besproken worden, samenkomen, is de reizende tentoonstelling *De erfenis van slavernij*. De tentoonstelling is gemaakt door het Wereldmuseum in Rotterdam, dat voor dit project een gastconservator met Antilliaans/

Surinaamse roots inhuurde. De tentoonstelling toont het Nederlandse slavernijverleden op Curaçao en in Suriname. Hiervoor zijn historische objecten, hedendaagse kunstwerken en informatief audiovisueel materiaal bijeengebracht uit Nederland, Curaçao en Suriname (zie intermezzo). *De erfenis van slavernij* was in 2003-2004 in Nederland te zien, in 2006 op Curaçao en 2007 in Suriname. De productie van de tentoonstelling was in Nederland gebeurd, maar voor de reis naar de andere twee landen en de organisatie aldaar waren aanvullende middelen nodig. Daarnaast was de lokale inbedding belangrijk.

In Suriname is *De erfenis van slavernij* tentoongesteld in het Surinaams Museum. Het museum is een negentiende-eeuws privé-initiatief dat met enige overheidssteun zelfstandig opereert en daarbij altijd alle bevolkingsgroepen heeft vertegenwoordigd. Daartoe huisvest het, naast de permanente opstelling, jaarlijks wisselende tentoonstellingen. Voor lokale bezoekers, voor een groot deel nazaten van slaafgemaakten en andere subalternen, is het thema slavernij niet nieuw. Het museum heeft een educatieve afdeling waarmee het probeert een groter lokaal publiek te bereiken. De belangrijkste bezoekersgroep is de toerist, die in Suriname vaak vrienden en familie opzoekt.

Omdat het thema slavernij in Suriname regulier onderdeel is van nationale geschiedschrijving, herdenkingen en historische presentaties, is deze tentoonstelling niet anders behandeld dan andere tijdelijke tentoonstellingen. Het museum droeg intern zorg voor de huisvesting en organisatie en besteedde alleen de organisatie uit van enkele aanvullende evenementen gericht op jongeren, zoals muzikale optredens. Ook is er bijzondere aandacht besteed aan het bereiken van de Marrons. Een speciale cd-rom maakte de tentoonstelling virtueel beschikbaar voor Marronscholen in het binnenland, die vanwege de afstand de tentoonstelling niet persoonlijk konden bezoeken.

Op Curaçao is het NAAM de gastheer geweest van *De erfenis van slavernij*. Deze jonge organisatie geeft het nieuwe nationale erfgoedbeleid vorm en de representatie van de Afro-Curaçaose meerderheid en de lagere klassen is daar nadrukkelijk een onderdeel van. De organisatie wil nieuw publiek aanspreken door museale presentaties dicht bij verschillende groepen te brengen en kiest daarbij voor een meer ervarings- dan objectgerichte aanpak. Niet eerder was op Curaçao een tentoonstelling over het lokale slavernijverleden te zien. De belangrijkste reguliere museumbezoeker op Curaçao is de internationale toerist.

Vanuit zijn sociale filosofie wilde NAAM voor *De erfenis van slavernij* vooral lokale nazaten bereiken. Daarom riep het een platform bij elkaar van een twintigtal partijen uit het toerisme en de erfgoedwereld, het onderwijs, cultureel werk en buurtwerk en het Afro-Curaçaos activisme. Het platform koos voor een locatie die historisch relevant en bovenal laagdrempelig was voor mensen die doorgaans niet naar musea gaan, namelijk een landhuis. Het besloot alle onderdelen van de tentoonstelling te vertalen in het Papiaments. En het zorgde voor een marketingcampagne die gericht was op een breed publiek, met specifieke elementen voor de wijken waar veel lagergeschoolde en lagerbetaalde Afro-Curaçaönaars wonen.

Op Curaçao is het thema slavernij controversiëler dan in Suriname en binnen die context heeft het organiserend platform gekozen om zich te richten op de groep nazaten in een achterstandspositie. Dat was confronterend voor conservatieve erfgoedkringen. Een aantal reguliere erfgoed sponsors, lokale ondernemers, gaf geen geld aan deze productie. Toch kon het tonen van het lokale slavernijverleden niet langer uitgesteld worden, enerzijds vanwege het internationale doorbreken van de stilte en anderzijds door de aanwezigheid van mondiaal slavernijmuseum Kura Hulanda. De niet eerder vertoonde samenwerking tussen museum, (NAAM), de activistische organisaties en het welzijnswerk maakte dat de tentoonstelling een keerpunt betekende in het lokale emancipatieproces. De tentoonstelling was een politiek statement dat door een breed lokaal publiek werd omarmd.

De erfenis van slavernij heeft op Curaçao meer lokale bezoekers ontvangen dan in Suriname, dat toch bijna 3,5 keer meer inwoners telt dan Curaçao. Er kwamen op Curaçao ook meer bezoekers die afstamden van slaafgemaakten (meer hierover in hoofdstuk V). Het is mogelijk dat de belangstelling op Curaçao zo groot was omdat het slavernijverleden daar een groter taboe is dan in Suriname. Wat ook meegespeeld kan hebben is dat het onderwerp nog niet eerder op deze manier gepresenteerd was en dat het om een tijdelijke tentoonstelling ging. Maar het succes was vooral te danken aan de organisatie en de gerichte marketing. Dit laat zien hoe belangrijk de affiniteit van de erfgoedorganisatie met sociale groepen en klassen is.

Contexten van erfgoedproductie vergeleken

In dit hoofdstuk is de productie van slavernijpresentaties binnen diverse contexten bekeken. Aan bod kwamen lokale bevolkingsgroepen, hun relatie tot het slavernijverleden en hun hedendaagse sociale, politieke en economische rollen. Daarop volgden de internationale contexten van de productie van erfgoedpresentaties en toerisme. Daarna is beschreven hoe producenten zich bewegen binnen het erfgoedbeleid van de overheid en of zij affiniteit vertonen met hegemoniale of subalterne perspectieven. Wanneer deze uiteenlopende contexten in samenhang beschouwd worden, tekent zich een patroon af dat de grenzen van deze contexten overschrijdt. Wat blijkt is dat de productie van slavernijpresentaties plaatsvindt binnen drie contexten die te typeren vallen als de erfenis van koloniale dominantie, commerciële ontwikkelingen en de activistische beweging.

De overgang van een koloniale naar een postkoloniale samenleving is een grillig proces dat in de diverse casuslanden verschillend verloopt. Op sociaal, politiek en economisch vlak zijn hegemoniale denkbeelden en verhoudingen nog steeds herkenbaar aanwezig, zowel op lokaal als internationaal niveau. Deze erfenis van dominantie heeft een doorwerking op erfgoedproductie via overheidsbeleid en privé-initiatieven. Waar elitegroepen hun eigen erfgoed centraal stellen, is er minder ruimte voor subaltern erfgoed. Daar komt bij dat erfgoed een belangrijk commercieel

goed is en erfgoedproducenten zich voor een belangrijk deel richten op betalend publiek. Dit kan leiden tot een sterke gerichtheid op internationaal toeristisch publiek. Voor Ghana is de diasporatoerist ook een belangrijke commerciële doelgroep. Dwars tegen de dominante invloedssfeer in produceren culturele activisten presentaties voor de nazaten van slaafgemaakten, vaak op niet-commerciële basis.

Toch zijn de erfenis van dominantie, commerciële invloeden en de activistische beweging niet los van elkaar te zien. De contexten beïnvloeden elkaar. Veel hedendaagse slavernijpresentaties zouden zonder de spanningen tussen de contexten én de wederzijdse inspiratie niet bestaan. Zo zijn zowel commerciële ondernemers als activisten in het gat gesprongen dat achtergelaten is door de dominante kringen. Maar tegelijkertijd veranderen zij de zienswijzen in die kringen, die commerciëler worden en meer subaltern erfgoed laten zien. Dominantie, commercie en activisme kunnen elkaar ook overlappen: verschillende producenten bevinden zich in verscheidene contexten. Zo zijn er elite privé-initiatieven voor slavernijpresentaties, beïnvloeden activisten de dominante kringen en zijn er activisten die commerciële activiteiten ontwikkelen. Daarom wordt hier concluderend stilgestaan bij de onderlinge relaties tussen de contexten en de ontwikkelingen hierin.

De erfenis van dominantie werkt door doordat het eigenaarschap vooral in meer bemiddelde kringen verkeert. De eerste grote lijnen in representatie worden bepaald door groepen die toegang hebben tot de benodigde middelen. Deze zijn vaker afkomstig uit de hogere en middenklasse die van huis uit gewend zijn musea te bezoeken dan uit de lagere klasse die minder vertrouwd is met musea. In postkoloniale naties krijgen nazaten van slaafgemaakten vanwege hun aantal een belangrijke politieke stem. Maar die politieke machtspositie wordt niet vanzelfsprekend vertaald naar erfgoedbeleid en historische presentaties die de ervaring van slavernij verbeelden. De context waarin erfgoedproductie plaatsvindt - subsidiëring, sponsoring, privé-initiatieven voor presentaties - vertoont een sterkere affiniteit met dominante dan met subalterne kringen. Ook het publiek waarop een deel van de producenten zich richt, staat etnisch en sociaal-economisch dichter bij nazaten van slavenhouders dan slaafgemaakten.

Hoewel nazaten van slaafgemaakten mondjesmaat doordringen tot professionele posities in erfgoedinstellingen, krijgen zij wel zeggenschap in historische presentaties. De lobby van nazaten van slaafgemaakten beïnvloedt de richting die erfgoedproducenten kiezen. Het effect reikt van supranationale erfgoedkringen, de Europese moederlanden en de Verenigde Staten tot het Caribisch gebied en Afrika. Het mondiale doorbreken van de stilte in de jaren negentig heeft als katalysator gewerkt voor langer lopende lokale lobby's. Zo krijgen via de politieke weg zwarte nazaten uit de lagere klasse zeggenschap in de erfgoedproductie die in handen is van de witte nazaten in de hogere klasse. Daarnaast initiëren de mensen uit de diaspora's bovendien aanvullende eigen producties: tours, lieux de mémoire en gemeenschapsmusea, die de eigen groep centraal stellen.

In erfgoedpresentaties is een democratisering zichtbaar. De vertegenwoordiging van etniciteit en klasse in presentaties verandert. Toch is deze verandering niet hetzelfde in elk van de casuslanden. Het zijn uiteenlopende pluralistische samenlevingen waarbinnen nazaten van slavenhouders en nazaten van slaafgemaakten verschillende maatschappelijke en economische posities bezetten. De behoefte deze hedendaagse machtsposities te bestendigen is herkenbaar in de groepsvertegenwoordiging in historische presentaties. Waar nazaten van slaafgemaakten en slavenhouders samenleven, hield de koloniale stilte aanvankelijk het langst stand. Maar vanaf het doorbreken van de stilte groeit het aantal slavernijpresentaties daar het meest snel. Op Curaçao vormen de presentaties onderdeel van een bewustwordingsproces, maar ook een politiek instrument van Afro-Curaçaose politieke groeperingen. In de West-Kaap daarentegen zijn de presentaties deel van het verzoeningsproces. Slavernij wordt getoond als een voorbeeld van systemen van onderdrukking die overwonnen zijn, zoals de apartheid.

Daar komt bij dat in beide landen toerisme een belangrijke inkomstenbron is en presentaties gemaakt worden met het oog op wat de toerist verwacht. Dat gebeurt ook in Ghana, waar presentaties geproduceerd worden voor diasporabezoekers waarvan gehoopt wordt dat zij duurzame economische relaties met het land aangaan. In Ghana heeft de productie van slavernijpresentaties dus meer dan waar ook een economisch oogmerk. De productie van slavernijerfgoed wordt in Ghana bovendien versterkt door de grote belangstelling van buitenlandse erfgoedproducenten. In Suriname geldt, net als in Ghana, dat er ruimte is om over de daders te praten die geen lokale groep vormen. Toch telt Suriname de minste musea en tentoonstellingen. De overheid geeft hier weinig subsidie voor en culturele activisten en ondernemers richten zich er niet op. Van alle casuslanden is in Suriname toerisme het minst belangrijk en museale presentaties worden er niet gezien als belangrijk onderdeel van het toeristisch product.

Conclusie

De erfenis van dominantie, commerciële ontwikkelingen in erfgoedproductie en de activistische beweging komen dus in elk casusland weer anders samen. In de productie van slavernijpresentaties wordt afgewogen wie in presentaties vertegenwoordigd wordt en wie met presentaties aangesproken wordt: welke klassen, welke doelgroepen. Erfgoedproducenten kunnen werken aan educatieve doelen, aan commerciële en aan ideële. Vaak worden doelen gecombineerd, omarmen ondernemers vanuit ideële motivatie hun maatschappelijke verantwoordelijkheid of zetten culturele activisten commerciële exploitatie in om ideële doelen te kunnen verwezenlijken. Erfgoedproductie is vaak gericht op meer dan één groep, vanuit meer dan één motivatie. Economische belangen staan niet per se haaks op de belangen van publieksgroepen met lagere inkomens of nazaten van slaafgemaakten: zonder economische voordelen zouden veel producenten geen slavernijpresentaties kunnen neerzetten. Kortom, de vernieuwing in de

presentatie van slavernij komt niet voort uit één stroming of visie, maar is het resultaat van een aantal ontwikkelingen en omstandigheden die samenkomen.

Presentaties worden bepaald door het verleden, de mogelijkheden die de locatie biedt en de visie van de erfgoedproducent daarop. Daaruit vloeit een aanbod voort dat specifieke bezoekersgroepen aanspreekt. Presentaties en perspectieven bestaan bij de gratie van publieksbereik: zonder betalende bezoeker of bezoeker waarvoor subsidie is gegeven, is er geen productie. In hoofdstuk V wordt bekeken welke publieksgroepen deze presentaties bezoeken.

Intermezzo D

One Afrika, Ghana

Aan de Ghanese kust, tussen Cape Coast Castle en Elmina Castle in, ligt One Afrika. One Afrika biedt logies in Afrikaans geïnspireerde bungalows (foto D.3). Op het terras met uitzicht op de oceaan en Elmina, worden maaltijden geserveerd uit de Afrikaanse en diasporakeuken (foto D.7). Er worden workshops gegeven over gezondheid en voeding, cultuur en slavernijgeschiedenis, alles met nadruk op de kennis van Afrika en de diaspora (foto's D.1-2). De trots op Afrika en de diaspora is in alle details doorgevoerd, tot aan de bordjes op de wc's aan toe die 'kings' en 'queens' in 'the motherland' verwelkomen (foto's D.4 en 1). Op het terrein staat het Historical Diasporan Museum. Er is een winkeltje dat souvenirs verkoopt. En, ten slotte, organiseert One Afrika de *Return Ceremony* op de binnenplaats en de kerkers van Cape Coast Castle en Elmina Castle. Een bezoek aan het museum is gratis. Een overnachting kost €32. Deelname aan een *Return Ceremony* kost €16, €22 voor een uitgebreide versie met dansvoorstelling. One Afrika is een initiatief uit 1990 van een Afro-Amerikaanse familie die uit de Verenigde Staten naar Ghana is 'gerepatrieerd'. Het merendeel van de taken in de organisatie, van het geven van workshops tot het leiden van de *Return Ceremony*, wordt door familieleden uitgevoerd.

Het Historical Diasporan Museum is onderverdeeld in een aantal thema's: het oude Nubische Egypte, de slavenhandel (Trans Atlantic Arab European Slave Trade), de diaspora en de burgerrechtenbeweging in de Verenigde Staten. De collectie bestaat uit krantenknipsels, amateurfoto's, souvenirs, kunstnijverheid en enkele oude stukken zoals bewegwijzeringsborden uit de tijd van wettelijke segregatie in de Verenigde Staten (foto's D.5 en 6). Het narratief draait geheel om de beleving van de nazaten van slaafgemaakten.

De *Return Ceremony* sluit meestal aan op de reguliere rondleiding van Cape Coast Castle en het stappen door de Door of (No) Return. Het vindt bij voorkeur plaats op een moment dat er niet veel andere toeristen zijn. Op de binnenplaats worden open partytenten neergezet die zorgen voor schaduw. Daaronder staat een toetsenist met keyboard en nemen deelnemers op plastic stoelen plaats. De bijeenkomst wordt geopend met toespraken door Afro-Amerikanen, een plengoffer door een Ghanese priester en samenzang, *By the rivers of Babylon*. Daarop volgt een Living History-optreden waarin Ghanese acteurs een gedramatiseerde interpretatie brengen van de slavenhandel. De acteurs die de rol van Europese mensenhandelaren vertolken, dragen maskers die grotesk grijnslachen. Een masker stelt oud-president J.F. Kennedy voor, een ander een Britse komisch typetje, Mr Bean (foto D.10). Getoond wordt dat de handelaren eerst om goederen vroegen, daarna om arbeidskracht en ten slotte mensen wilden kopen. Zo wordt verklaard hoe het vertrouwen en de medewerking van Afrikaanse leiders gewonnen is.

Het tweede deel van de bijeenkomst is introspectief. De deelnemers krijgen amuletten, kaarsen en meditatieve teksten (foto's D.8-9). Voor zover er witte mensen aanwezig zijn, worden zij gevraagd niet mee te gaan naar de kerkers. De deelnemers dalen af naar de kerkers, gescheiden naar sexe, zoals hun voorouders dat als slaafgemaakten beleefd hebben. In de donkere, vochtige ruimte worden in een kring de voorouders geëerd. Er wordt stilgestaan bij de sociaal-maatschappelijke problematiek van de eigen gemeenschap, de zwarte diaspora. Deelnemers delen hun gevoelens met elkaar en de acteurs uit het Living History-optreden. Dit emotionele gedeelte wordt afgesloten door het uitblazen van de kaarsen en het tegemoet lopen van het zonlicht, onder begeleiding van muziek en dansers. Op de binnenplaats wordt gezamenlijk gedanst en afgesloten met een plechtige belofte bij te dragen aan een hechtere en rechtvaardigere diasporagemeenschap.

THE BLACK FAMILY PLEDGE
 Dr. Maya Angelou

Because we have forgotten our Ancestors
 Our children no longer give us honor.

Because we have left the path our Ancestors cleared, leeching in
 Perilous undergrowth, our children cannot find their way.

Because the walls of our Ancestors have faded beyond our hearing
 Our children cannot hear us crying.

Because we have abandoned our wisdom of mothering and fathering,
 Our beleaguered children give birth to children, they neither want
 nor understand.

Because we have forgotten how to love, the adversary is within our
 gates, and holds up to the mirror of the world, shouting
 "Regard the loveless."

Therefore, we pledge to bind ourselves again to one another:

- To embrace our loneliness.
- To keep company with our loneliness.
- To educate our illiterate.
- To feed our starving.
- To clothe our ragged.
- To do all good things, knowing that we are more
 than keepers of our brothers and sisters.

WE ARE OUR BROTHERS AND SISTERS.

In honor of those who walk and imploré God with galben
 tongues and in gratitude to the same God who brought us out of
 hopeless bondage, **WE MAKE THIS PLEDGE.**

Love, Peace, Unity and Respect

One Africa
 Thru The Door of No Return - The Return
 Cape Coast Castle Dungeons

One Africa Tours and Specialty Services, Ltd.
 P.O. Box CC 1251 - Cape Coast
 Ghana, West Africa
 oneafrica_ghana@yahoo.com
 www.oneafricatours.com

FIRST AND FOREMOST GIVING ALL THANKS, PRAISE, HONOR AND GLORY TO OUR MOTHER, FATHER
 CREATOR AND TO THE MEMORY OF OUR GREAT MOTHER, AFRICAN ANCESTORS

AN EVERLIVING MEDITATION

AS AN NUBIAN/AFRICAN PERSON
 I CALL UPON THE SPIRIT AND WISDOM OF OUR ANCESTORS
 AND THE COSMIC FORCES OF
 TRUTH AND JUSTICE

TO BE WITH US,
 TO UNITE US,
 TO STRENGTHEN OUR SENSE OF RESPONSIBILITY,
 AND HELP US TO BE CAPTURE OUR MINDS
 TO STORE THE KNOWLEDGE AND THE LOVE OF SELF:

TO LEARN
 TO STUDY
 TO CREATE
 TO RULE
 TO PLAN

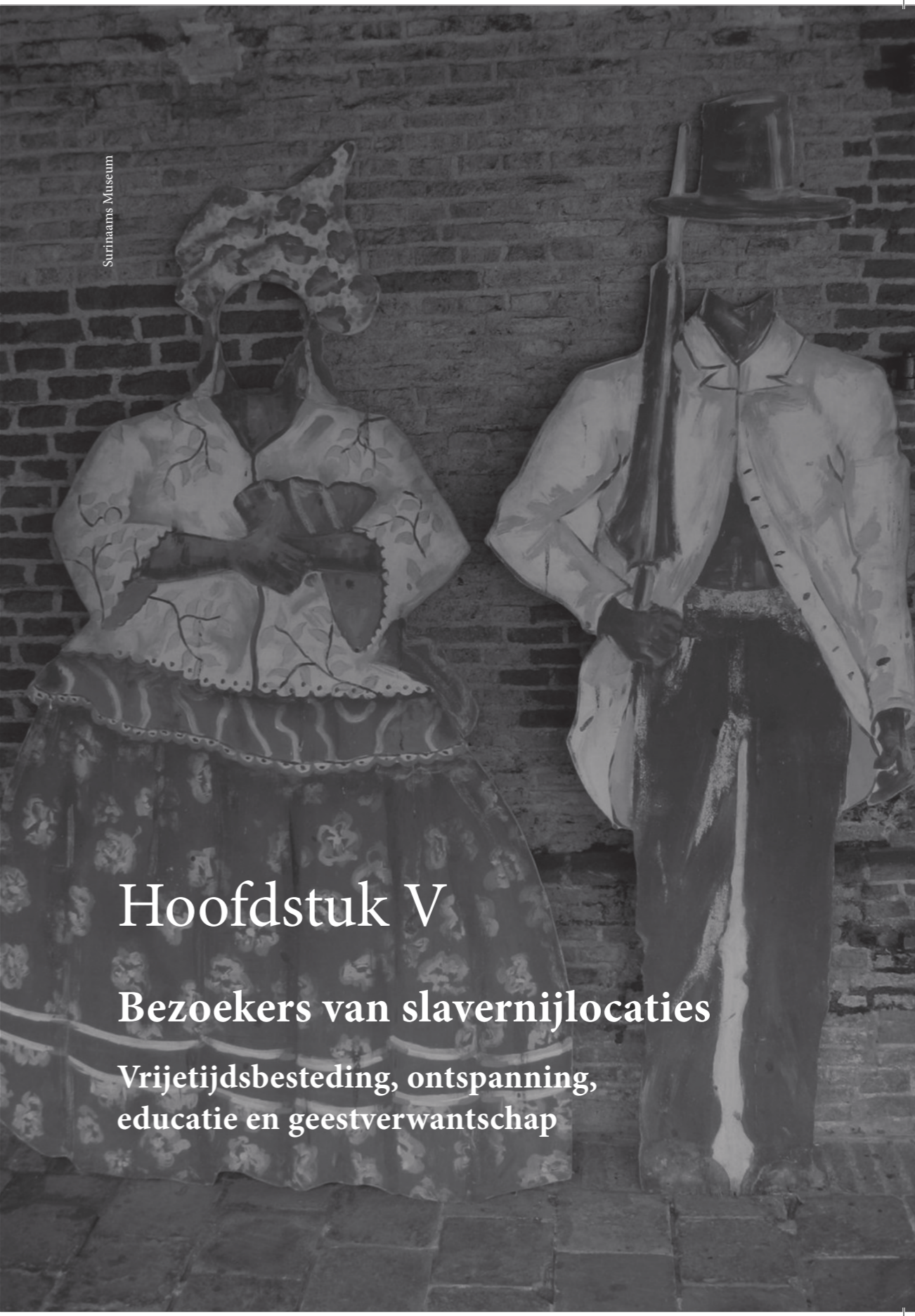
AND TO WORK TOGETHER FOR OUR SURVIVAL
 AS INDIVIDUALS & COMMUNITY,
 MAY THE INSPIRATION OF OUR GLORIOUS NUBIAN/AFRICAN PAST
 AND THE DIVINE LIGHT OF COSMIC ENERGIES
 SURROUND AND PROTECT US
 FROM ALL NEGATIVE VIBRATIONS,
 THOUGHTS, FEELINGS AND ACTIONS,
 AS WE RE-DEDICATE AND COMMIT OURSELVES
 TO RE-AFFIRMING AND RE-CLAIMING
 OUR HUMANITY AND OUR HERITAGE
 AND AS BEFORE, ONCE AGAIN
 BECOME AN ALMIGHTY FORCE
 IN THE RESTORATION OF TRUTH,
 PEACE AND JUSTICE WHEREVER AFRICAN/NUBIAN
 PEOPLE ARE FOUND ON THIS PLANET.

HOTEP MAAT
 Balance, Harmony, Justice, Order, Respect, Rightness, Truth

One Africa Tours and Specialty Services, Ltd.
 P.O. Box CC 1251 - Cape Coast
 Ghana, West Africa
 oneafrica_ghana@yahoo.com
 www.oneafricatours.com

Surinaams Museum

Hoofdstuk V

Bezoekers van slavernijlocaties

Vrijtijdsbesteding, ontspanning,
 educatie en geestverwantschap

Inleiding

In de voorgaande hoofdstukken hebben we gezien dat slavernij vanuit diverse historische, sociale, politieke en economische contexten op de diverse locaties verschillend gepresenteerd wordt. Ook werd duidelijk dat erfgoedproducenten met deze benaderingen bepaalde publieksgroepen op het oog hebben. In de koloniale en vroege postkoloniale periode was een belangrijk deel van de bezoekers van erfgoed en musea westers georiënteerd, welvarend en hoger opgeleid. De laatste jaren zijn in Nederland en andere westerse landen presentatieperspectieven veranderd van westers hegemoniaal naar meer etnisch divers, onder meer om nieuwe publieksgroepen aan te spreken. Vooralsnog is onduidelijk hoe succesvol deze aanpak is, of er nieuw publiek wordt bereikt dat niet-westers georiënteerd is, minder welvarend is en minder hoog opgeleid. In dit onderzoek is de vraag of de nieuwe presentaties in de Caribische en Afrikaanse casuslanden door deze nieuwe publieksgroepen bezocht worden. Meer specifiek is de vraag of de presentaties door nazaten van slaafgemaakten bezocht worden. Bovendien is het interessant te achterhalen waarom mensen slavernijlocaties bezoeken.

In een onderzoek naar de representatie van slaafgemaakten is etniciteit een voor de hand liggende variabele. Vooral ook omdat in de literatuur vaak terugkomt dat witte groepen vaker musea bezoeken dan niet-witte groepen. Maar het in kaart brengen van de etniciteit van erfgoedbezoekers verklaart nog niet waarom mensen naar musea gaan. Daarvoor zijn andere variabelen nodig. Uit onderzoek in westerse landen kan worden afgeleid dat sociaal-economische variabelen als opleiding en inkomen belangrijke verklaringen zijn voor museumbezoek. En nazaten van slaafgemaakten behoren in die landen vaker tot maatschappelijke achterstandsgroepen dan witte inwoners. Ander onderzoek wijst op een postmoderne diversificatie van museaal publiek. Deze zou voortkomen uit omgevingsinvloeden, zoals de verschillende sociale kringen waarin mensen verkeren, waaruit zij individuele, samengestelde identiteiten vormen. Naast etniciteit, klasse en individuele interesse zou mondialisering een belangrijke rol kunnen spelen. Technische ontwikkelingen en de impact daarvan op reiskosten brengen een bezoek aan de casuslanden binnen het bereik van de middenklassen van over de hele wereld. Het is mogelijk dat daardoor ook het aantal diasporatoeristen groeit (Bourdieu, 1984; Coles & Timothy, 2004; Falk, 1995, 2009; Hall & Tucker, 2004; Merriman, 1991; Richards, 2000; Smith, 2009; Timothy & Boyd, 2003, 2006; Van den Broek e.a., 2005).

Deze variabelen laten zich niet makkelijk vertalen naar de praktijk van publieksonderzoek op slavernijlocaties. Bezoekers vragen naar hun etniciteit ligt gevoelig vanwege de associatie met stigmatisering. Etniciteit wordt niet bijgehouden door de erfgoedinstanties en is ook voor dit onderzoek problematisch. Een indeling in zwart en wit doet geen recht aan de variëteit in multi-etnische achtergronden en de complexe relatie tussen de etniciteit van individuen, hun genealogische band met ouders en slachtoffers en hun persoonlijke affiniteit met ouders en slachtoffers. Ook het vragen van bezoekers van slavernijpresentaties naar hun inkomens-

of opleidingsniveaus ligt gevoelig. Daar komt nog bij dat het moeilijk is om bezoekers aan te spreken als ze net emotioneel geraakt zijn door een presentatie. De mogelijkheden om dit publiek te onderzoeken, zijn dus beperkt en er is dan ook nog maar weinig geschreven over de publieksgroepen die slavernijlocaties en -presentaties bezoeken. Dit hoofdstuk is gebaseerd op een combinatie van participatief onderzoek tijdens rondleidingen, onderzoek naar de reacties van bezoekers in gastenboeken, interviews met erfgoedproducenten en bestudering van documentatie en verslagen van erfgoedproducenten en organisaties met een sturende rol in erfgoedpresentatie en toerisme.¹

Om een beeld te krijgen van wie slavernijlocaties bezoekt, worden in dit hoofdstuk bezoekers op verschillende manieren bestudeerd. In hoofdstuk III zijn hedendaagse presentaties ingedeeld naar koloniale, postkoloniale of postraciale perspectieven. In het eerste deel van dit hoofdstuk wordt gekeken of bezoekers in hun reacties blijf geven aangetrokken te zijn door het beeld van koloniale macht, dan wel meegesleept worden door het verhaal van de onderdrukte, of wellicht verder kijken dan de geschiedenis van koloniale slavernij. Deze eerste verkenning leidt tot de constatering dat bezoekers slavernijlocaties om zeer uiteenlopende redenen aandoen. Deze redenen vallen niet zonder meer samen met de in presentaties geconstateerde perspectieven op het slavernijverleden.

Daarom wordt in het tweede deel van het hoofdstuk gekeken wie in de casuslanden de potentiële en werkelijke bezoekers van slavernijpresentaties zijn. Het blijkt dat de specifieke belangstelling voor het slavernijverleden slechts voor een kleine groep de belangrijkste reden is om de presentaties te bezoeken. Toch blijkt uit twee casussen – die van het Kura Hulanda Museum en *De erfenis van slavernij* – dat zeer verschillende publieksgroepen positief reageren op uiteenlopende slavernijpresentaties. Het laatste deel van het hoofdstuk bevat een analyse van de kenmerken van de huidige bezoekers van slavernijpresentaties, waar nazaten van slaafgemaakten een bescheiden deel van uitmaken.

¹ Het betreft de gastenboeken van Danpaati River Lodge en *De erfenis van slavernij* in Suriname; *De erfenis van slavernij* op Curaçao en Kura Hulanda Museum op Curaçao; de Slave Lodge in Zuid-Afrika; Elmina Castle in Ghana. Naast de gastenboeken van de Slave Lodge gebruik ik ook de dagboeken van de deelnemers aan de Otherwise Media workshop als reacties van bezoekers van de Slave Lodge. Uit elk gastenboek heb ik twee tot drie maanden tussen juni 2006 en januari 2008 geanalyseerd, afhankelijk van de frequentie van de geschreven reacties. De gastenboeken van Kura Hulanda en Elmina leveren in twee maanden al respectievelijk 452 en 391 reacties op, die naar schatting 800 bezoekers vertegenwoordigen (vanwege de reacties van groepen en scholen). De Slave Lodge leverde in meer dan drie maanden 290 reacties op, die naar schatting 460 mensen vertegenwoordigen. *De erfenis van slavernij* in Suriname en op Curaçao leverden in drie maanden respectievelijk 129 en 509 reacties op. Door de hogere concentratie scholen in Suriname komt dat aantal reacties in beide landen neer op grofweg duizend bezoekers. Het gastenboek van Danpaati vormt een uitzondering, in bijna een jaar leverde dat zo'n 60 reacties op die naar schatting 150 bezoekers vertegenwoordigen. Uit het gastenboek van Fort William, Ghana ten slotte heb ik twee pagina's gebruikt.

Ik ben me ervan bewust dat gastenboeken geen weergave zijn van de meningen van alle bezoekers, maar van degenen die het belangrijk vonden in het gastenboek te schrijven, zie Macdonald (2005). Ik gebruik de data uit gastenboeken dan ook, zoals aangegeven, in combinatie met andere data.

Bezoekers, affiniteiten, perspectieven

De vraag is dus of nieuwe presentaties in de Caribische en Afrikaanse casuslanden bezocht worden door nieuwe publieksgroepen. Worden bij hedendaagse slavernijpresentaties de grenzen van etniciteit en klasse, die erfgoedbezoekers in het algemeen kenmerken, overschreden? Hebben deze bezoekers een lokale of internationale achtergrond? Zijn zij nazaten van slaafgemaakten? Om een beeld te krijgen van de bezoekers van slavernijpresentaties, heb ik in alle casuslanden deelgenomen aan rondleidingen en tours. Daarbij ging het overwegend om groepen waarin verschillende nationaliteiten en etniciteiten vertegenwoordigd waren, maar ook om groepen waar alle deelnemers hetzij zwart hetzij wit waren.

Deelnemen aan groepen die overwegend wit waren, kostte geen enkele moeite. Op elk willekeurig moment, op alle mogelijke slavernijlocaties kon ik mij tussen allemaal witte mensen bevinden. Dat gebeurde bijvoorbeeld op een avond in het Kura Hulanda Museum, waar een Living History optreden op het programma stond met aansluitend een rondleiding. Maar ook voorafgaand aan een reguliere wijnproeverij of een etentje voor gidsen in opleiding op Groot Constantia, of tijdens een rondleiding in de Slave Lodge.

In deze groepen, waar op het eerste gezicht geen herkenbare genetisch verwantschap met slaafgemaakten was, leken er verschillende gradaties van belangstelling voor het slavernijverleden te bestaan. Deels bleek er geen bijzondere interesse voor de keerzijde van het koloniale verleden. De gids lichtte de locatie toe, bracht slavernij daarbij als thema naar voren, de deelnemers vertoonden geen reactie op dat thema, waarop de rondleiding werd vervolgd. In andere groepen waren wel reacties, werden vragen gesteld die blijk gaven van emotionele inleving en aanleiding gaven tot verdere verdieping. Zo vroeg een Zwitserse vrouw tijdens een tour van Groot Constantia vanaf welke leeftijd kinderen slavenarbeid moesten verrichten. Het antwoord – vier jaar – lokte geschrokken reacties uit onder andere deelnemers. Hierdoor bleven gids en deelnemers langer stilstaan bij de werkzaamheden van slaafgemaakten en werd gesproken over hoe informatie over de mens achter de slaaf uit historische bronnen wordt achterhaald. Daarbij namen de overige aanwezigen een houding aan als op een herdenkingsbijeenkomst: stil, bedrukt, respectvol, als erkenden zij het leed van de slachtoffers.

Soms gaven deelnemers blijk van een zeer persoonlijke identificatie met het leed, vanwege een eigen verleden van uitsluiting. Zo vertelde een jonge vrouw tijdens een rondleiding in Kura Hulanda dat haar grootouders in Indonesië in een kamp hadden gezeten. Aanleiding hiervoor was dat de gids vertelde dat geschiedschrijving zich lang voornamelijk heeft beziggehouden met politieke overwinningen en economische verworvenheden. Daar haakte de deelneemster op in door te beamen dat de sociale geschiedenis en diverse vormen van etnische uitsluiting in Indonesië weinig besproken zijn.² De meest uitgesproken belangstelling bleek onder een groep

² Etnische discriminatie vond in Nederlands-Indië plaats onder het Nederlandse koloniale regime jegens de lokale bevolking en later onder het Japanse regime, die voornamelijk Europeanen in kampen onderbracht.

witte Amerikaanse studenten Internationale Betrekkingen, die aan een druk reisschema speciaal een bezoek aan de Slave Lodge hadden toegevoegd. Deze deelnemers stelden veel vragen over de ontwikkeling van etnische politiek in Zuid-Afrika, van slavernij tot apartheid en het heden.³

Zoals gezegd, is een groot deel van de reguliere museumbezoekers en culturele erfgoedtoeristen wit. Voor een deel van hen is slavernijerfgoed een onverwacht aspect van de locatie die ze bezoeken, voor een ander deel raakt de geschiedenis van slaafgemaakten aan hun persoonlijke belangstelling.

Van gouverneursfamilie tot diasporanetwerk

Onder tours georganiseerd door cultureel activisten bleek meer variatie in etniciteit en sociale achtergrond van de deelnemers. De onderzochte boottochten, bustochten en wandelingen zijn allemaal laagdrempeliger dan musea en de organisatie daarvan maakt vooraf duidelijk dat er aandacht geschonken wordt aan het perspectief van de subalterne groepen.

De mensen die meegaan op de Sweet Merodia tours in Suriname zijn vrijwel altijd bekend met het werk van oprichtster Cynthia McLeod. Deze auteur belicht in haar boeken de koloniale periode vanuit diverse etnische groepen, met genuanceerde aandacht voor zowel de onderdrukten als de onderdrukkers. Personages waarover zij geschreven heeft, variëren van Joodse slavenhouders tot mensen die slaaf waren, maar zij schrijft ook over een vrije zwarte ondernemster die zelf slaven bezat, Elisabeth Samson. Dat bezoekers bekend zijn met McLeod's historische romans, geeft aan dat dit publiek minstens een middelbare opleiding heeft.

Tijdens de tour vertelt de gids, van gemengde Afro-Aziatische Surinaamse afkomst, dat zij de verhoudingen tussen groepen in diverse etnische en economische machtsposities beter wilde begrijpen. De deelnemers reageren daar positief op. Er wordt met belangstelling en afschuw geluisterd naar verhalen over de wreedheid van slavenhouders, maar ook instemmend gereageerd op het nuanceren van die verhalen. Een van de Nederlandse deelnemers aan de Sweet Merodiatocht schrijft naderhand in het gastenboek af te stammen van een Nederlandse gouverneur in Suriname. Een creoolse vrouw schrijft wel het een en ander te hebben geweten over het verleden, maar dat ze het waardeerde daar tijdens de tour meer over te hebben geleerd. Beide deelnemers waren tevreden over de tour.

De naam *Ruta Tula*, naar de Curaçaose slavenverzetsleider, geeft al aan dat slavernij en het verzet daartegen centrale thema's zijn in deze jaarlijkse rondleiding. De organisatie richt zich specifiek op een lokaal publiek dat geen reguliere museumbezoeker is. De tocht wordt gekenmerkt door Living History optredens, muziek en dans. Het laag houden van de deelnameprijs (dankzij subsidies en vrijwilligerswerk) en het gebruik van het Papiaments dragen verder bij aan de laagdrempeligheid. Het merendeel van de deelnemers aan de *Ruta Tula* is Afro-Curaçaos en van zeer diverse sociale achtergronden, waaronder ook laaggeschoolden. Daarnaast zijn ook enkele witte toeristen te zien. De optredens vinden plaats op openbare plekken, waardoor op diverse

³ Mensen die in een groep met een gezamenlijk doel een museum bezoeken, voelen zich vaak vrijer om vragen te stellen.

momenten voorbijgangers (vooral toeristen) zich tijdelijk onder de deelnemers mengen. Dit geeft aan dat de presentatie, zij het beperkt, ook de belangstelling van witte toeristen trekt.

Van alle keren dat ik meegedaan heb aan een rondleiding of tour was dat maar twee keer in een groep van louter slavennazaten. De eerste keer was in 2006 in het Kura Hulanda Museum, de tweede keer was in 2008 tijdens een *Return Ceremony* van One Afrika in Cape Coast Castle. In beide gevallen wilde het gezelschap van Afro-Amerikanen persoonlijk contact maken met het verleden van hun voorouders en daarbij zonder reserve hun emoties tonen. Zij wilden op dat moment geen rekening hoeven houden met aanwezigen met mogelijk een andere visie op het koloniale verleden.

Kura Hulanda verzorgde deze exclusieve tour op verzoek, One Afrika biedt de *Return Ceremony* op reguliere basis aan. De groep in Kura Hulanda bestond uit medewerkers van reisorganisaties gericht op Afro-Amerikanen. De groep in Ghana bestond uit jongeren uit een Noord-Amerikaanse achterstandswijk. Daar had een buurtcentrum samen met ouders geld ingezameld om de reis voor de jongeren naar hun roots mogelijk te maken. Beide bijeenkomsten hadden het karakter van een overgangsrte. Er werd contact gemaakt met de pijn over het verleden, gesproken over trots op de voorouders en dankbaarheid voor het hier en nu. In Kura Hulanda hebben de deelnemers gehuild, in Cape Coast hebben ze in een kring gemediteerd, op beide plaatsen hebben ze gezongen en gedanst.

De constatering dat de tours met een multi-etnisch tot overwegend niet-zwart publiek op regelmatige basis plaatsvinden en de tours voor een overwegend zwart publiek minder vaak, doet vermoeden dat slavernijpresentaties door een overwegend niet-zwart publiek bezocht worden. Uit de reacties van al deze publieksgroepen blijkt dat de waardering van slavernijpresentaties niet primair samenhangt met een persoonlijke band met het slavernijverleden. Ook bezoekers die geen slavennazaat zijn, maar wel een brede historische belangstelling hebben, tonen interesse in slavernij. Ervan uitgaande dat mensen zich willen inleven in het verleden van een ander, is slavernijgeschiedenis interessant voor iedereen. De diversiteit in publieksgroepen bevestigt de door Landsberg (2004) opgemerkte groepsoverschrijdende relevantie van slavernijpresentaties. Slavernij spreekt mensen aan met een interesse voor geschiedenissen van menselijk leed, net zoals andere vormen van thanatoerisme. Ook bij het Anne Frankhuis zijn veel bezoekers niet etnisch verwant aan de slachtoffers en zullen veel Europese bezoekers vooraf niet uitgebreid stilstaan bij de mogelijke betrokkenheid van hun voorouders bij de daders. De diversiteit onder bezoekers van slavernijpresentaties is ook terug te zien in herkomst – lokaal en internationaal – en sociale klasse.

Aangetrokken door het beeld van macht

Mensen van diverse nationaliteiten, etnische en sociale achtergronden tonen interesse in slavernijgeschiedenis. Gastenboeken bieden een kijkje in de beleving en waardering van presentaties op slavernijlocaties door mensen die ervoor kiezen deze locaties te bezoeken en hun mening met anderen te delen.

In het koloniale perspectief speelt het materiële bezit en het sociale leven van de voormalige koloniale elite de hoofdrol. Als de geschiedenis van de diaspora's van slaafgemaakten hieraan wordt toegevoegd, staat die meestal los van het hoofdnarratief. Zo blijft het hoofdnarratief er een van verworvenheden en schoonheid. Het bevestigt de maatschappelijke positie van de elite van weleer en die van de bezoeker die tijdens het bezoek deel uitmaakt van die bevoorrechte wereld. Los van elke etniciteit en sociale achtergrond kunnen bezoekers zich laten verleiden door de presentatie van welvaart, zonder stil te staan bij de keerzijde van de medaille.

Sommige bezoekers reageren in de gastenboeken alleen op de schoonheid van de locatie. In de gastenboeken van Danpaati River Lodge wordt hoofdzakelijk geschreven over de omgeving, de vriendelijkheid van het personeel en hoeveel de bezoekers ervan genoten hebben. Dit is niet verrassend, omdat rust en natuurschoon centraal staan in het aanbod van Danpaati. Omdat slavernij er geen thema is, is het ook niet vreemd dat bezoekers daar niet naar verwijzen. Toch komt dezelfde tendens ook voor in de Ghanese forten, waar slavernij een thema is in tentoonstellingen en tours. Zo schrijft een Italiaanse toerist vrolijk in het gastenboek van Elmina Castle: “Beautiful place, very nice sight! Arrivederci!” Een toerist uit Libanon: “Magnificent view.” In het gastenboek van Fort William vindt een Fransman het uitzicht zo belangrijk dat hij het woord onderstreept: “The nicest view in the whole coast!” Een Nederlandse toerist verwijst in zijn opmerkingen in Elmina niet alleen naar schoonheid, maar ook naar het verleden, hoewel onduidelijk blijft naar welk aspect van het verleden: “It is a very beautiful castle and a impressive history.” Uit de hier genoemde opmerkingen blijkt geen affiniteit met het leed rondom de trans-Atlantische slavernij. Dat bewijst natuurlijk niet dat inleving afwezig is, het laat slechts zien dat deze bezoekers daar niet bij stilstaan in het commentaar dat zij achterlaten. Een motivatie kan zijn dat bezoekers die niet verwant zijn aan de slachtoffers zich ongemakkelijk voelen bij het zware onderwerp en naar luchtigheid zoeken.⁴

Maar ook onder toeristen die wel verwant zijn aan de slachtoffers, bestaat een voorkeur voor de geschiedenis van de elite en materieel bezit. Zo bracht een groep Amerikaanse cruiseschiptoeristen van diverse etniciteiten een bezoek aan Landhuis Groot Santa Martha op Curaçao, terwijl daar in de bijgebouwen de tentoonstelling *De erfenis van slavernij* te zien was. De toeristen liepen langs die bijgebouwen rechtstreeks naar het landhuis, waar zij genoten van een rondleiding langs de antieke inrichting en tot slot een wals dansten in de ontvangstzaal. Daarna liepen zij weer terug naar de bus, zonder in het voorbijgaan belangstelling te tonen voor

⁴ Zo maakte ik tijdens een rondleiding in de gevangenis van Mandela op Robbeneiland mee dat Italiaanse toeristen de slappe lach kregen. Een ogenschijnlijk gevoelloze reactie die mogelijk met nervositeit te maken heeft?

de slavernijtentoonstelling. Slavernij was geen thema in het aanbod van de touroperator, en de deelnemers vroegen er ook niet naar.

Ook bezoekers die *De erfenis van slavernij* wel bezochten, kozen er in hun reacties in het gastenboek soms voor alleen te spreken over een prettig bezoek. Hoewel de overgrote meerderheid van de bezoekers meldt geraakt te zijn door het leed dat de tentoonstelling laat zien, schrijven scholieren enthousiast over de excursie: “Wat een heerlijk gedeelte is dit!”⁵ Net zo schrijven Ghanese jongeren in het gastenboek van Elmina Castle: “We had [a] happy and very succesful tour at the castle” en “We had an enjoyable tour of your tourist site and really appreciate them.” De beleefdheid van deze opmerkingen in aanmerking genomen, valt het enthousiasme opvallend uit de toon bij de serieuze inhoud van deze slavernijpresentaties.

Frank Martinus Arion schreef: “... niemand is verantwoordelijk voor de daden van zijn voorouders, behalve... als hij de erfenis van zijn voorouders aanneemt... een Nederlander [kan] niet prat gaan op de verworvenheden van de Gouden Eeuw, zonder zich medeverantwoordelijk te voelen voor de barbaarse praktijken als de slavernij...” (Oostindie, 1999, p. 20). In het koloniale perspectief worden westerse verworvenheden centraal gesteld en de daaraan verbonden onderdrukking verzwegen. De presentaties in de Ghanese kastelen tonen de keerzijde van de Europese medaille wel. In sommige opmerkingen in de gastenboeken lijken bezoekers daarop te reageren door de verantwoordelijkheid van West-Afrikaanse slavenhandelaren te benadrukken. Zo schrijft een Canadese vrouw: “It’s interesting to see how people can become slaves in their own land.” Met de laatste vier woorden legt zij de nadruk expliciet op het Afrikaanse aandeel in de slavenhandel. Mogelijk vond zij dit gegeven het meest interessant of verrassend. Maar het kan voor haar ook minder confronterend zijn te spreken over de verantwoordelijkheid buiten die van haar eigen land.

Niet alle witte bezoekers vermijden de confrontatie met de rol die hun voorouders in het slavernijverleden gespeeld hebben. Diverse Nederlanders schrijven in de gastenboeken van de Slave Lodge en Elmina over hun schaamte over de koloniale periode: “...soms schamen wij ons dat wij blank zijn”; “Schaamrood staat me op de kaken”; “I’ve visited here several times, and every time I feel more sad what our ancestors did to the people of Ghana.”⁶ Dat die schaamte nog geen reden is om de locatie voortaan te vermijden, spreekt uit verschillende opmerkingen over herhaalbezoeken, soms zelfs na veertig jaar. Een Duitse toerist verwoordt het als: “It’s painful to be here and good at the same time.” In vrijwel alle gastenboeken bieden toeristen vanwege die schaamte hun excuses aan. Zo staat in het gastenboek van *De erfenis van slavernij* in Suriname: “Ik, een Belgische jonge vrouw, wil in naam van alle witte mensen mij verontschuldigen voor het wrede dat mijn voorouders hebben aangericht. Mijn diepe excuses.”

Er zijn mensen die voor hun bezoek behoorden tot de groep die vooral met de hegemoniale geschiedenis bekend was, maar die door de presentatie kennis hebben gemaakt met de

onderdrukking waarmee die gepaard ging. Zij zijn wakker geschud uit het veilige niet-weten, of zoals een bezoeker uit de Verenigde Staten aan de Slave Lodge het formuleert: “No longer at ease.”⁷

Meegeslept door het verhaal van de onderdrukte

In het postkoloniale perspectief wordt de sociale geschiedenis van slavernij toegevoegd aan de geschiedenis van de koloniale elite. Daardoor ontstaat een nieuw narratief van zowel de elite als de niet-elitegroepen in de geschiedenis. Daarbij worden historiografie en representatie geproblematiseerd, wordt meerstemmig onderzoek naar voren gebracht en worden moderne presentatievormen ingezet. Het postkoloniale perspectief wordt soms doorgevoerd tot een eenzijdig narratief over de beleving van de slaafgemaakten.

Dit narratief wordt pas vanaf de jaren negentig gebruikt. In deze nieuwe context, die ook nazaten van slaafgemaakten aanspreekt, krijgt materieel erfgoed een nieuwe lading en betekenis voor nieuwe publieksgroepen. Zo schrijft een oudere vrouw in het gastenboek van *De erfenis van slavernij* op Curaçao: “Ik ben bijzonder voldaan nu ik eindelijk de klok heb kunnen zien die voor wijlen mijn grootmoeder sloeg wanneer een shon haar gebod te komen. Bijzonder voldaan.”⁸ Deze klok is al sinds 1948 te zien in het Curaçaos Museum en in het Kura Hulanda Museum staat sinds 1998 een vergelijkbare klok, maar deze mevrouw heeft die musea blijkbaar nooit gezien als bewaarplaatsen van het erfgoed van haar voorouders. Door de interpretatie door *De erfenis van slavernij* op Curaçao (zie hoofdstuk IV) spreekt deze klok een nieuw publiek aan, dat zich niet vereenzelvigd met de elite, maar met de slaafgemaakten.

Net als in het hedendaagse publieke discours over slavernij, houdt ‘ras’ in relatie tot ouderschap veel bezoekers bezig. Het raciale onderscheid dat de koloniale slavernij legitimeerde, is een belangrijke rol blijven spelen in de interpretatie van het verleden. In het hedendaags discours wordt een donkere huidskleur soms vereenzelvigd met een positie van onschuld tegenover de witte ‘dader’ in de slavernijgeschiedenis. Dit doen diverse bezoekers van de tentoonstelling *De erfenis van slavernij* in Suriname. Een man schrijft hoe het zien van de tentoonstelling en het staan aan de ‘goede kant’ van de geschiedenis hem in het heden een positief gevoel geeft: “... ik ben heel blij met mijn afkomst. Dit is heel indrukwekkend – de rillingen lopen over mijn huid. Tot in mijn ziel voel ik de [sic] kippenvel. Ik voel mijn nu nog veel sterker door mijn huidskleur.”

Bezoekers trekken de gebeurtenissen van het slavernijverleden door naar het heden. Ze onderscheiden daarbij een groep van slachtoffers waarmee zij zich vereenzelvigen, en stellen een witte groep van ouders en hun nazaten daartegenover. “Er is zoveel te zien. Ik voel me echt betrokken bij het slavernij gebeuren. ... Waarom lopen de afstammelingen v/d blanken vrij rond,

⁷ *No longer at ease* is ook de titel van een roman van Chinua Achebe (2008, 1e druk 1960), over de conflicterende koloniale en postkoloniale werelden in Nigeria. Of de bezoeker hiernaar verwijst, is onduidelijk.

⁸ In de koloniale periode was een shon vaak een slavenmeester. Na de afschaffing van de slavernij is de term in gebruik gebleven als respectvolle aanspreektitel. Oorspronkelijke tekst in Papiamentu: “Mi ta hopi satisfecho debi cu porfin un dia mi por a mira e BEL cu tabata bati pa mi wela Defuntu wordu llama door di un shon ora e tabata wordu solisita. Hopi satisfecho.”

⁵ Oorspronkelijke tekst in Papiaments: “Hopi dushi e parti aki ta!!”

⁶ Zie ook Teye en Timothy (2004) over witte bezoekers en reacties van schaamte in gastenboeken.

Ze moeten eens een keertje dit meemaken.” Sommigen verwoorden dit op een zeer persoonlijke manier, alsof het specifieke hedendaagse personen betreft:

Moet ik nu gaan haten
 Of moet ik vergeven
 Voor hetgeen ons is aangedaan
 Geslagen, gemarteld en vernederd
 Je noemde mij jou knecht
 Ik was jou bezit
 Het is nog steeds heel moeilijk te dragen
 Maar ik ga niet haten
 Nu ga ik jou loslaten en vergeven
 Nu ben je vrij.

Sommigen beschouwen de groep ‘slachtoffers’ breder dan die van de slaafgemaakten en hun nakomelingen. Diverse oproepen tot grensoverschrijdende Afrikaanse solidariteit in de gastenboeken getuigen hiervan. Een Afro-Amerikaan over de tentoonstelling en rondleiding in Elmina Castle:

It’s an exposé on the capricious inanities and insensitivities of the whites on poor helpless blacks - it is an unforgiven debt owed to all Africans which will and must be paid to all Africans, willingly or unwillingly, overtly or covertly!

Niet iedereen in de diaspora vereenzelvigd zich echter met Afrika. Sommigen prijzen zich zelfs gelukkig met de uitkomst van de geschiedenis, aangezien zij zich meer thuis voelen in de wereld die zij kennen dan in Afrika: “It’s a sad story with a happy ending. Proud to be a Jamaican!” Bezoekers die affiniteit voelen met de onderdrukten, zien zichzelf niet vanzelfsprekend als slachtoffer. Veel reacties spreken over verwerking, waarin zowel negatieve als positieve emoties genoemd worden. Iemand uit Jamaica schrijft in Elmina: “Visiting this castle ... has brought tears of sadness, also tears of joy.”

Naast verwerking van het verleden komt heling terug als onderdeel van de ontwikkeling van nieuwe postkoloniale maatschappelijke verhoudingen. Het zien van slavernijpresentaties en het leren over de geschiedenis van slavernij wordt door sommigen aangegrepen als een manier om de eigen (zwarte) identiteit te versterken, om verder te werken aan een samenleving van individuen met gelijke kansen. Zo schrijft een bezoeker van *De erfenis van slavernij* in Suriname:

Inspirerend, uitdagend, provocerend, eerlijk, hard en confronterend. Maar nodig voor de vorming van de zwarte identiteit in Nederland en de Antillen en zeker Suriname. Om jezelf te kennen, te ontwikkelen en ontplooien is de waarheid onontbeerlijk. Om de gevolgen te overzien en te gebruiken als motivatie zijn initiatieven als deze broodnodig. De strijd is nog lang niet gestreden, ze duurt voort. Totdat ongelijkheid op basis van afkomst, kleur en denken niet meer bestaan. Pas dan is de nieuwe wereld een feit.

Mentale emancipatie

Verschillende reacties verwijzen naar de noodzaak tot emancipatie van mentale slavernij, zoals bezongen door Bob Marley.⁹ Lang is succes niet afgemeten aan zelf geformuleerde, maar aan Nederlandse koloniale maatstaven, zeker op Curaçao. Een Nederlands diploma werd gezien als garantie voor een goed inkomen en maatschappelijk aanzien. Anderen die dachten dat niet te kunnen halen, zagen in de Nederlandse staat een sociaal vangnet. Over Curaçaoënaars die dachten hun leefomstandigheden te verbeteren in Nederland schreef Sonia Garmers in 1976 het boekje *Lieve koningin, hierbij stuur ik u mijn dochter*. Een bezoeker van *De erfenis van slavernij* op Curaçao verklaart zich nu vrij van die afhankelijke houding en schrijft: “Lieve koningin, hierbij stuur ik u mijn ketens retour.”

In Zuid-Afrika heeft het slavernijverleden minder kenmerkende fysiologische sporen achtergelaten. De etnische afstamming van slaafgemaakten, vrije migranten en oorspronkelijke Zuid-Afrikanen overlapt elkaar meer dan in het Caribisch gebied. Veel personen van Aziatische afkomst hebben een identiteit opgebouwd met een sterke religieuze component (Islam). Na de afschaffing van de slavernij heeft Zuid-Afrika een tweede periode van geïnstitutionaliseerde raciale onderdrukking doorgemaakt. Door al deze factoren is de maatschappelijke en persoonlijke affiniteit met een slavernijverleden naar de achtergrond geschoven. Ondanks dat de Slave Lodge een poging doet die affiniteit en persoonlijke relevantie te herstellen, is de herkenning niet to nauwelijks in het gastenboek terug te vinden.

Hoewel circa 20% van de reacties in het gastenboek van lokale bezoekers afkomstig is, schrijft niemand over een persoonlijke band met slavenvoorouders. Het meest dichtbij komt niet een lokale, maar een naar de Verenigde Staten gemigreerde Zuid-Afrikaanse:

I would like to see more history regarding the muslim slaves. MLK [Martin Luther King] was not relevant @ this site. As muslims we are also a huge part of SA. I would like to return with my kids and would like to see this added.

Mogelijk beïnvloedt haar transnationale status haar museumbezoek. Het kan ook haar irritatie over het zien van Noord-Amerikaans erfgoed in een Zuid-Afrikaans museum verklaren. De argwaan jegens moslims in het Amerika van na de aanslagen van 11 september 2001 kan de behoefte onder moslims aan de erkenning van islamitisch erfgoed hebben vergroot. Verder lijkt dit citaat te bevestigen dat de religieuze component in de identiteitsbeleving van Aziatische slavennazaten belangrijker is dan de slavernijervaring.

Of slavernij nu een belangrijk onderdeel van de lokale identiteitsbeleving is of niet, lokale nazaten tonen belangstelling voor slavernijpresentaties. Een oproep in het gastenboek van de Slave Lodge: “Please open full day on Saturday and Sunday. Please more on South African slaves, artifacts, history.” De specifieke vraag naar Zuid-Afrikaanse slavernijgeschiedenis doet vermoeden dat het hier een nazaat betreft. Het verzoek om openingstijden in het weekend suggereert dat het hier niet om een toerist gaat. Belangstelling blijkt ook uit de dagboeken die

⁹ En in 2009 opnieuw thema gemaakt in het Nederlandstalig slavernijdiscours door Sandew Hira.

deelnemers van een meerdaagse workshop in de Slave Lodge bijhielden. In deze workshop, waarover later in dit hoofdstuk meer, maakten jongeren uit de Cape Flats kennis met het verleden van hun voorouders.¹⁰ Een van hen schrijft naast een foto van de kolom met slavennamen die in het museum staat:

“Sense of belonging” Knowing where I really come from all happened in this place. Never in a million years I thought ‘I’ was gonna be the first one from my family to discover the meaning of our “names”. “Solomons” is a slavery surname and “Le Keur” came from the French.

Uit haar woorden blijkt dat ze zich niet bewust was van haar slavenafkomst, maar wel ontzettend blij is haar persoonlijke geschiedenis in een museum te zien. Het is een gelegenheid die haar en haar familie niet eerder geboden is. Een andere deelnemer, een jonge vrouw, beschrijft in haar workshopdagboek hoe dat haar in het hier en nu raakt. Naast een foto van een schilderij waarop slaven aan het werk uitgebeeld staan, schrijft ze:

Being drawn to this picture feels like looking through the eyes of my ancestors, as I see the lady’s cry for help to be free of her past and I feel that she had no options in her life, but today I had an option and chose to go find out how my ancestors lived.

Ook onder de opmerkingen van toeristen en museumbezoekers van Europese en deels Europese afkomst is affiniteit met het postkoloniale perspectief terug te vinden. Zij geven blij van solidariteit met en belangstelling voor het verleden van subalterne groepen. Zo schrijft een Nederlander in Elmina:

This place gives me ants skin and makes me shiver! I come here to witness what bad things happen[ed] to the Africans and their descendants. To see and realise what my Dutch ancestors did. To respect my Surinam friends I grew up with back in Holland and show them the pictures I made and tell the story. Respect!

Voor deze bezoeker zijn de slachtoffers en nazaten zijn peer group. Voor kinderen van multi-etnische huwelijken zijn slachtoffers, daders en hun nazaten hun directe verwanten. Een bezoeker aan *De erfenis van slavernij* in Suriname, met een Surinaamse moeder en een Nederlandse vader, schrijft:

Mijn hart huilt bij de realisatie van het verschrikkelijke leed waar de slaven doorheen gegaan zijn. Het kan niet meer recht gezet worden.... De vereniging van mijn liefdevolle ouders die beiden een deel van de immense problematiek vertegenwoordigen, maken het voor mij ... enigszins dragelijk. ... Dit mag nóóit vergeten worden.

Ook in Ghana is dit soort getuigenissen te lezen. Uit het gastenboek van Elmina Castle, geschreven door een Ghanees-Duits stel: “After 31 years we came back to this place which impressed us so long ago and this time we came back with our son (24 years old).”

Hoewel deze opmerkingen er allemaal van getuigen dat slavernij ervaren wordt als een beladen onderwerp, hoeft het postkoloniale perspectief niet altijd alleen als ‘zwaar’ ervaren te

worden. De gidsen in het Kura Hulanda Museum zijn bijzonder bedreven in het overbrengen van zowel de pijnlijke ervaring als de kracht van de Afrikaanse diaspora. Een gezelschap van vier Nederlanders schrijft in het gastenboek: “Zeer duidelijk, enthousiast en vol humor uiteengezet. Bedankt.” Op de volgende pagina schrijft een meisje: “ik vond het heel erg leerzaam en door [de gids] was het extra gezellig! p.s zeker de moeite waard.”

Voorbij koloniale slavernij gekeken

In het postraciale perspectief worden systemen van politieke en economische dominantie, waaronder slavernij of de erfenis van slavernij, gepresenteerd binnen een mondiaal, tijdloos kader. Enerzijds wordt daarbij duidelijk benoemd wie specifiek verantwoordelijk zijn en wie benadeeld zijn. Anderzijds wordt benadrukt dat uitsluiting van alle tijden is en overal voorkomt en dat wij allemaal verantwoordelijkheden dragen in het tegengaan van uitsluiting. Het postraciale perspectief tilt slavernij daardoor boven de specifieke geografische en etnische begrenzing uit en maakt het onderwerp relevant voor een ieder. Slavernijtentoonstellingen met dit perspectief zijn alleen terug te vinden in Zuid-Afrika, maar in alle casuslanden zijn er bezoekers die blij geven van affiniteit met deze benadering.

Individueen uit verschillende delen van de wereld met een vergelijkbaar slavernijverleden zien hun eigen verleden weerspiegeld in tentoonstellingen over de grens. Ook mensen die geen reguliere museumbezoekers zijn en weinig weten over de geschiedenis, herkennen elementen die de mensheid overal gemeen heeft. Zo schrijft een Braziliaanse in het Kura Hulanda Museum: “Ik had nooit gedacht een bezoek aan een museum mooi te vinden... Ik ben onder de indruk... Ik realiseer me nu dat ik erg weinig weet over de cultuur van mijn voorouders. Bedankt!”¹¹

Maar herkenning strekt verder dan de gekoloniseerde wereld. In de gastenboeken is terug te vinden dat slavernijpresentaties mensen uit zeer verschillende werelddelen en achtergronden aanspreken. Dit is een aantal reacties in het gastenboek van Elmina Castle. Iemand uit India schrijft, vanuit de eigen koloniale achtergrond en als wereldburger: “I think this has happened across the world... Colonization in those days... Still stuff HAPPENS. I hope 4 justice.” Ook een Zweeds stel benadrukt het belang voor de mensheid: “interesting and make[s] you think of mankind’s nature.” Een ander, uit Tsjechië, waar onderdrukking en de strijd om vrijheid deel van de recente geschiedenis is, stelt kort maar krachtig: “Important.” Ook in het Kura Hulanda Museum reageren uiteenlopende nationaliteiten met uitingen van solidariteit. Een bezoeker uit Ecuador: “Ongelofelijk dat een mens in staat is tot zoveel slechtheid! De Afrikanen waren vredige mensen, harmonieus en blij. De ambitie van buitenlanders kan de vrijheid beschadigen, maar niet voor altijd. Wij moeten blijven vechten voor de vrede.”¹²

¹¹ Oorspronkelijke tekst in Portugees: “Eu nunca pensei que ia gostar de uma visita a um museu.... Fiquei impressionada... Acabo de me dar conta de que sei muito pouco sobre a cultura dos meus ancestrais. Obrigada!”

¹² Oorspronkelijke tekst in Spaans: “Parece mentira que la persona humana sea capaz de tanta maldad! Los africanos eran gente de paz, de armonía de alegría... la ambición de los extranjeros puede dañar pero no por siempre, la libertad. Hay que seguir luchando por la paz.”

¹⁰ De Cape Flats zijn de townships van Kaapstad, gedurende de apartheid toegewezen aan niet-blanken waaronder slavennazaten.

Mensen in de diaspora en in Afrika pleiten op uiteenlopende manieren voor het beëindigen van verwijten aan de Westerse wereld. Een bezoeker aan *De erfenis van slavernij* op Curaçao raadt aan: "...wij moeten leren vergeten wat de witten met onze voorouders hebben gedaan, want onze eigen mensen [lees: Afrikanen] hebben ons voor rum verkocht".¹³ Een Nigeriaanse bezoeker aan Elmina Castle schrijft: "Forgive the white people cause God forgives us all." Nog een Nigeriaanse bezoeker stelt dat de pijnlijke geschiedenis achtergelaten moet worden in het belang van een vredige toekomst: "Africans and Ghanaians in particular should learn to forgive cause hatred leads to destruction."

Stilstaan bij de geschiedenis inspireert sommige bezoekers de hand in eigen boezem te steken en de eigen verantwoordelijkheid in hedendaagse problematiek aan de kaak te stellen. Een bezoeker van *De erfenis van slavernij* op Curaçao schrijft: "2006? Wat doen wij?" Juist op Curaçao, waar de stilte nog maar net doorbroken is en het slavernijverleden gebruikt wordt als troefkaart in discussies over de erfenis van koloniale machtsstructuren, is een dergelijke opmerking opvallend.

Uit bovenstaande blijkt dat bezoekers heel verschillend op een en dezelfde locatie kunnen reageren. Terwijl een deel van de bezoekers van de Ghanese forten geniet van het gebouw en het uitzicht, verbindt een ander deel diezelfde zaken aan een geschiedenis van pijn en verdriet. Bovendien blijkt dat de etnische achtergrond van de bezoekers niet bepaalt hoe zij op de getoonde historische perspectieven reageren. Van de bezoekers die afstammen van slaafgemaakten uit een deel gradaties van verontwaardiging over het slavernijverleden, een ander deel benadrukt de veerkracht van de groep en weer een ander deel roept op tot een postraciaal perspectief.

Erfgoedproducenten maken keuzes in perspectieven. Maar trekken die presentaties ook bezoekers met diezelfde affiniteiten? Uit de bezoekersreacties blijken bezoekers vrij onafhankelijke, eigen interpretaties te hebben van locaties en presentaties. Hoewel de analyse van presentaties een indeling in perspectiefkeuzes oplevert, kan deze indeling niet verklaren wie de presentaties bezoekt. De vraag is waar de bezoeker naar op zoek is, wanneer hij of zij deze locaties bezoekt. Hoeveel bezoekers komen, op zoek naar een tijdverdrijf, toevallig op slavernijlocaties terecht? Hoeveel bezoekers zijn bewust op zoek naar het slavernijverleden?

Potentiële en werkelijke bezoekers van slavernijpresentaties

Om te achterhalen wie in elk casusland de potentiële en werkelijke bezoekers van slavernijpresentaties zijn, is het interessant om op een rij te zetten uit welke groepen de lokale bevolking bestaat, welke internationale toeristen de casuslanden aandoen en welke mensen uit deze groepen uiteindelijk slavernijpresentaties bezoeken. Daarbij is de herkomst en etniciteit van de bezoekers

interessant, en de sociale klasse. Deze gegevens zijn echter niet kant en klaar voorhanden. De meeste casuslanden hebben geen nationale cijfers over museumbezoek. Cijfers over hoeveel toeristen het land bezoeken, zijn er wel, maar daarin worden om begrijpelijke redenen geen gegevens over etniciteit, inkomen en opleidingsniveau bijgehouden. Daarom zijn hieronder data bijeen gebracht over arriverende toeristen en hun herkomstlanden; het type en prijspeil van het toerisme waar de toeristische sector van de casuslanden zich op richt; het type bezoeker waar de erfgoedproducenten zich met hun prijspeil op richten, en de bezoekers van enkele presentaties. Met deze statistieken en cijfers wordt een grove schets van publieksgroepen gemaakt.

Vrijtijdsbesteding

Museummedewerkers in de casuslanden stellen dat lokale inwoners over het algemeen weinig naar musea gaan. In hoofdstuk II zijn cijfers genoemd die de lage lokale bezoekersaantallen voor een deel verklaren. Geringe bevolkingsomvang en een laag inkomen per hoofd van de bevolking hebben grote invloed op de omvang van het lokale publiek. Voor wat betreft de samenstelling van het lokale publiek geldt dat op Curaçao en in de West-Kaap nog groepen nazaten van slavenhouders wonen die bovendien tot de hogere inkomensgroepen behoren en daardoor eerder tot de potentiële bezoekers gerekend kunnen worden. Dat geldt niet in Suriname en Ghana, waar grotendeels nazaten van subalternen wonen (zie tabel IV.4). Musea in alle casuslanden proberen meer lokale bezoekers te trekken door zich te richten op scholen. Daardoor komt het regelmatig voor dat een groot deel van het lokale publiek bestaat uit kinderen en jongeren die presentaties in schoolverband bezoeken. Ghana is het enige casusland waar enkele erfgoedlocaties (Cape Coast Castle en Elmina Castle, waarover later meer) meer lokale dan internationale bezoekers ontvangen. Volgens de centrale museumorganisatie GMMB is dit een nevenresultaat van evenementen zoals het Panafest festival, dat in de eerste plaats bedoeld was voor diasporatoeristen en ten tweede als ontmoetingsplaats voor toeristen en lokale mensen.

Onder meer vanwege de lage inwonertallen en lage lokale inkomens wordt het gros van de musea in de casuslanden vaker door internationale toeristen dan door lokale bezoekers bezocht. Net zoals de samenstelling van de lokale bevolking van de casuslanden verschilt, verschilt ook de samenstelling van de toeristische groepen die deze landen bezoeken. In 2004 bezochten 138.000 internationale toeristen Suriname (*Tourism Market Trends*, 2005 edition). Grofweg de helft daarvan gaf aan vrienden en familieleden te komen bezoeken. Zij zijn in Suriname geboren en zijn dus transnationale Surinamers of hebben een andere persoonlijke band met Suriname. Meer dan 75% was afkomstig uit Nederland. Bijna de helft van de overnachtingen van alle toeristen vond plaats in privé-accommodaties (*Suriname Visitor Survey 2004*, 2005). Het prijspeil van consumpties is laag in Suriname. De gemiddelde toerist geeft in Suriname 32 euro per dag uit (Ibid). Samenvattend is de toerist die Suriname bezoekt minder internationaal divers en heeft minder vaak een hoger inkomen dan de toeristen die Zuid-Afrika en Curaçao bezoeken.

¹³ Oorspronkelijke tekst in Papiaments: "nos tin ku bai siña lubida loka e blankunan a hasi ku nos antepasadonan, pasobra pa rom nos mes hendenan a bendenos."

Circa de helft van de grofweg 223.000 toeristen die Curaçao jaarlijks aandoen, komt uit Nederland en de Verenigde Staten, de andere helft uit andere landen (*Tourism Market Trends*, 2005 edition; *Visitors Profile 2004*). Mensen die op Curaçao geboren zijn, worden niet meegeteld in deze statistieken. Van de toeristen verblijft 28% in privé-accommodaties, minder dan in Suriname (*Visitors Profile 2004*). Het prijspeil voor accommodaties en consumpties op Curaçao correspondeert met toeristen uit de hogere middenklasse.

Kaapstad werd in 2006 door 1,7 miljoen internationale toeristen aangedaan. Vergeleken met de andere landen is Zuid-Afrika een duurdere bestemming, het gemiddelde budget dat de toerist daar dagelijks uitgeeft is 60 euro per dag (*South African Government Information*). De toerist die naar Zuid-Afrika komt, komt uit andere landen dan de toerist die de twee eerder genoemde Caribische bestemmingen bezoekt en daarmee verhoudt deze toerist zich anders tot het koloniale slavernijverleden. Iets meer dan 70% van de toeristen in Zuid-Afrika komt uit Afrika en het Midden Oosten. Rond de 20% komt uit Europa, ongeveer 4% uit de Amerika's en iets minder dan 4% uit Azië (*Western Cape Tourism Barometer*, maart 2008, 2(1)).

De toeristen die naar de drie casuslanden waar slavernij plaatsvond reizen, zijn zeer verschillend. Van de toeristen in Suriname heeft 50% een Surinaamse en daarmee een slavernij- of contractarbeiderachtergrond en 25% een Nederlandse en daarmee een associatie met het 'daderland'. Van de Curaçaose bezoekers komt de helft uit Nederland ('daderland') of uit de Verenigde Staten, een land waar trans-Atlantische slavernij heeft plaatsgevonden. In Zuid-Afrika zijn bij de slavernijgeschiedenis meer etniciteiten betrokken en is het moeilijker een relatie te zien tussen de hedendaagse toerist en de plaatselijke slavernijgeschiedenis. In grove lijnen echter hebben de toeristen uit het Midden-Oosten, die tot de grootste groep behoren, geen duidelijke associatie met trans-Atlantische slavernij of slavernij in Zuid-Afrika. Uit gebieden waar wel een verband met het slavernijverleden bestaat, Nederland, Azië en de Amerika's, komen relatief minder toeristen.¹⁴

Het aantal internationale toeristen dat Ghana bezoekt, ligt gemiddeld rond de 600.000 per jaar. De herkomst van die toeristen is onduidelijk. Ghana is zowel populair onder een brede groep West-Afrika bezoekers als onder diasporatoeristen. Voor Ghana was 2007 een bijzonder jaar. Het vierde en herdacht 50 jaar onafhankelijkheid en 200 jaar Britse afschaffing van de slavernij. In verband hiermee werd extra aandacht geschonken aan het aantrekken van toeristen. Het aantal internationale arrivals was dat jaar meer dan een miljoen, een uitschieter vergeleken met daarvoor en ook daarna.¹⁵ Dat een marketingcampagne rondom onafhankelijkheid en slavernij

¹⁴ In absolute aantallen reizen meer Nederlandse toeristen naar Zuid-Afrika dan naar Curaçao of Suriname. Maar op het geheel van Zuid-Afrikaanse toeristen die een stempel kunnen drukken op Zuid-Afrikaans toeristisch aanbod, is de groep, zoals gezegd, klein.

¹⁵ Volgens *Tourism Market Trends* (2006 edition) zijn in 2004 584.000 arrivals geteld. Bron voor 2007 is een particulier internationaal onderzoeksbureau, Euromonitor International, *Travel and Tourism in Ghana*. Er zijn nog geen WTO cijfers beschikbaar. Volgens het Ghanese ministerie van Toerisme, aangehaald in *Ghana struggling to attract more tourists* (maart 2009) zijn in 2008 700.000 arrivals geteld.

een toename in internationaal toerisme veroorzaakt, doet vermoeden dat diasporatoeristen een opmerkelijk deel van dat publiek uitmaakten.

De samenstelling van het internationale publiek in de casuslanden blijkt al evenzeer uiteen te lopen als de samenstelling van de lokale bevolkingen. Toch zijn ook hier patronen herkenbaar. Het verband tussen het internationaal publiek en historische presentaties lijkt in het verlengde te liggen van het verband tussen lokale bevolkingsgroepen en historische presentaties. Deze patronen zijn zichtbaar wanneer gekeken wordt naar de relaties tussen publiek en daders, slachtoffers en subalternen in de slavernijgeschiedenis en naar de relaties tussen publiek en inkomensniveaus.

Het potentiële lokale publiek in Suriname bestaat voornamelijk uit nazaten van subalternen. Ook van het potentiële toeristische publiek heeft de meerderheid geen associatie met daders, en het uitgavenpatroon duidt op een lagere middenklasse-inkomen. Onder het Curaçaose publiek zijn meer nazaten van daders. Die aanwezigheid wordt verder versterkt doordat het eiland bezocht wordt door een groep toeristen met een associatie met de daders die ongeveer zo groot is als de hele Afro-Curaçaose bevolking.¹⁶ Het uitgavenpatroon van deze groep is die van de hogere middenklasse. Ook in de West-Kaap is de groep toeristen ongeveer zo groot als de groep nazaten van slaafgemaakten, maar deze groep heeft een minder duidelijke associatie met de trans-Atlantische geschiedenis. Het is een meer diverse, hogere middenklasse groep. In Ghana is de lokale bevolking, nazaten van subalternen, vele malen groter dan het aantal toeristen. Het lokale inkomen ligt echter ook vele malen lager. Kortom, op Curaçao en in de West-Kaap is een belangrijk deel van het (internationale) publiek uit de hogere klasse en eerder gerelateerd aan daders dan slachtoffers. In Suriname en Ghana is een belangrijk deel van het publiek, zowel internationaal als lokaal, uit lagere inkomensgroepen en gerelateerd aan subalterne groepen. Zo bekeken is het niet vreemd dat in Suriname postkoloniale perspectieven minder controversieel zijn dan op Curaçao, dat het universele postraciale perspectief het goed doet in de West-Kaap en dat er in Ghana - met een gericht publieksbeleid - relatief veel lokale bezoekers zijn.

Toeristen en schoolbezoek

In het algemeen zijn internationale toeristen de grootste bezoekersgroep van musea en erfgoedlocaties. Dankzij de inspanningen van educatieve afdelingen maken scholieren vaak de tweede grootste groep uit. Bezoekers van slavernijlocaties lijken hiervan niet opvallend af te wijken, zie tabel V.1.

Zo werd de Kaapse Slave Lodge tussen 2006 en 2008 gemiddeld door 40.350 mensen per jaar bezocht. In 2007, toen de afschaffing van de Britse slavenhandel herdacht werd, kwamen er meer bezoekers (49.447) waarvan iets meer dan 20% gratis toegang kreeg.¹⁷ Het lijkt of de

¹⁶ 85% van de Curaçaose bevolking, grofweg 120.000 mensen, is Afro-Curaçaos. De helft van de 223.000 toeristen komt uit Nederland en de VS.

¹⁷ *Executive summary: financial year 2008*. Aantal bezoekers 2006-8 respectievelijk 33.247, 49.447 en 38.354. 20,7% van de bezoekers in 2007 maakten gebruik van gratis toegang, in 2008 waren dat er slechts 4,4%.

Slave Lodge in het herdenkingsjaar meer mensen aantrok voor wie de gratis toegang aanlokkelijk was. De vraag is of daar lokale nazaten van slaven uit de lagere inkomensgroepen tussen zaten. De gastenboeken wijzen daar niet op, in drie willekeurige maanden in 2007 geeft slechts 20% aan in Zuid-Afrika te wonen. Met 21% zijn de Noord-Amerikanen de grootste groep onder de toeristen.¹⁸ Geen van hen benoemt het 'Afro-Amerikaans zijn', wat in gastenboeken op Curaçao en in Ghana wel specifiek genoemd wordt. De overige toeristen komen uit zeer verschillende delen van de wereld, van wie de meesten geen relatie hebben met het Zuid-Afrikaanse of trans-Atlantische slavernijverleden. Slechts drie personen lijken een persoonlijke band te hebben met het slavernijverleden. De Slave Lodge lijkt dus maar weinig nazaten van slaven te trekken. Daarbij moet worden opgemerkt dat veel bewoners van de West-Kaap zich nauwelijks bewust zijn van de eigen slavenafstamming, waardoor het onderwerp minder leeft dan in het Caribisch gebied.

Onder bezoekers van slavernijlocaties is een locatiegebonden onderscheid zichtbaar. Bezoekers van locaties die logistiek en financieel binnen het bereik liggen van stedelingen met gemiddelde en lagere inkomens, vertonen grote gelijkenis met de bezoekers van erfgoedlocaties in het algemeen. Maar de locaties die verder weg liggen en duurder zijn, worden voornamelijk door buitenlandse toeristen bezocht, zoals bijvoorbeeld de duurdere plantagebestemmingen en Marrondorpen in Suriname. Ook wijnboerderijen worden vanwege het aanbod vooral door volwassenen en toeristen bezocht. Groot Constantia werd tussen 2006 en 2008 jaarlijks door gemiddeld 27.329 belangstellenden bezocht. Bijna 60% daarvan was volwassen. Dit percentage is hoog, want bij de Slave Lodge en het Bo-Kaap Museum maakten volwassenen en schoolgroepen samen 60% van het publiek uit.¹⁹

Tot dusver valt uit de verkenning van lokaal en internationaal publiek een diffuse groep te destilleren. Toeristen uit hogere inkomensgroepen zijn te vinden op wijnboerderijen, plantages en Marrondorpen. Op andere slavernijlocaties is er een gevarieerd publiek, waaronder veel internationale toeristen en scholieren. Hieruit blijkt weinig specifieke affiniteit met het slavernijverleden. Het lijkt eerder dat de bezoeker van slavernijlocaties, net als de erfgoedtoerist in het algemeen, een interesse voor historische locaties heeft, op zoek is naar een prettige vrijetijdsbesteding, behoefte heeft aan ontspanning, of gestuurd wordt door school. Het Kura Hulanda Museum is een interessant voorbeeld van een slavernijpresentatie die voornamelijk een toeristenpubliek aantrekt.

Kura Hulanda: een Nederlands hofje

Kura Hulanda, letterlijk vertaald Nederlands erf, is een van 's werelds eerste en grootste slavernijmusea, onderdeel van een hotelcomplex. Het imago van de eigenaar, een Nederlandse zakenman en filantroop, prikkelt de nieuwsgierigheid van de Nederlandse toerist. Onder

¹⁸ Opmerkelijk, aangezien slechts 4% van de toeristen in de West-Kaap uit Noord- en Zuid-Amerika komt.

¹⁹ *Executive summary: financial year 2008*. Aantal bezoekers 2006-8 respectievelijk 29.617, 30.683 en 21.688. Apart geteld worden onder meer studenten en kinderen die het museum buiten schoolverband bezoeken.

Curaçaoënaars is een veelgehoorde klacht dat het Kura Hulanda Museum te elitair is en te weinig over de lokale geschiedenis gaat. Het museum heeft geen doorlopende schoolprogramma's. Het wil lokaal publiek over de drempel halen met Living History optredens en een podium voor culturele optredens.

Het museum ontvangt jaarlijks 36.000 bezoekers (interview L. Helms 11-10-06). Het publiek bestaat naar schatting voor tweederde uit Nederlandse toeristen, en hooguit een op de vijfentwintig bezoekers is lokaal, waaronder een enkel bezoek van een school.²⁰ Interessant is dat er Afro-Amerikanen zijn die Curaçao speciaal aandoen uit interesse voor dit museum. De Verenigde Staten hebben opmerkelijk genoeg nog nauwelijks slavernijmusea en bij een bezoek aan het Caribisch gebied geeft dit museum Curaçao een meerwaarde boven andere eilanden. Toch kan niet worden gezegd dat Kura Hulanda een internationale toeristische trekpleister is, zoals de forten in Ghana dat zijn. Het lijkt er eerder op dat toeristen die toch al in de buurt zijn, het museum bezoeken omdat de locatie de aandacht trekt, omdat zij belangstelling hebben voor de geschiedenis van Nederlanders op het eiland, of gewoon omdat een stukje cultuur erbij hoort als je ver weg op vakantie gaat.

Het Kura Hulanda Museum profileert zich op zijn website als een antropologisch museum. Uit het gastenboek blijkt het feit dat het thema slavernij centraal staat sommige bezoekers te verrassen. Twee voorbeelden van bezoekers die vermoedelijk weinig weten over slavernij en op zoek zijn naar ontspanning: "We zijn prettig verrast door uw museum interessant en vol dingen om te leren."²¹ "Such a sobering gift to residents & tourists like us who come to get away from it all."

Onder de (potentiële) bezoekers die wel weten dat het slavernijmuseum is, specifiek de nazaten van slaafgemaakten, tekent zich een interessante tweedeling af. Diasporatoeristen zijn bijzonder enthousiast. Het komt zelfs voor dat zij om een rondleiding vragen van een specifieke Afro-Curaçaose gids op tijdstippen dat het museum anders gesloten is zodat er geen andere, dus geen witte, bezoekers aanwezig zijn.²² Deze bezoekers gebruiken de locatie voor een zeer groepsgebonden ervaring, exclusief voor nazaten van slaafgemaakten. Nazaten van lokale slaafgemaakten hebben vaak de omgekeerde associatie met het museum. Zij beschouwen het feit dat de initiatiefnemer Nederlander en multimiljonair is als een neokoloniale gijzeling van 'hun' slavernijerfgoed.

Veel bezoekers van Kura Hulanda zijn dus hoofdzakelijk op zoek naar recreatie. De enthousiaste reacties over de schoonheid van de locatie, maar ook over de inhoud van het museum, laten zien dat een breed geïnteresseerd publiek Kura Hulanda tevreden verlaat: "Ik zou

²⁰ Dit leid ik af uit de in de gastenboeken gebruikte taal en aangegeven woonplaats en interviews met medewerkers en gidsen van het museum.

²¹ Oorspronkelijke tekst in het Spaans: "Nos sorprendió gratamente su museo muy interesante y lleno de cosas para aprender."

²² Zie ook Sutton, 2001, "Confronting slavery" over de reacties van Afro-Amerikaanse en witte Amerikaanse bezoekers op gidsen in Colonial Williamsburg.

er de hele dag kunnen blijven.” En: “... at the museum we saw slavery, the KKK clan, and we had a lot of fun.”

Onder mensen die specifiek geïnteresseerd zijn in het slavernijverleden of zich daar persoonlijk bij betrokken voelen, zijn verschillende verwachtingspatronen zichtbaar. Dat nazaten van slaafgemaakten van buiten Curaçao een reis ondernemen naar Kura Hulanda, terwijl lokale nazaten het museum mijden, wijst op twee mogelijke factoren. Internationale toeristen kunnen zich vinden in het mondiale narratief van het museum en zijn enthousiast wanneer ze hun eigen geschiedenis in het Curaçaose museum terugzien, ook als dat maar een bescheiden verwijzing is. Lokale bezoekers verwachten in een museum in eigen land meer van hun eigen geschiedenis terug te zien en zijn verontwaardigd over het mondiale karakter. Tegelijkertijd is er ook verontwaardiging over het feit dat het museum een witte, niet-lokale onderneming is en wordt er geklaagd dat het te elitair is. Dat doet vermoeden dat klasse hierin een rol speelt. De Afro-Amerikaanse bezoekers behoren tot een groep die zich de reis kan veroorloven en in de vrije tijd musea bezoekt.

Op zoek naar slavernij

Het valt op dat dezelfde presentatie verschillend publiek kan aanspreken: publiek dat niet specifiek op zoek is naar slavernij en publiek dat dit wel is. Wie is die laatste bezoeker, de specifiek geïnteresseerde?

De specifiek geïnteresseerden

Op locaties als Kura Hulanda Museum, Groot Constantia, Vergelegen, de Swellendam Drostdy, Slave Lodge en Danpaati is het merendeel van de bezoekers niet van slavenkomst en vaak wit. Deze bezoekers komen mogelijk uit specifieke belangstelling voor de slavernijpresentatie. Maar uit hoofdstuk III en het bovenstaande blijkt dat het gros van deze bezoekers waarschijnlijk op andere aspecten van deze locaties afkomt: de mooie omgeving, het koloniale erfgoed, de wijn, een verblijf buiten de stad... Presentaties die specifiek bezocht worden door nazaten van slaafgemaakten onderscheiden zich door hun positie als pelgrimbestemming of door de bewust gekozen laagdrempeligheid van de presentatie. Dit zijn de lieux de mémoire als Assin Manso en het W.E.B. Du Bois Memorial Centre for Pan African Culture, de gemeenschapsmusea en de tours. Wie zijn de bezoekers die specifiek op zoek gaan naar slavernijpresentaties?

In Suriname geven deelnemers aan de Sweet Merodia tour en bezoekers van *De erfenis van slavernij* aan belangstelling te hebben voor de lokale geschiedenis. Ze waren er al bekend mee, maar bezochten de presentatie om meer kennis op te doen. Op Curaçao ligt dat iets anders. Het thema slavernij verkeerde er langer in de taboesfeer en als gevolg daarvan hebben veel mensen minder kennis over de lokale slavernijgeschiedenis. De bezoekers van *De erfenis van slavernij* op Curaçao geven dan ook vaker aan verrast te zijn door de inhoud van de tentoonstelling.

Op Curaçao is het bezoeken van een slavernijtentoonstelling pas sinds 1998 mogelijk. Opvallend is dat het aandeel niet-toeristen onder de bezoekers sindsdien groeit. Terwijl in het Kura Hulanda Museum (1998) slechts 4% van de bezoekers lokaal is, wat neerkomt op 1.440 per jaar, was in 2006 83% van de bezoekers van *De erfenis van slavernij* lokaal, wat neerkomt op 9.960 mensen. En in 2007 was 58% van de bezoekers van Museo Tula lokaal, wat neerkomt op 6.190 mensen (*Friends of the Tula Museum*). *De erfenis van slavernij* gebruikte voor het bereiken van lokaal publiek een op nazaten en lagere inkomensgroepen gerichte strategie en Museo Tula is een gemeenschapsmuseum. Op een bevolking van ruim 140.000 inwoners getuigen deze aantallen van een aanzienlijke potentiële belangstelling onder lokale nazaten van slaafgemaakten van diverse klassen. Ook aan de *Ruta Tula* nemen jaarlijks een paar honderd mensen deel, voornamelijk lokale nazaten van slaafgemaakten uit diverse klassen (interview J. Henriquez en C. Schorea 17-10-06).

In de West-Kaap is slavenafkomst minder zichtbaar. Bovendien is Zuid-Afrika vooral bezig met het verwerken van de apartheid. Verschillende slavernijpresentaties in de Kaap trekken voornamelijk toeristen uit de midden- en hogere klasse. Uitzondering op dit beeld van luxe erfgoedlocaties en buitenlandse bezoekers zijn de musea in de Bo-Kaap en District Six. Dit zijn gemeenschapsmusea die wijkbewoners, waaronder nazaten van slaafgemaakten uit de lagere klassen, weten aan te spreken. Het Bo-Kaap Museum trok tussen 2006 en 2008 gemiddeld 18.918 bezoekers. Opvallend genoeg was het bezoekersaantal in 2007 lager, terwijl dat jaar de afschaffing van slavernij werd herdacht.²³ Het lijkt dus of bezoekers het museum bezoeken vanwege het wijkerfgoed, niet zozeer omdat ze op zoek zijn naar slavernijfgoed. Dat jaar werd de Slave Lodge wel vaker bezocht door lokale bezoekers die gratis naar binnen mochten. Vraag is of de bewoners van de Bo-Kaap daar wel slavernijfgoed hebben opgezocht.

Tijdens de *1 December Optocht*, waar jaarlijks ongeveer 200 mensen aan deelnemen, is slavernij het centrale thema (interview M. Weeder 24-07-07). Wat de deelnemers bindt, is de verontwaardiging over de behandeling van graven met de stoffelijke resten van hun voorouders, onder meer door economische belangengroepen.²⁴ Het is een vrij intieme optocht met fakkels en toespraken, waar deelnemers actief aan bijdragen door verhalen te delen en samen te zingen bij een kampvuur.

Bezoekers die specifiek geïnteresseerd zijn in slavernij vormen een aparte toeristische doelgroep in Ghana. ‘Roots and routes’ is er een product en diverse slavernijpresentaties zoals Assin Manso, het W.E.B. Du Bois Memorial Centre for Pan African Culture en One Afrika richten zich in de eerste plaats op diasporatoeristen, in de tweede plaats op lokale bezoekers. Internationale witte toeristen op zoek naar een vrijtijdsbesteding kom je op die locaties niet tegen. De belangrijkste groep hier bestaat uit Afro-Amerikanen, maar er komen ook Afro-Caribische mensen en Europeanen van Afro-Caribische afkomst. Veel van de diasporatoeristen in

²³ *Executive summary: financial year 2008*. Aantal bezoekers 2006-8 respectievelijk 19.076, 18.317 en 19.362.

²⁴ Deze groepen wilden de graven ontruimen en de grond bebouwen.

Ghana reizen in groepen. Voor de pelgrims met een midden en hoger inkomen worden er reizen in het duurdere segment aangeboden. Daarnaast zijn er groepen die met een sociaal netwerk, zoals een kerk of buurthuis, geld inzamelen om de reis voor een deel van de gemeenschap, zoals een koor of een groep jongeren, mogelijk te maken. Deze reizen vinden meestal plaats rondom het tweejaarlijkse Panafest festival. Pelgrims reizen graag in het gezelschap van hun eigen sociale netwerk, en in de nabijheid van andere pelgrims.²⁵

Naast de lieux de mémoire die vooral door nazaten van slaafgemaakten worden bezocht, zijn er ook locaties in Ghana waar bezoekers uit verschillende groepen komen en waar dus de dissonantie van koloniaal slavernijverleden in de publieksgroepen aanwezig is. De forten trekken grote aantallen bezoekers. In de sociaalwetenschappelijke literatuur over Ghanese slavernijlocaties gaat veel aandacht uit naar de spanningen tussen Ghanezen, diasporatoeristen en witte toeristen. In de eerste periode na het doorbreken van de stilte rondom het slavernijverleden stond de diasporatoerist, met name die uit Noord-Amerika, daarbij vaak centraal. Hoewel er geen cijfers zijn over het aandeel diasporatoeristen onder de bezoekers, valt wel af te leiden dat het gaat om een relatief kleine groep. Volgens Bruner (2005) zou in 1993 12,3% van de bezoekers aan Elmina Noord-Amerikanen zijn. Het aandeel Afro-Amerikaanse bezoekers was toen dus in ieder geval kleiner dan 12,3%. Daarnaast zou een deel van de 12,5% Europese bezoekers en de 8% overige internationale bezoekers Afro-Europees en Afro-Caribisch kunnen zijn. Het lijkt aannemelijk dat het aandeel diasporatoeristen onder de kasteelbezoekers onder de 20% ligt. In latere jaren lijkt dat aantal nog kleiner. In het herdenkingsjaar 2007 telden Cape Coast Castle en Elmina Castle respectievelijk 70.000 en 65.000 bezoekers.²⁶ In navolging van eerdere jaren was de meerderheid van de bezoekers lokaal, 78% in Cape Coast Castle en 73% in Elmina Castle.²⁷

Het lijkt er vooralsnog op dat nazaten van slaafgemaakten vooral lieux de mémoire en gemeenschapsmusea bezoeken en deelnemen aan tours en pelgrimsreizen. Dat een 'reguliere' museale slavernijtentoonstelling ook nazaten uit allerlei klassen kan aantrekken, bewees *De erfenis van slavernij*.

De erfenis van slavernij

In 2006 en 2007 was op Curaçao en in Suriname de reizende tentoonstelling *De erfenis van slavernij* te zien. Zoals in hoofdstuk IV uiteengezet, is dit in Suriname gebeurd binnen het reguliere patroon van tijdelijke tentoonstellingen, terwijl op Curaçao voor een specifieke aanpak

²⁵ In Lennon en Foley (2000) worden tijdstip en gezamenlijkheid van herdenken genoemd als karakteristieken van pelgrimsreizen.

²⁶ Volgens *Ghana Museums and Monuments Board Visitor Statistics* werden in 2006 56.700 geteld in Cape Coast Castle en 47.800 in Elmina Castle. Volgens Bruner ontving Elmina Castle in 1993 17.000 bezoekers (2005, p. 102). Het hoge aantal bezoekers in 2007 is te danken aan het herdenkingsjaar.

²⁷ Volgens *Ghana Museums and Monuments Board Visitor Statistics* was in 2006 62% van de bezoekers aan Cape Coast Castle lokaal en 70% van de bezoekers aan Elmina Castle. Volgens Bruner was in 1993 67% van de bezoekers aan Elmina Castle lokaal (2005, p. 102). Volgens het GMMB is het hoge percentage lokale bezoekers een nevenresultaat van evenementen als Panafest, die aanvankelijk bedoeld waren voor een diasporapubliek. Zie ook Essah (2001) en Schramm (2007).

is gekozen, gericht op het aantrekken van nazaten van slaafgemaakten, in het bijzonder uit de lagere sociale klasse.

De tentoonstelling heeft in Suriname in zes maanden 8.600 bezoekers getrokken. Daarvan kwam 77%, 6.600 bezoekers, tijdens een schooluitje (Bron: Surinaams Museum).²⁸ Vanwege het relatief hoge aantal schoolbezoeken is het merendeel van de bezoekers lokaal, maar onder de volwassen bezoekers is de meerderheid waarschijnlijk toerist, net als het reguliere museumpubliek. Op Curaçao heeft de tentoonstelling in vijf maanden 12.000 bezoekers getrokken. Daarvan kwam 42%, 5.000 bezoekers, tijdens een schooluitje (Bron: NAAM). Te oordelen naar de taal gebruikt in de gastenboeken, in combinatie met opmerkingen waaruit etnische loyaliteit met slaven bleek, kan geschat worden dat 65% van de volwassen bezoekers, oftewel 41% van alle bezoekers, Afro-Curaçaos was. Samen was dus zeker 83% van alle bezoekers lokaal. Daarnaast schreef 25% van de volwassen bezoekers in het Nederlands, en gaf daarbij soms een plaats aan. Op basis daarvan kan het totaal aantal Nederlandse toeristen dat de tentoonstelling bezocht, geschat worden op 15%. Het verschil in aantal bezoekers tussen Curaçao en Suriname is des te opvallender als wordt meegerekend dat Curaçao veel minder inwoners en absoluut gezien minder nazaten van slaafgemaakten telt.

Dit omvangrijke publiek is bereikt door de samenwerking van de lokale gastheer, NAAM, met een twintigtal lokale partners. Deze partners waren organisaties die actief zijn op het gebied van erfgoededucatie en toerisme; welzijn en mobilisatie in de armere wijken; cultuurhistorisch bewustzijn; culturele activiteiten en de Afro-Antilliaanse identiteit. Zo kon de presentatie nadrukkelijk neergezet worden als relevant voor een breed publiek, inclusief Afro-Curaçaoënaars van alle klassen. Twee aspecten werden daarbij benadrukt: de lokale, laagdrempelige opzet en het unieke, tijdelijke karakter.

Op velerlei manieren werd benadrukt dat deze tentoonstelling bestemd was en interessant zou zijn voor nazaten van slaafgemaakten uit alle lagen van de samenleving. De tentoonstelling werd op alle mogelijke manieren dichtbij de doorsnee Curaçaoënaar gebracht. Het werd vertaald naar het Papiaments, een taal die bij velen makkelijker ligt en gezien wordt als tegenhanger van het koloniaal opgelegde Nederlands.²⁹ De tentoonstelling werd voorzien van een ondertitel: *Revelá pasado pa kobra forsa* (ontsluier het verleden om aan kracht te winnen) waarmee het hedendaagse belang van het kennen van de geschiedenis duidelijk werd gemaakt.

Als locatie werd geen museum, maar een landhuis gekozen. Een dergelijke locatie is niet alleen historisch relevant, maar vooral ook laagdrempelig, omdat landhuizen op Curaçao vaak gebruikt worden als feest- en horecalocatie. In de mediacampagne werd benadrukt hoe belangrijk het was een publieke discussie te hebben over het slavernijverleden en dat de tentoonstelling daar een rol in kon spelen. De thematiek werd in verband gebracht met hedendaagse problematiek rond de verhoudingen in het koninkrijk en spanningen tussen etnische bevolkingsgroepen. In populaire

²⁸ Neus (2007) beschrijft de achtergronden van het trekken van scholen naar het Surinaams Museum.

²⁹ Papiaments is in 2007 als officiële taal erkend. Zie over het belang van Papiaments in Curaçaos nationalisme Marcha (2000).

opinieprogramma's werden mensen uitgenodigd om hierover met elkaar in discussie te gaan, onder meer met de conservator, die gezien wordt als een lokale bekendheid met een uitgesproken mening. Met behulp van jingles (gezongen radioboodschappen) bleef de tentoonstelling bovendien makkelijk in de hoofden van mensen hangen. Ook is geprobeerd de tentoonstelling geografisch dichterbij de mensen te brengen. De organisatie kwam met het idee om minitentoonstellingen te plaatsen in de zeven woonwijken waar de meeste Afro-Curaçaoënaars uit de lagere klasse wonen. Gratis pendelbussen zouden naar de centrale tentoonstelling rijden. Dat plan is wegens gebrek aan middelen niet uitgevoerd.³⁰

In de media- en reclamecampagne is benadrukt dat het thema niet eerder op Curaçao getoond was. Geen tentoonstelling had eerder slavernij laten zien vanuit de beleving van de lokale slaafgemaakten. Zo werd in de krant een lijst met lokaal gestrafte slaven onder de aandacht gebracht. Door de herkenbare familienamen op deze lijst werd de geschiedenis persoonlijker gemaakt. Daarbij werd benadrukt dat de tentoonstelling slechts vijf maanden te bezichtigen zou zijn. Bezoekers die deze stukken dus met eigen ogen wilden zien, moesten haast maken. In de laatste weken zijn in de mediacampagne de dagen afgeteld waarin de tentoonstelling nog te zien zou zijn.

Eerder in dit hoofdstuk is een vrouw aangehaald die in het gastenboek had geschreven eindelijk de klok te hebben gezien die haar grootmoeder opriep tot werken. Die klok was voor die tijd al jaren in een ander museum te zien. Anders dan andere presentaties is *De erfenis van slavernij* goed bezocht door nazaten, ook uit de lagere inkomensgroepen, omdat de persoonlijke relevantie van de tentoonstelling duidelijk gemaakt werd. Daarnaast kan de tijdelijkheid het bezoek in die periode opgevoerd hebben.

De erfenis van slavernij op Curaçao bereikte een publiek van nazaten uit armere wijken door het groepsgerichte netwerk en het afstemmen van de taal, de vorm en inhoud van de mediacampagne en de locatie op de leefwereld van de beoogde groep. Deze strategieën zijn herkenbaar in het werk van gemeenschapsmusea en musea die zich met hun presentaties richten op verschillende lagen en groepen in de samenleving. Naast het afstemmen van de inhoud van de presentaties op de doelgroep worden ook producten met een relatie naar de presentatie toegevoegd, zoals Living History optredens, muziekpresentaties en andere culturele evenementen en workshops. Deze workshops kunnen laagdrempelige culturele activiteiten bieden, zoals oude ambachten en folklore. Maar er zijn ook therapeutische workshops gericht op discussie over erfgoed en identiteit en de emoties rondom maatschappelijke ongelijkheid gerelateerd aan etniciteit.

Zo kregen jongeren uit de Cape Flats in een workshop in de Slave Lodge de middelen aangereikt om de geschiedenis van hun voorouders te onderzoeken. De Slave Lodge is geen gemeenschapsmuseum, maar beoogt wel een gemeenschap van slavennazaten (die geen reguliere bezoekers zijn) bewust te maken van de relevantie die het museum voor hen persoonlijk heeft.

³⁰ NAAM plaatst een deel van zijn collectie in de openbare ruimte, zoals in bibliotheken en postkantoren. Dit idee van de minitentoonstellingen was daar een variant van.

Het museum doet dit door ruimte te bieden voor workshops. De workshop werd gegeven door een onafhankelijk bureau (Otherwise Media). Tijdens de workshop realiseerden verschillende deelnemers zich voor het eerst dat zij afstamden van slaven, doordat ze hun achternaam ontdekten in de tentoonstelling. In een vervolgoopdracht interviewden de jongeren hun familieleden over hun leven en nodigden zij hen ook uit voor de eindpresentatie in de Slave Lodge. Zo werden persoonlijke connecties gelegd tussen slavernij, apartheid en het hedendaagse Zuid-Afrika, waarbij de relevantie van het museum voor een nieuwe publieksgroep en hun familie duidelijk werd.

Mensen die specifiek geïnteresseerd zijn in slavernijpresentaties zijn dus te vinden onder internationale toeristen en lokale bezoekers. Onder de lokale bezoekers zijn veel scholen. Scholieren kiezen niet zelf voor het bezoek, dat doet de school. In het geval van pelgrims is de eigen, specifieke interesse voor het bezoek het meest duidelijk. Deze groep bevat reizigers met hogere inkomens, maar ook minder vermogende toeristen. Een laatste nieuwe publieksgroep bestaat uit de Ghanese bezoekers van lokale presentaties.

Bezoekers van slavernijlocaties vergeleken

In het tweede deel van dit hoofdstuk is wat bekend is over de bezoekers van slavernijlocaties op een rij gezet. Enkele gegevens worden nog eens samengevat in tabel V.1. Van negen presentaties is tussen 2006 en 2008 het jaarlijks aantal bezoekers geteld. Op volgorde van aantal, van het hoogste tot het laagste aantal bezoekers, zijn dat: Cape Coast Castle Museum, Elmina Castle Museum, de Slave Lodge, Kura Hulanda Museum, Groot Constantia, Bo-Kaap Museum, *De erfenis van slavernij* op Curaçao, Museo Tula, *De erfenis van slavernij* in Suriname. In de tabel wordt het getelde aantal bezoekers getoond, met daaronder de percentages internationale toeristen en schoolkinderen onder het totale aantal bezoekers.

Wat de cijfers laten zien, is dat het publiek op slavernijlocaties zeer sterk varieert: in omvang van 70.000 tot 8.600, in herkomst van 15 tot 96% internationale toeristen en in bezoekvorm en leeftijdscategorie van 30 tot 77% tijdens een schooluitje. Er komen veel scholen naar musea omdat musea aantrekkelijk educatief materiaal aanbieden. Musea zien educatie als middel om het aantal lokale bezoekers uit te breiden en de diversiteit in etniciteit en sociale klasse onder lokale bezoekers te bevorderen. Het gevolg is dat scholen wellicht de grootste nieuwe bezoekersgroep zijn. Toch is twijfelachtig of schoolkinderen ook buiten schoolverband terugkomen als museumbezoeker, omdat daar ook een verandering van het buitenschoolse sociale netwerk voor nodig is (Falk, 1995; Merriman, 1991).

Tabel V.1 Presentaties en publiek³¹

	Cape Coast Castle	Elmina Castle	Slave Lodge	Kura Hulanda	Groot Constantia	Bo-Kaap	Erfenis Curaçao	Museo Tula	Erfenis Suriname
Aantal bezoekers	70.000	65.000	40.350	36.000	27.329	18.918	12.000	10.648	8.600
% toeristen	22%	27%		96%			15%	42%	
% school- kinderen	38%	34%	30%			30%	42%	37%	77%

Het diffuse beeld van de bezoeker van slavernijlocaties wordt nog diffuser wanneer bij deze cijfers bedacht wordt dat de twee weergegeven groepen zeer divers zijn. De toeristen variëren van witte Noord-Amerikanen tot transnationale Surinamers, en de schoolkinderen stammen onder meer af van slaafgemaakten, slavenhouders en van voorouders die geen van beide zijn geweest. Bovendien verschillen ook de presentaties. De eerste vier zijn stedelijke attracties, de vijfde een wijnboerderij, de zesde vertegenwoordigt een etnische wijk en de laatste drie gaan specifiek over slavernij. Het publiek van de eerste twee attracties bestaat grotendeels uit Ghanezen, van de derde uit internationale toeristen en de vierde uit Nederlandse toeristen. Het meest veelzeggend is het publiek van *De erfenis van slavernij*, dat in twee landen grote verschillen vertoonde. Het publiek van slavernijlocaties laat zich moeilijk in categorieën indelen.

Er is een grote diffuse groep voor wie de locaties in de eerste plaats een gelegenheid zijn voor vrijetijdsbesteding, ontspanning en educatie. Erfgoed en musea trekken nog altijd een veelal welvarend, westers georiënteerd, hoger opgeleid toeristisch publiek. Dat doen veel slavernijlocaties en presentaties net zo. Slavernijlocaties zijn om velerlei redenen aantrekkelijk. Ze bieden natuur, cultuur en geschiedenis. Ze bieden koloniale, postkoloniale en postraciale perspectieven. Een deel van de bezoekers van koloniale gebouwen of Marrondorpen staat daarbij niet of nauwelijks stil bij slavernij. Een ander deel toont interesse in geschiedenis, waaronder traumatische geschiedenis. Deze groep komt terecht op die locaties omdat zij deze vorm van vrijetijdsbesteding kan betalen. De locaties vormen onderdeel van het consumptiepatroon van de midden- en hogere klasse. Van oudsher was deze groep meer wit dan zwart of multi-etnisch. Naarmate meer nazaten van slaafgemaakten een positie in de midden en hogere klasse verwerven, gaan meer van hen tot de reguliere erfgoedbezoekers behoren.

Bezoekers die relatief onbekend zijn met het slavernijverleden spreken in de gastenboeken over hun ervaring van de locatie in het hier en nu. De specifiek geïnteresseerde groep schrijft in de gastenboeken over de persoonlijke verhouding tot het verleden en over de verwerking van de

emoties over het verleden. Deze groep is in het dagelijks leven bezig met het slavernijverleden en het bezoek is onderdeel van dat leerproces. Het bezoek vindt daardoor plaats vanuit een verwachting over de vorm en inhoud van de presentatie. De bezoeker verwacht overeenstemming tussen de presentatie, de eigen belevingswereld en die van de overige bezoekers.

Bezoeken vanuit persoonlijke relevantie vinden vooral plaats op die locaties die deze persoonlijke relevantie erkennen. De plaatsen waar specifiek geïnteresseerden in slavernijerfgoed samenkomen, zijn die waar de erfgoedproducent een brug heeft geslagen van het reguliere erfgoedpubliek naar andere etnische groepen en klassen. Nazaten van slaafgemaakten zijn vaker te vinden op lieux de mémoire, in specifieke tours, in gemeenschapsmusea en in die musea die geïnvesteerd hebben in producten afgestemd op deze groep en nieuwe netwerken. Netwerken zijn belangrijk omdat bezoek veel plaatsvindt in groepsverband (kerk- tot carnavalsgroep, buurthuis, scoutingclub, school) en met het oog op het ontmoeten van geestverwanten.

Verder blijkt dat veel nazaten van slaafgemaakten musea nog steeds als elitaire, witte organisaties zien. Pas wanneer zij ontdekken dat er presentaties zijn die hun persoonlijke erfgoed laten zien, zijn zij geïnteresseerd in een bezoek. Uit de gastenboeken blijkt waardering voor de nieuwe slavernijpresentaties en de intentie van herhaalbezoek. Dat is een indicatie dat slavennazaten, ook uit de lagere klasse, nieuwe reguliere publieksgroepen kunnen worden, mits zij zich verbonden gaan voelen met de getoonde presentaties.

Voor hen die specifiek slavernijpresentaties bezoeken, geldt dat zij zoeken naar een combinatie van educatie, emotie en ontmoeting. Daardoor kan de gelijktijdige aanwezigheid van een breed commercieel publiek in gradaties gevoelig liggen. Specifieke bezoekers tref je vooral aan op locaties die ervoor kiezen te investeren in het aantrekken van dit publiek, ten koste van het aantrekken van een breed publiek. Dat doen de cultureel activistische ondernemers en ondernemers in Ghana voor wie het diasorapubliek ook commercieel interessant is. Op erfgoedlocaties waar postkoloniale en postraciale perspectieven gepresenteerd worden zonder dat er draagvlak gecreëerd wordt bij nazaten, blijft het publiek bestaan uit de brede, recreërende groep.

Conclusie

Worden nieuwe presentaties in de Caribische en Afrikaanse casuslanden bezocht door nieuw publiek dat niet-westers georiënteerd, minder welvarend en minder hoog opgeleid is? Behoren nazaten van slaafgemaakten daar toe? Waarom bezoeken mensen slavernijlocaties?

In de tijd van de trans-Atlantische slavernij werden klasse en etniciteit aan elkaar gekoppeld. Kort daarna ontstonden musea en het museumpubliek. Door de democratisering in de afgelopen decennia is het museumpubliek minder exclusief geworden en nu vormt de middenklasse – en de nazaten van slaafgemaakten die daartoe behoren – een belangrijk deel van het erfgoedpubliek,

³¹ Bronnen: *Executive summary: financial year 2008; Friends of the Tula Museum; Ghana Museums and Monuments Board Visitor Statistics* voor Cape Coast Castle en Elmina Castle 2006 en 2007; cijfers Kura Hulanda Museum en aanvullend eigen onderzoek in gastenboeken; idem NAAM voor *De erfenis van slavernij* op Curaçao; idem Surinaams Museum voor *De erfenis van slavernij* in Suriname.

lokaal en internationaal. Mondialisering versterkt zowel de centrale positie van de witte toerist als de groeiende aanwezigheid van de diasporatoerist uit de midden- en hogere klasse op de erfgoedmarkt.

Ook specifiek voor slavernijpresentaties geldt dat de gerichtheid van producenten op de hogere en middenklasse de beperkte aanwezigheid van nazaten verklaart. De producenten die naast het aanbod ook de communicatie en marketing afstemmen op nazaten van slaafgemaakten, bereiken grotere aantallen uit deze groep. Maar nazaten vormen pas echt een substantieel deel van de bezoekers bij producties waarvan het aanbod en de marketing specifiek zijn afgestemd op nazaten uit de lagere klasse. In Ghana bereiken producenten met gerichte marketing ook opmerkelijk veel lokale bezoekers, waaronder mensen uit de lagere inkomensgroepen. Groepen die niet gewend zijn om musea te bezoeken, doen dat pas wanneer het idee van erfgoedbezoek wordt gebracht op een manier die hen aanspreekt.

De grootste verandering in publiek wordt gevormd door het schoolbezoek. De educatieve afdelingen van musea zijn succesvol in het interesseren van scholen voor slavernijpresentaties. Dit zou kunnen samenhangen met veranderingen in het onderwijs. Mogelijk blijven deze leerlingen ook later, buiten schoolverband om, geïnteresseerd in musea, postkoloniale en postraciale presentaties. Of dat gebeurt, zal samenhangen met het sociale milieu waar zij in verkeren, omdat de belangstelling voor erfgoedbezoek binnen het eigen netwerk een belangrijke voorwaarde voor herhalingsbezoek is. Nieuw onderzoek zou licht kunnen werpen op de participatie van deze nieuwe bezoekersgroepen op de langere termijn.

Wat bezoekers van slavernijlocaties onderscheidt, is niet hun identificatie met een bepaald perspectief of aan slavernijgerelateerde etniciteit. Het is niet zo dat zwart publiek alleen nieuwe postkoloniale presentaties bezoekt terwijl wit publiek trouw blijft aan koloniale presentaties. De verklaring voor wie slavernijlocaties bezoekt, is te vinden in een combinatie van sociaal-economische factoren en interesse voor de geschiedenis van slavernij.

Belangstelling voor het slavernijverleden komt voort uit persoonlijke keuzes en uit behoeften die gerelateerd zijn aan gekozen identiteiten. Dit geldt voor bezoekers van alle etniciteiten. Voor sommige nazaten van slaafgemaakten geldt bovendien dat zij op zoek zijn naar een specifieke geestverwantschap. Onder hen is behoefte aan educatie die inhoudelijk aansluit bij hun beleving van de diaspora. Zij zoeken het gezelschap van geestverwanten en ruimte voor hun emoties over het slavernijverleden en de koloniale stilte.

Vooralsnog is het publiek dat aangetrokken wordt door een recreatief aanbod kapitaalkrachtiger dan het specifiek geïnteresseerde publiek. Dit roept vragen op over de rol van de erfgoedproducenten en de context van de erfgoedproductie. Moet erfgoedproductie zich richten op alle klassen? Hierop gaat het laatste hoofdstuk in door de analyse van het publiek te verbinden aan de voorgaande analyses van locaties, productiecontexten en perspectieven in een integrale discussie over slavernijpresentaties, uniformiteit en diversiteit.

Intermezzo E

Ruta Tula, Curaçao

De *Ruta Tula*, de Tula route, is een herbeleving van de grootste verzetsstrijd van slaafgemaakten uit de Curaçaose geschiedenis, die plaatsvond in 1795. Tula was de leider van deze opstand, die enkele weken duurde en zich afspeelde van het rurale westen van Curaçao tot aan de hoofdstad. De opstandelingen verzamelden zich tijdens een tocht langs plantages en trokken vervolgens naar Willemstad om van het koloniale bestuur de vrijheid voor alle slaafgemaakten te eisen. Onderweg onderhandelden zij met religieuze leiders en leverden zij strijd tegen soldaten. Het verzet had niet het beoogde resultaat en de rebellenleiders zijn terechtgesteld in Willemstad.

De *Ruta Tula* volgt in een karavaan van bussen de route die de opstandelingen aflegden. De tour vindt jaarlijks plaats op een zondag in augustus en vertrekt om 8:30 uur. Deelname kost €10, inclusief een handout van 24 pagina's met achtergrondinformatie over de *Ruta Tula* en de transatlantische historische context (foto E.1). Een Afro-Curaçaose maaltijd na afloop kost tussen de €2,50 en €5. De voertaal is Papiaments. De organisatie beoogt deelname laagdrempelig te maken voor lokale, minderbedeelde deelnemers.

In de bussen lichten medewerkers de route toe. Daarbij komt orale geschiedenis aan bod en ander immaterieel erfgoed van het slavernijverleden, zoals werkliederen. De lokale gebeurtenissen worden daarbij in een bredere mondiale context geplaatst. Verteld wordt over de vele verzetsstrijden van slaafgemaakten in het gehele Caribische gebied en over de politieke situatie van de koloniale mogendheden. De Curaçaose rebellen eisten hun vrijheid op, refererend aan de idealen van de Franse revolutie, de succesvolle vrijheidsstrijd van slaafgemaakten op Haïti en de Franse bezetting van Nederland. Op sleutelplaatsen staat de *Ruta Tula* karavaan stil. Vaak zijn dit plaatsen waar in het dagelijks leven geen verwijzing naar het slavernijverleden staat. Tijdens de *Ruta Tula* worden er Living History optredens gegeven door verschillende groepen, waardoor het verband tussen locatie en slavernijverleden in beeld gebracht wordt. Sommige groepen brengen korte toneelstukken, sommigen brengen muziek en dans, anderen richten zich op meer symbolische, kunstzinnige interpretaties van het verleden.

Hoewel de rode lijn van de *Ruta Tula* hetzelfde blijft, wordt niet elk jaar op precies dezelfde plaatsen stilgestaan en zijn de presentaties en de uitvoerders niet elk jaar dezelfde. In 2008 is, na het vertrek vanuit Kas di Kultura, eerst stilgestaan bij de plaatsen waar de rebellen terechtgesteld zijn, fort Amsterdam en het Rif. Bij fort Amsterdam, waar de huidige regering zetelt, is stilgestaan bij de emoties van de slaafgemaakten rondom de mislukte opstand (foto E.2). Onderdeel was het voorlezen van het vonnis door een vertegenwoordiger van de koloniale macht (foto E.3). Hierin kwam duidelijk de wreedheid naar voren van de marteling die aan de terechtstelling voorafging. Op het Rif is stilgestaan bij de kracht die geput kan worden uit de

strijd van de voorouders. Onder het Vrijheidsmonument brachten jongeren een eerbetoon aan zeven vrijheidsstrijders uit de diaspora (foto E.4). Daarop werd een stilte in acht genomen en konden de deelnemers alle anonieme Afrikanen en slaafgemaakten herdenken door een bloem in zee te gooien.

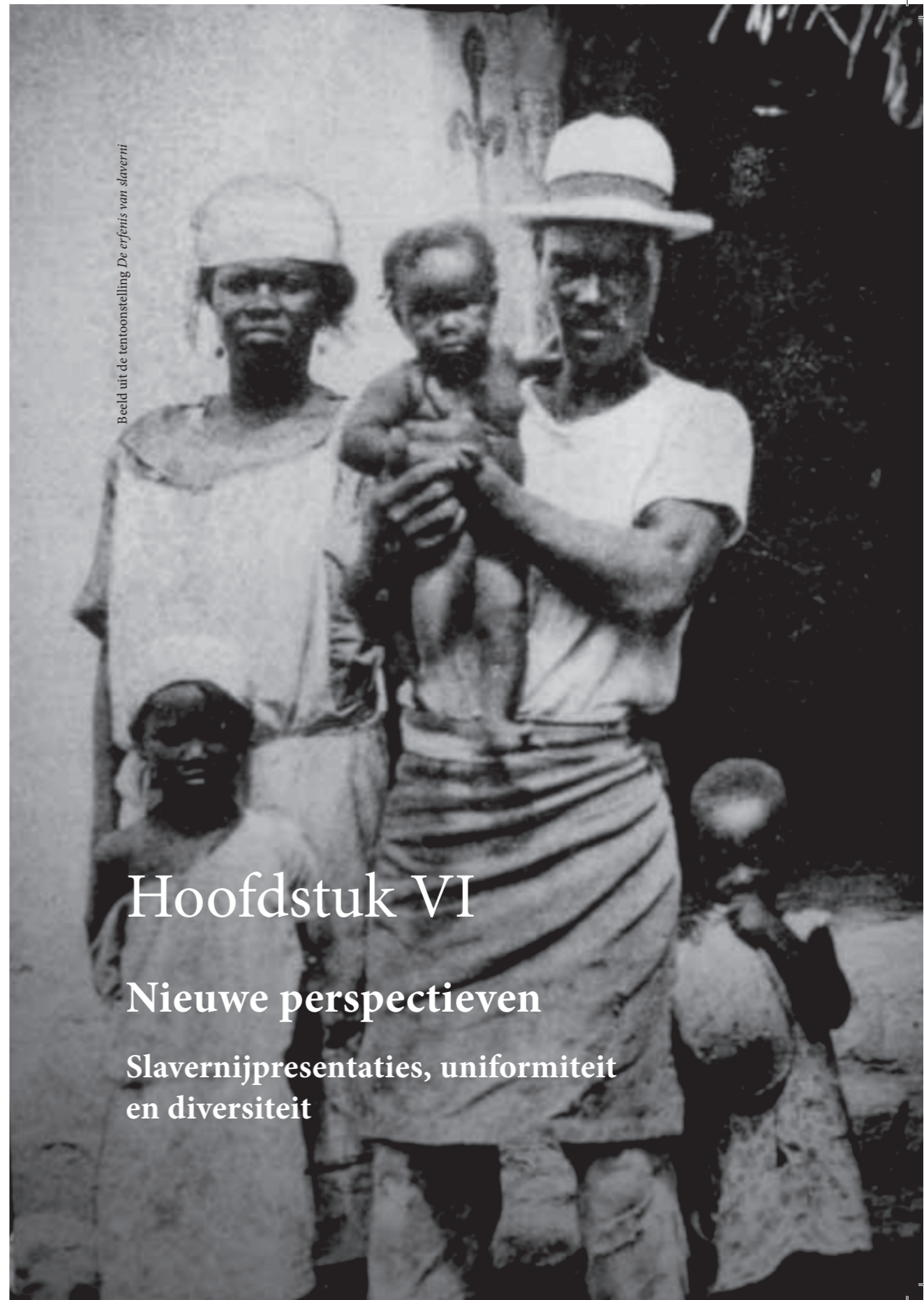
Het tweede deel van de tour speelde zich af buiten de hoofdstad, op de landgoederen en terreinen waar slaafgemaakten werkten en leefden en waar de Afro-Curaçaose cultuur tot ontwikkeling kwam. In 2008 waren dat Porto Marie, Ser'i Neger, Santa Cruz, de ruïne van het fort op Knip en Landhuis Knip, waar vanaf 2007 Museo Tula gevestigd is. Een hoogtepunt daarbij was het voordragen van het welverwoorde pleidooi voor vrijheid, gelijkheid en broederschap dat Tula hield voor het koloniale gezag. Daarnaast waren eigenheid, overleven en verzet terugkerende thema's in de presentaties (foto's E.5-8). Ook het publiek werd daarbij betrokken. In een ceremonie op Santa Cruz sloten deelnemers een verbond door te drinken uit een 'gobi', een kleine kalebas (foto E.7 en 1). Op landhuis Knip, de plantage waar Tula werkte, werd afsluitend met het publiek gemusiceerd en gedanst (foto E.8).

E.1 - E.4

E.5 - E.8

Beeld uit de tentoonstelling *De erfenis van slavernij*

Hoofdstuk VI

Nieuwe perspectieven

Slavernijpresentaties, uniformiteit en diversiteit

Inleiding

Bevordert mondialisering uniformiteit of diversiteit in nieuwe presentaties van het slavernijverleden en welk publiek wordt daarmee bereikt? Het beantwoorden van deze centrale vraag bracht ons onder meer naar Fort Elmina, waar het verleden van Ghanezen, Nederlanders en slavernij gepresenteerd wordt. Naar boerderij en museum Groot Constantia, waar de wijnproductie centraal staat en het verleden van grootgrondbezitters en slaafgemaakten getoond wordt, inclusief het verleden van de dochter van een slaafgemaakte die zelf grootgrondbezitter werd. Naar Danpaati, waar het Surinaamse regenwoud en het leven van Marrons het middelpunt vormen en slavernij vrijwel niet genoemd wordt. Naar de rivierplaats Assin Manso, waar slaafgemaakte Afrikanen hun laatste bad namen, nu vooral bezocht door toeristen uit de diaspora. Naar de plaatsen van verzet op Curaçao, waar de Ruta Tula met meestal lokaal publiek bij stilstaat. Naar het gemeenschapsmuseum van Bo-Kaap, dat draait om het verleden van voornamelijk Aziatische buurtbewoners. En naar nog 23 andere locaties met een relatie tot slavernij, waar meer of minder van het slavernijverleden getoond wordt, voor internationale en lokale bezoekers. Zo opgesomd lijkt diversiteit de boventoon te voeren. Of is er toch sprake van enige uniformiteit?

In de voorgaande hoofdstukken zijn drie hypothesen getoetst:

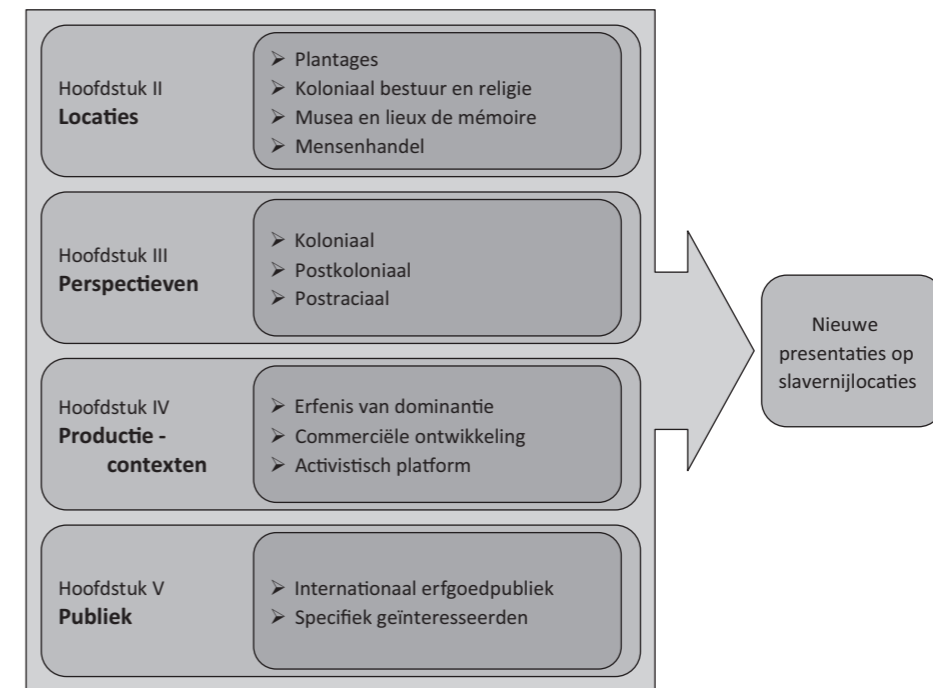
- grote overeenkomsten in historische achtergronden binnen het systeem van koloniale slavernij leiden tot uniformiteit in hedendaagse presentaties daarvan;
- in het postkoloniale tijdperk is het koloniale perspectief vervangen door een postkoloniaal perspectief waarin het verhaal van de slaafgemaakten aandacht krijgt of centraal staat;
- in het postkoloniale tijdperk neemt de diversiteit onder bezoekers van musea en erfgoedpresentaties toe en onder deze bezoekers bevinden zich nazaten van de slaafgemaakten.

Zo zijn achtereenvolgens historische achtergronden, presentaties en locaties, productiecontexten en producenten en publieksgroepen geanalyseerd en zijn categorieën geformuleerd voor locaties, presentatieperspectieven, productiecontexten en publieksgroepen. Deze categorisering toont aan dat er inderdaad sprake is van enige uniformiteit.

Slavernijpresentaties blijken voor te komen op historische locaties verbonden met mensenhandel, koloniaal bestuur en religie, op plantages en in musea en op lieux de mémoire. Op die slavernijlocaties staan presentaties met koloniale, postkoloniale en postraciale perspectieven. Deze worden geproduceerd binnen de contexten van de erfenis van koloniale dominantie, de commerciële ontwikkeling van erfgoed en het culturele activisme. Het grootste deel van het publiek dat deze locaties bezoekt, blijkt overeen te komen met het reguliere erfgoedpubliek, veelal bestaand uit internationale toeristen. Daarnaast is er een kleinere groep bezoekers met een persoonlijke belangstelling voor het trans-Atlantische slavernijverleden. Al deze achtergronden

en factoren in erfgoedproductie bepalen de inhoud en vorm van hedendaagse presentaties op slavernijlocaties, zoals figuur VI.1 weergeeft.

Figuur VI.1 Analyse van nieuwe presentaties van het slavernijverleden

Uit de analyses blijkt dat de drie hypothesen slechts ten dele overeenkomen met de praktijk. Overeenkomstige historische achtergronden binnen het systeem van slavernij hebben weliswaar overeenkomstige historische locaties opgeleverd, maar de presentaties aldaar zijn zeer divers. Het koloniale perspectief is niet meer alomtegenwoordig, maar zeker niet verdwenen. Bezoekers van erfgoedlocaties zijn nog steeds vaak welvarend, maar tegelijk meer divers in hun oriëntatie en achtergrond dan vroeger. Zo levert een aantal uniforme historische achtergronden en ontwikkelingen in erfgoedpresentatie samen een divers palet aan presentaties van het slavernijverleden op.

In dit laatste hoofdstuk worden de deelanalyses samengebracht in een integrale discussie over slavernijpresentaties, uniformiteit en diversiteit. Suriname, Curaçao, Zuid-Afrika en Ghana hebben alle een Nederlands koloniaal slavernijverleden. In de twintigste eeuw is het bewustzijn van het belang van de presentatie van diasporageschiedenis toegenomen. De aandacht hiervoor

is wereldwijd aangezwengeld door nazaten van slaafgemaakten, en gestimuleerd door de groei van het diasporapubliek. Erfgoedproductie vindt steeds meer plaats op verschillende geografische schalen en het publieke bereik van presentaties heeft intussen mondiale dimensies. Door deze mondiale schaal functioneerde het proces van het doorbreken van de stilte, dat in de jaren negentig van de vorige eeuw begon, als katalysator in de ontwikkeling van nieuwe slavernijpresentaties.

De internationale dimensie is belangrijk voor de huidige ontwikkelingen in de presentatie van slavernij. Dit staat in contrast met het feit dat in het algemeen erfgoed op nationaal niveau wordt ingezet als cohesiemiddel. Maar slavernijerfgoed is geen voor de hand liggend cohesiemiddel, omdat nazaten van diverse partijen verschillende visies hanteren wanneer ze terugkijken op de koloniale periode. Deze conflicterende perspectieven zijn gekoppeld aan de maatschappelijke positie die de diverse groepen tegenwoordig bekleden. En die verhoudingen tussen deze groepen liggen in elk van de casuslanden weer anders.

Verder speelt geld een belangrijke rol op de internationale erfgoedmarkt, dus ook bij de presentatie van slavernijerfgoed. Zonder middelen is de productie en receptie van erfgoedpresentaties immers niet mogelijk. De opvattingen van erfgoedproducenten met toegang tot die middelen en de voorkeuren van de reguliere erfgoedbezoeker oefenen daarom aanzienlijke invloed uit op het bestaan en de inhoud van presentaties op slavernijlocaties.

Dat er verschillende perspectieven op traumatisch erfgoed naast elkaar bestaan, is het meest opvallende resultaat van dit onderzoek. Daarin onderscheidt de presentatie van slavernij zich van de presentatie van ander traumatisch erfgoed. Graham e.a. (2000) stelden dat met het toekennen van betekenis aan de rol van hun groep in het verleden, partijen ‘constructs of belonging’ formuleren, denkbeelden over de legitimiteit van hun plaats, hun ‘thuishoren’ in de omgeving. De representatie van de groep in historische presentaties levert de publieke erkenning op ergens thuis te horen.¹ Kenmerkend voor de presentatie van het koloniale verleden is dat naast de recente erkenning van het leed van de slachtoffers ook de waardering voor de koloniale verworvenheden nog steeds wordt getoond. Hoewel het perspectief van de slaafgemaakten een plaats heeft gekregen, is daarnaast het perspectief van de slavenhouders behouden. In veel presentaties wordt zo de legitieme plek in de samenleving van één groep benadrukt, en blijft het conflicterende perspectief van de andere groep onbenoemd. Hierdoor leeft in de huidige diversificatie van presentaties de dissonantie ten aanzien van het slavernijverleden voort.

De centrale vraag van dit onderzoek draait om het effect van mondialisering op uniformiteit en diversiteit in nieuwe presentaties van het slavernijverleden. De hypothesen gaan uit van verbanden tussen de presentaties, mondiale historische achtergronden en de mondiale postkoloniale context van erfgoedproductie en –consumptie. In dit hoofdstuk wordt concluderend stilgestaan bij mondialisering en vernieuwing in de presentatie van slavernij en de relatie tot de

verschillende nationale situaties. Ook de dynamiek op de erfgoedmarkt en de presentatie van slavernij daarbinnen komen aan bod. Daarop volgt een beschouwing van de nieuwe diversiteit aan perspectieven en stiltes. Op basis hiervan volgt de conclusie over slavernijpresentaties, diversiteit en uniformiteit.

Mondialisering en vernieuwing in de presentatie van slavernij

Erfgoed en musea zijn Europese inventies, waarin lange tijd de Europese cultuur het uitgangspunt was en de cultuur van de elite als het meest het behouden waard werd beschouwd. Maar musea en erfgoedpresentaties zijn zich blijven ontwikkelen. Vanaf de jaren zeventig geven musea vaker het erfgoed van verscheidene gemeenschappen een plaats en platform. Daarnaast kwamen er ‘community museums’ die zich niet op een breed spectrum van erfgoedgemeenschappen richten, maar op een specifieke groep.

In diezelfde periode pleitten nazaten van slaafgemaakten en sympathisanten voor de representatie van slaafgemaakten in historische narratieven, presentaties en verwijzingen in de openbare ruimte. Dat gebeurde in landen in de Nieuwe en de Oude Wereld. Op internationaal niveau debatteerden overheden en supranationale culturele organisaties zoals de UNESCO over de erkenning van het erfgoed van de trans-Atlantische slavernij en de koloniale periode. Aldus drongen diversiteit en het perspectief van de Afrikaanse diaspora door tot nieuw erfgoedbeleid. Tegen die achtergrond werden er vanaf de jaren negentig meer presentaties gemaakt over de sociale geschiedenis van de slavernij. Die werden geproduceerd in de Oude en de Nieuwe Wereld en in samenwerkingsverbanden tussen beide.

Dit onderzoek laat zien dat vanaf het doorbreken van de stilte erfgoedproducenten op slavernijlocaties in alle casuslanden meer aanbieden dan het perspectief van de koloniale heerschappij. Het aanbod is meer gevarieerd en subalterne en traumatische geschiedenis maken daar onderdeel van uit. Naast producties die draaien om monumentale gebouwen en authentieke objecten, zijn er ook producties die subalterne ervaringen over willen brengen en daarvoor replica’s en simulacra inzetten, net als moderne kunst, ensceneringen en Living History presentaties. Verder zijn er producenten die vanuit een activistische achtergrond tours aanbieden, lieux de mémoire onder de aandacht brengen of gemeenschapsmusea opzetten. Dit zijn belangrijke ontwikkelingen, omdat de nieuwe presentatievormen zich beter lenen voor het overbrengen van de ervaring van slaafgemaakten. Daardoor vormen ze een belangrijk instrument voor de representatie van slaafgemaakten en hun nazaten.

In nieuwe presentaties is de invloed van mondialisering zichtbaar. Door mondialisering kunnen producenten makkelijker kennis en materiaal delen. Daardoor ontstaan internationale trends in slavernijpresentaties en reizende tentoonstellingen. Zo komen inspirerende figuren uit het verzet en abolitionisme en sociaal-economische succesverhalen uit de Verenigde Staten en het Caribisch gebied op verschillende locaties terug. Ook ideeën over en materiaal voor de presentatie van slavernij worden hergebruikt. Het gebruik van bestaand materiaal vergemakkelijkt

¹ Zie het citaat in hoofdstuk V uit het dagboek van een jonge vrouw, over wat het zien van haar familienaam in de Slave Lodge haar opleverde: “Sense of belonging” Knowing where I really come from all happened in this place.”

de productie, en de beproefde verhalen en producten doen het goed bij de bezoekers, die ook deels internationaal zijn. Uniformiteit in presentaties vloeit dan ook voor een aanzienlijk deel voort uit de beperktheid aan kennis en middelen die producenten paraat hebben.

Daarnaast zijn er nieuwe presentaties met een meer eigen, lokaal karakter, zoals diverse tours en gemeenschapsmusea. Deze presentaties zijn ontstaan vanuit een gemis aan representatie van de eigen groep in bestaande historische presentaties. Vanuit die behoefte aan representatie wordt door sommige producenten meer geïnvesteerd in het vergaren van lokale kennis en het vinden van manieren om die kennis te verspreiden. Zo kenmerken deze presentaties zich onder meer door de doelstelling locaties te ontsluiten die moeilijk toegankelijk zijn of waar geen tentoonstelling staat. De presentaties zijn niet alleen gericht op educatie, maar ook op spiritualiteit en het verwerken van emoties over maatschappelijke verhoudingen en het verleden. Diversiteit is dus vooral te vinden in presentaties die geproduceerd zijn vanuit betrokkenheid met de lokale nazaten van slaafgemaakten.

Het publiek op slavernijlocaties is iets minder westers georiënteerd, minder welvarend en minder hoogopgeleid dan het erfgoedpubliek van vroeger. Over het algemeen telt erfgoedpubliek nu meer mensen uit de middenklasse. Voor slavernijtentoonstellingen halen musea met educatieve programma's meer schoolbezoek binnen, en een deel van deze kinderen en jongeren komt uit de lagere klasse. Deze ontwikkeling geldt ook voor andere slavernijlocaties: het publiek heeft allerlei nationaliteiten, komt uit verschillende inkomensklassen, komt met school, een ander groepsverband of individueel en varieert in leeftijd. Bijzonder is dat in Ghana het merendeel van het publiek lokaal is, aangezien erfgoedlocaties in het algemeen vaak vooral internationale toeristen trekken. Het publiek vertoont dus meer diversiteit en bovendien telt een aantal producenten in de casuslanden ook vaker nazaten van slaafgemaakten onder hun bezoekers. Dit publiek reageert met interesse en enthousiasme op het museale aanbod dat voor hen persoonlijk relevant is, net als dat van gemeenschapsmusea en tours. Toch maakt de groep nazaten geen groot deel van het publiek op slavernijlocaties uit. Dit is voornamelijk te verklaren vanuit de sociaal-economische positie van veel nazaten van slaafgemaakten en het feit dat deze groep van oudsher niet tot reguliere museumbezoekers behoort. Door sociale mobiliteit zou dit op den duur kunnen veranderen. Ook is het mogelijk dat de nieuwe educatieve programma's herhaalbezoek stimuleren onder scholieren uit sociaal-economische groepen die nu nog geen reguliere museumbezoekers zijn.

Er is ook meer diversiteit te zien in producenten, in de manier waarop zij het verleden aanbieden, en in de publieke vraag naar het verleden. Slavernijpresentaties zijn in alle casuslanden te zien, maar vooral daar waar een aantal productiefactoren samenkomen. De erfgoedproducent moet in de eerste plaats beschikken over affiniteit met subalterne geschiedenis en met het slavernijverleden. Verder dient er sprake te zijn van een voorkeur voor het overbrengen van (subalterne) ervaringen, waarbij het monumentale karakter van de locatie en de authenticiteit minder tellen. De erfgoedproducent moet beschikken over de middelen om een dergelijke

presentatie te maken en de locatie van de presentatie of de tours moet bereikbaar zijn voor het beoogde publiek. Tenslotte moet de producent kunnen beschikken over communicatiekanalen naar dat publiek. De productie van slavernijpresentaties wordt dus succesvol ter hand genomen door producenten die aan deze voorwaarden voldoen, niet zozeer door erfgoedproducent in het algemeen, noch exclusief door diasporaproductanten.

Sinds het doorbreken van de stilte is er een sterke ontwikkeling te zien bij de producenten, zeker op Curaçao en in de West-Kaap, maar ook in Ghana. Zij vertonen meer affiniteit met het slavernijverleden en het overbrengen van de ervaring van slavernij, en vinden vaker middelen voor de productie van presentaties. Daarbij halen velen inspiratie, samenwerking en financiering uit andere landen en uit supranationale samenwerkingsverbanden. Er bestaat internationaal contact tussen erfgoedproducenten waarbij informatie wordt uitgewisseld over presentatietechnieken, de inhoud van producties, de communicatie met nazaten van slaafgemaakten tijdens de productiefase en het publieke bereik van de presentatie. Producties hebben vaak internationale dimensies: sponsoring en subsidiëring voor erfgoedproductie zijn regelmatig internationaal, tentoonstellingsmakers hebben internationale achtergronden en werken in diverse landen, objecten en (delen van) tentoonstellingen reizen naar andere landen. En veel producties bestaan dankzij het internationale toeristenpubliek dat deze locaties bezoekt. Het slavernijverleden vond plaats in het gebied gevormd door Europa, Afrika en de Amerika's (en Azië) en in diezelfde internationale contexten wordt nu de presentatie van dat verleden gevormd en geconsumeerd.²

Binnen die internationale contexten wordt de presentatie van het verleden gevormd door groepen met een band met dat verleden. De opname van de ervaring van slavernij in historische producties is voor een belangrijk deel het resultaat van politieke druk vanuit de nazaten van slaafgemaakten. In de totstandkoming van die presentaties heeft ook de bijdrage van de nazaten van slavenhouders een belangrijke rol. Immers, zonder de middelen en kennis over erfgoedpresentaties vanuit de rijkere delen van de wereld (Nederland/Europa, de Verenigde Staten) zouden er een stuk minder presentaties zijn. Daarnaast heeft de lobby van de diasporagroepen internationale ondernemers geïnspireerd tot producties. En, tot slot, produceren ook lokale culturele activisten erfgoedpresentaties, zij het vaak immateriële presentaties, voornamelijk tours. De groei van de representatie van de groepen die slavernij ondervonden in historische presentaties is gebeurd binnen vervlochten Europese, Afrikaanse en Amerikaanse contexten.

Nieuwe presentaties komen dus tot stand door inspanningen vanuit Amerikaanse, maar ook Afrikaanse en Europese groepen, die nazaten zijn van slaafgemaakten maar ook van slavenhouders. Desalniettemin blijven er in die contexten dilemma's bestaan rondom het eigenaarschap en de presentatie van koloniaal erfgoed. Er blijven groepen bestaan die bepaalde locaties, zoals de forten in Ghana, zien als het erfgoed van 'hun' groep, en de presentatie van 'ander erfgoed' als een inbreuk zien. In de huidige postkoloniale context is de vertegenwoordiging van groepen

² Eventuele bijdragen aan de productie van slavernijpresentaties door erfgoedproducenten in India of Azië vallen buiten dit onderzoek.

nog altijd een voortvloeisel van koloniale denkpatronen. Is een postkoloniale presentatie die voornamelijk een reactie is op voorgaande koloniale presentaties werkelijk postkoloniaal? Maar ook, van de andere kant bekeken: betekent een postraciale presentatie zo kort na het doorbreken van de koloniale stilte niet een neokoloniale stilte? Op dit moment lijkt het nog niet mogelijk om het eigenaarschap en de presentatie van slavernijerfgoed los te koppelen van het raciale denken over diverse bevolkingsgroepen zoals dat gevormd is in de context van de Europese koloniale overheersing. Wanneer het denken over 'ras' niet dient om de bestaande ideeën over groepen te bevestigen, maar om het bestaan van raciaal denken te erkennen en doorbreken, is er sprake van een ontwikkeling die de koloniale periode in het verleden plaatst.

In voormalige koloniën zetten nazaten van koloniaal subalternen een steeds duidelijker stempel op hedendaags cultuurhistorisch beleid. Het lijkt vanzelfsprekend dat naarmate dit proces vordert, nationale narratieven een minder koloniaal en meer postkoloniaal karakter krijgen. De casussen Ghana en Suriname bevestigen die verwachting. Het zijn landen waar lokale machthebbers al vroeg kozen slavernij een prominente plaats te geven in historische narratieven, presentaties en verwijzingen in de openbare ruimte.

Aanvankelijk werd in historische presentaties in de West-Kaap en op Curaçao slavernij niet getoond. Lokale nazaten van Europese slavenhouders hadden daar nog aanzienlijke macht, economisch en politiek. Maar vanaf de jaren negentig groeide in beide casussen de invloed van nazaten van slaafgemaakten en subalternen op het culturele beleid. Bovendien werd op internationaal niveau de stilte rondom slavernij doorbroken. In deze context nam op Curaçao en in de West-Kaap het aantal slavernijpresentaties snel toe. Zo snel, dat deze aanvankelijke achterblijvers de vroege starters in rap tempo naar de kroon gingen steken en inmiddels deels overtreffen in aantal en diversiteit aan presentaties. Het doorbreken van de stilte binnen een grote mate van spanning tussen nazaten van slaafgemaakten en van slavenhouders leverde zo gezien een snelle groei op. Dat wil zeggen dat het internationale doorbreken van de stilte een belangrijke katalysator is geweest voor de productie van slavernijpresentaties. Maar tevens, dat de groei van slavernijpresentaties door de lokale situatie wordt bepaald.

Nationale cohesie

In de literatuurverkenning van hoofdstuk I kwam aan de orde hoe overheden en betrokken partijen zich verhouden tot erfgoed, met name tot dissonant en traumatisch erfgoed. Erfgoed is vooral het gebruik van het verleden in het heden vanuit een sociale behoefte aan representatie. Het is een middel waarmee groepen hun omgeving en hun rol in die omgeving betekenis toekennen, waardoor denkbeelden worden gevormd over de legitimiteit van de plaats van de groep in de omgeving. Waar sprake is van dissonant en traumatisch erfgoed, staan de maatschappelijke belangen van bevolkingsgroepen lijnrecht tegenover elkaar. Het is vooral de staat die met erfgoedbeleid richting kan geven aan wat als nationaal erfgoed wordt gepresenteerd. Diversiteit wordt door de ene staat opgevat als bron van kracht, door de ander als bron van conflict

(Graham e.a., 2000; Tunbridge & Ashworth, 1996). Uit dit onderzoek blijkt dat de keuzes die de casuslanden maken over het tonen van het koloniale slavernijverleden de onderhandelingen reflecteren tussen enerzijds groepen die affiniteit voelen met de erfenis van de koloniale macht en anderzijds groepen die affiniteit voelen met het subalterne perspectief.

Overheden gebruiken erfgoed met het oog op nationale binding en economische belangen. Slavernijerfgoed past daar in elk van de casuslanden op een andere manier in. Het minst controversieel is slavernijerfgoed in landen waar geen enkele lokale bevolkingsgroep zich identificeert met de daders, zoals Suriname. Koloniaal erfgoed vormt geen groot twistpunt tussen groepen die alle subaltern waren. In het hedendaagse Suriname is de representatie van alle bevolkingsgroepen gebundeld in één nationaal museum. Er wordt weinig geïnvesteerd in tentoonstellingen, zowel door de overheid als door particulieren. Die schaarste aan presentaties is deels te verklaren uit het feit dat er tot voor kort weinig toerisme was.

Slavernij is een gevoeliger thema in Ghana, vanwege de aanwezigheid van nazaten van daders en het nog steeds voorkomen van lokale vormen van onvrije arbeid. Vanwege het belang van het diasporatoerisme voor de lokale economie investeert de overheid in tentoonstellingen. Het gebrek aan middelen wordt hier opgelost door het aantrekken van internationale fondsen. Inhoudelijk wordt gekozen voor een narratief over de trans-Atlantische slavernij en de rol van wit daderschap. Daarmee worden de lokale gevoeligheden zoveel mogelijk gespaard. Een deel van deze presentaties wordt nu veelvuldig bezocht door de lokale populatie. Men kan zich afvragen of dit op termijn zal leiden tot het doorbreken van de stilte rond de nog steeds bestaande vormen van onvrije arbeid in Ghana zelf.

In landen waar nazaten van slavenhouders en slaafgemaakten dicht bij elkaar leven, werd het onderwerp slavernij lang vermeden. Nazaten van slavenhouders vormen in de West-Kaap en op Curaçao een minderheid die sociaal-economisch beter gesitueerd is, belangrijke economische posities bezet en grote invloed heeft op musea en tentoonstellingen. Van oudsher telden de West-Kaap en Curaçao veel historische presentaties. Het slavernijverleden en de correlatie tussen afkomst en hedendaagse inkomensverschillen en machtsverhoudingen vormden daarin geen thema's.

Toen elders in de wereld de stilte doorbroken werd, konden de West-Kaap en Curaçao niet achter blijven. Lokale bewegingen die al jaren werkten aan de erkenning van het verleden van slaafgemaakten, grepen hun kans toen het moment daar was. Zij wilden hun opvattingen terugzien in erfgoedbeleid en tentoonstellingen. Omdat de recente sociaal-etnische politiek in beide landen verschilde, verschillen ook de nieuwe presentaties in de Kaap en op Curaçao. De West-Kaap richt zich na een periode van institutionele segregatie en geweld, na het aantreden van een nieuwe, postkoloniale overheid, op de opbouw van een multi-etnisch land en het behoud van vrede. Het verhaal van de vroegere onderdrukking onderbouwt de oproep tot nationale cohesie. Dit verhaal is niet alleen voor de eigen burgers van belang, het spreekt ook toeristen sterk aan. Politieke doelstellingen en economische voordelen raken zo met elkaar verstrengeld.

Het postraciale narratief benadrukt dat onderdrukking overal voorkomt en dat het voorkomen van nieuwe vormen van onderdrukking ieders verantwoordelijkheid is. De keerzijde is dat daarbij de in het nieuwe Zuid-Afrika nog steeds aanwezige ongelijkheden onbenoemd blijven.

Op Curaçao zijn de nieuwe presentaties wel ingezet als een onderdeel van een actuele maatschappelijke discussie over ongelijkheid en onrecht. Hoewel op Curaçao na de afschaffing van de slavernij geen institutionele segregatie is ingevoerd, behoort de Afro-Curaçaose bevolking toch relatief vaak tot de achterstandsgroepen. Vanaf de jaren tachtig is de armoede onder Afro-Curaçaöënaars zelfs verder toegenomen, terwijl de witte elite – onder meer door immigratie uit Nederland – duidelijker aanwezig is dan voorheen. In deze nieuwe omstandigheden vinden politici die opkomen voor de belangen van de lagere klasse en zich uitspreken tegen neokolonialisme, een groeiend gehoor. Een tentoonstelling als *De erfenis van slavernij* kreeg een zwaardere politieke lading op Curaçao dan in Suriname vanwege deze context van strijd tussen nazaten van slaafgemaakten en slavenhouders.

Kortom, het mondiale doorbreken van de stilte is verschillend opgepikt in casuslanden met verschillende doelstellingen rondom nationale cohesie en belangen in internationaal toerisme. In landen waar de productie van slavernijpresentaties gehinderd werd door een gebrek aan middelen (Ghana en Suriname), is door het mondiale doorbreken van de stilte meer productie op gang gekomen. In gebieden waar slavernij vermeden werd vanwege de lokale dissonantie die het oproept (Curaçao en de West-Kaap), is het mondiale doorbreken van de stilte de katalysator voor de opname van het thema in presentaties. In deze gebieden werden de eerste slavernijpresentaties geproduceerd door internationale ondernemingen (Vergelegen in Zuid-Afrika en Kura Hulanda op Curaçao), waarna overheidsinstellingen volgden. Overheden en erfgoedinstellingen hebben vanuit verschillende doelstellingen voor verschillende nationale narratieven gekozen. In de West-Kaap wil de overheid onrust onder slachtoffers van raciale politiek tegengaan. Op Curaçao wil een sociale en politieke Afro-Curaçaose beweging bewustzijn stimuleren over maatschappelijke kwesties in het verleden en heden. Het presenteren van informatie over het slavernijverleden is daarin een middel.

In de twee gebieden waar nazaten van slaafgemaakten en slavenhouders samenleven, is na het internationale doorbreken van de stilte het aantal presentaties het meest snel gestegen. Er is snel werk gemaakt van presentaties, waarmee overheden en erfgoedinstellingen de presentatie van dissonant erfgoed in banen hebben geleid. Ook in Ghana wordt richting gegeven aan dissonant erfgoed: met de slavernijpresentaties wordt de diasporatoerist bediend, terwijl met de nadruk op het trans-Atlantische verleden lokale gevoeligheden worden ontweken. Erfgoedbeleid en slavernijpresentaties reflecteren wat overheden en daaraan gelieerde instellingen zien als instrumenteel voor sociale cohesie. Afhankelijk van politieke constellaties wordt sociale cohesie soms opgevat als behoud van de status quo, waaronder de positie van machthebbers, en soms als ondersteuning van de positie van subalternen. Sommige overheden zien narratieven over historische machtsstructuren als legitimatie van de eigen positie en streven de ruimte die

diversiteit in de samenleving inneemt, te beheersen. Andere overheden, die hun positie danken aan de electorale steun van subalterne groepen, bevestigen de eigen positie juist door diversiteit te vieren.

In het erfgoedbeleid worden dus verschillende presentatieperspectieven ingezet die denkbelden ondersteunen over het thuishoren in de omgeving van groepen die afstammen van slavenhouders, van slaafgemaakten en van andere subalternen. Over het algemeen toont de overheid in de casuslanden weinig interesse om slavernijpresentaties te ontwikkelen in nauwe samenspraak met de nazaten van tot slaafgemaakten. Elites hebben dankzij hun economisch sterkere positie een extra instrument waarmee ze invloed op de productie van presentaties kunnen uitoefenen. In de volgende paragraaf wordt daarom ingegaan op het bezit van economisch kapitaal in relatie tot eigenaarschap en zeggenschap in de productie van slavernijpresentaties.

De erfgoedmarkt

Op de erfgoedmarkt bestaat er aanbod en vraag van erfgoedpresentaties. Om tentoonstellingen te produceren, zijn middelen nodig. Er moet geld zijn, geld vrijgemaakt worden, of sponsoring of subsidiëring gevonden worden. Als er genoeg vraag is vanuit een betalend publiek naar een presentatie, kunnen investeringen terugverdiend worden en kan de presentatie een bron van inkomsten worden. Dat wil zeggen dat de productie van presentaties mede bepaald wordt door de financiële positie van het land, van erfgoedproducenten, lokale bezoekers en toeristen. In dit onderzoek werd duidelijk dat Ghana mede dankzij buitenlandse bijdragen in staat is veel presentaties neer te zetten met het oog op het aantrekken van internationaal toerisme. In de West-Kaap en op Curaçao is altijd al geïnvesteerd in traditionele erfgoedpresentaties. Vanaf de jaren negentig is de sociale geschiedenis van slavernij als thema aan die presentaties toegevoegd. Suriname heeft altijd weinig musea gekend.

Omdat erfgoed een commercieel goed is, ontstaat er concurrentie tussen uiteenlopende erfgoedproducenten, ook tussen erfgoedproducenten die niet commercieel werken. Trends in erfgoedpresentaties zijn: de toepassing van nieuwe presentatietechnieken; het overdragen van de ervaring van het verleden en het tonen van traumatische geschiedenis. Daarnaast blijven presentaties van monumentale gebouwen, ambachten, eten en drinken, koloniale verworvenheden, niet-westerse culturen, natuur en buitenleven populair. In dit onderzoek is gebleken dat producenten op slavernijlocaties een keuze uit verschillende trends maken, mede met het oog op bepaalde publieksgroepen. Voor zover instellingen opereren met publieke middelen, doen zij dat binnen het nationale erfgoedbeleid. Zoals in de voorgaande paragraaf is beschreven, kende dat beleid in elk van de casuslanden vanaf het doorbreken van de stilte uiteenlopende fases. Historische presentaties tonen daardoor een breed spectrum aan thema's, waaronder dat van de slavernij.

De casuslanden zijn geen rijke landen. Een belangrijk deel van de presentaties is daarom geproduceerd dankzij internationale initiatieven en bijdragen. Deze presentaties variëren qua

context waarin de productie tot stand kwam en qua perspectief op de slavernij, en richten zich op uiteenlopende publieksgroepen. Zonder het privé-initiatief van internationale ondernemingen zou er geen Vergelegen zijn, en geen Kura Hulanda, waar de allereerste slavernijpresentaties in de West-Kaap en op Curaçao te vinden zijn. Beide spreken vooral een internationaal publiek aan. Zonder privé-initiatief uit de diaspora zouden er in Ghana geen Du Bois Memorial Centre en One Afrika zijn, die zich primair richten op de diaspora, en secundair op het lokale publiek. Zonder bijdragen uit de Verenigde Staten en Europa zouden er geen presentaties in Ghanese forten zijn, die onder meer de ervaring van slavernij overbrengen en een breed publiek aanspreken. Zonder Nederlands initiatief zou er geen *De erfenis van slavernij* op Curaçao en in Suriname zijn geweest, de grootste tentoonstelling over het lokale slavernijverleden tot dat moment. Internationale samenwerking is dus altijd gekoppeld aan een vermogende partner, er zijn geen directe samenwerkingsverbanden tussen de casuslanden.

Erfgoed en musea zijn uitvindingen van en voor groepen die het kunnen betalen, de tijd hebben om er naar toe te gaan en de interesse om het te begrijpen. Bezoekers gaan naar erfgoedlocaties omdat zij het culturele, sociale en economische kapitaal bezitten om erfgoedbezoeker te worden. Veel nazaten van slaafgemaakten bezitten dit kapitaal niet, waardoor zij op slavernijlocaties geen groot deel van het publiek vormen. Op veel slavernijlocaties wordt gemikt op een internationaal bemiddeld publiek uit de middenklasse en hoger.

Presentaties op slavernijlocaties reflecteren de ontwikkelingen in erfgoedproductie en erfgoedconsumptiepatronen. Er is kapitaal nodig om presentaties te produceren. Producenten willen aantrekkelijke presentaties neerzetten die kunnen concurreren met andere locaties. Producenten hebben bepaalde publieksgroepen op het oog, die zij naar de locatie moeten kunnen trekken. Kapitaalkrchtig publiek stamt vaak niet af van slaafgemaakten. Kortom, het thema slavernij wordt vaak ingepast in een algemeen toeristisch aanbod voor een kapitaalkrchtig publiek. Daarnaast richt een klein deel van de producenten zich expliciet op nazaten van slaafgemaakten, inclusief die uit de lagere sociale klasse.

Dat slavernij een thema geworden is in de erfgoedwereld, is dus niet gekomen omdat nazaten van slaafgemaakten vooraanstaande posities in deze wereld hebben ingenomen of doordat zij als nieuwe groep erfgoedconsumenten optraden. Producenten en consumenten voor en na het doorbreken van de stilte zijn nagenoeg hetzelfde gebleven. Slavernij is vooral een thema geworden omdat het in de hierboven beschreven ontwikkeling van erfgoedpresentaties past. Het is een thema geworden omdat een breed publiek van verschillende etniciteiten interesse toont voor ervaringsgerichte presentaties en traumatische geschiedenis en bereid is daarvoor te betalen. Dit is voor een groot deel een internationaal publiek. Mondialisering maakte ruimte voor nieuwe, postkoloniale en postraciale perspectieven naast – niet in plaats van! – het koloniale perspectief. Daarbij bleven de traditioneel witte erfgoedstructuren grotendeels intact, al pasten die zich aan aan de nieuwe situatie en de nieuwe belangstelling.

De lagere klasse is voornamelijk aanwezig bij presentaties van erfgoedproducenten die zich speciaal op deze groep richten. Dit zijn de tours, *De erfenis van slavernij* op Curaçao, de kastelen in Ghana en de workshop voor Cape Flats bewoners in de Slave Lodge. Toch komt marktwerking niet per se alleen kapitaalkrchtigen ten goede. Zo staat in Ghana een slavernijpresentatie op een locatie waar mensenhandel centraal stond, een type locatie waar doorgaans geen tentoonstellingen staan. In de West-Kaap staat een slavernijpresentatie in een kerk, een type locatie waar slavernij doorgaans geen presentatiethema is. Zonder marktwerking zouden deze presentaties niet bestaan, maar voor de nazaten van slaafgemaakten is het wel degelijk belangrijk dat deze aspecten van het verleden op deze plekken belicht worden.

De markt voor slavernijpresentaties blijft in beweging. Sommige van de hier beschreven presentaties zijn inmiddels veranderd of afgebroken. Maar er zijn ook nieuwe presentaties geopend na 2008. Voorbeelden zijn het Savonet Museum op Curaçao en het Bergendal Resort in Suriname. De aanhoudende groei in presentaties bevestigt dat er veel te vertellen valt over het leven van slaafgemaakten, dat het thema slavernij op veel locaties past en dat er een toegenomen bewustzijn hierover aanwezig is onder producenten en consumenten.

Nieuwe perspectieven en stiltes

Slavernijpresentaties zijn onderdeel van een bredere ontwikkeling in erfgoedpresentaties: de aandacht voor traumatische ervaringen op erfgoedlocaties. Toch onderscheiden presentaties op slavernijlocaties zich van andere presentaties van traumatisch erfgoed. Traumatisch erfgoed, gebaseerd op “particularly hostile constructions of Otherness” (Graham e.a., 2000, p. 69), wordt meestal gepresenteerd vanuit de invalshoek van een enkele groep. Dat was in de koloniale periode die van de toenmalige machthebbers. Wanneer een politiek systeem of regime omvergeworpen wordt, wordt in nieuwe erfgoedpresentaties de invalshoek getoond van de groepen die onderdrukt werden. Dit gebeurt bijvoorbeeld op locaties die als concentratiekampen hebben gediend. Met het doorbreken van de stilte rondom koloniale slavernij, is de invalshoek van de slaafgemaakten een presentatiethema geworden. Toch blijven er tegelijkertijd presentaties bestaan die zeer positieve verhalen over slavenhouders laten zien. De variëteit aan perspectieven op slavernijlocaties is groot vergeleken met presentaties van ander traumatisch erfgoed. Hoe is te verklaren dat met slavernijlocaties anders wordt omgegaan dan met locaties van traumatisch erfgoed gebruikelijk is?

Het trans-Atlantische slavernijverleden vond plaats tussen de vijftiende en de negentiende eeuw. Dat tijdbestek is veel langer dan de meeste oorlogen of totalitaire regimes geduurd hebben. Het slavernijsysteem was bovendien het fundament van de koloniale samenleving in de casuslanden. Daardoor zijn er relatief veel locaties met een relatie met het slavernijverleden en slavernijerfgoed. Die locaties zijn op allerlei manieren gebruikt en bezitten uiteenlopende

kenmerken die alle het uitgangspunt kunnen vormen van een presentatie. Zo kan de functie van de locatie benadrukt worden, zoals op veel wijnboerderijen gebeurt. In de presentatie staan dan product en productieproces centraal. Ook de omgeving kan als rode draad worden gebruikt. Dat gebeurt in gemeenschapsmusea die de geschiedenis van een wijk laten zien. Het gebeurt ook in Marrondorpen die zich als bestemming onderscheiden door de ongereptheid van de omgeving en de specifieke lokale cultuur te tonen. De casussamenlevingen kenden een grote variëteit en gelaagdheid in de opbouw van de bevolking, en daarbinnen ook weer tal van gradaties in welvaart en betrokkenheid bij de slavernij. Ook de multi-etnische en multiculturele rijkdom van die samenlevingen is onderdeel van het verhaal van de slavernijlocaties.

Naast deze verscheidenheid aan thema's op de locaties zijn er verschillende perspectieven waarmee op het verleden teruggekeken kan worden. De perspectieven plooiën zich naar gangbare museale narratieven. Zo is het koloniale perspectief te zien als economische geschiedenis, waarin grote ontwikkelingen en economische patronen bestudeerd worden. Hierin worden de hedendaagse dominante vormen in economie en staatsinrichting (vrije wereldmarkt en nationale democratieën) als maatstaf gebruikt. Het koloniale perspectief past ook goed in een traditionele antropologische visie, waarmee 'andere' samenlevingsvormen en culturen in volkenkundige presentaties worden geplaatst.

Het postkoloniale perspectief past bij sociale geschiedenis die voortkwam uit marxistische en later meer postmoderne benaderingen, die heterogeniteit, onderdrukking, emancipatie en de strijd om identiteit centraal stellen. Binnen dit perspectief bestaan verschillende invalshoeken. Slachtofferschap kan centraal staan, maar ook de veerkracht en de culturele ontwikkeling in de diaspora, de trots op de Afrikaanse voorouders en het verzet tegen het leven in slavernij. De presentatie van slavernijerfgoed vindt dus plaats in de bestaande museale praktijk, waarin het tonen van economische, antropologische en sociale thema's een lange geschiedenis kent.

Dat op slavernijlocaties niet altijd wordt teruggekeken op het slavernijverleden heeft nog een reden en dat is het verband tussen de oorsprong van erfgoedpresentatie en de gegoede klasse. Dit verklaart mede de gerichtheid op het narratief van bezit, politieke en economische macht en daarnaast het geringe aanbod aan presentaties over en voor minderbedeelde groepen. Ook sommige nieuwe erfgoedproducenten gaan in presentaties voorbij aan de ervaringen van subalterne groepen. Vaak wordt de samenhang tussen welvaart en onderdrukking, toen en nu, niet behandeld. Ook in het postraciale perspectief blijven hedendaagse achterstanden vaak ongenoemd. Zo blijft een stilte over subalterne groepen voortbestaan. Bovendien gaan tentoonstellingen over koloniaal erfgoed grotendeels aan de lagere klasse voorbij omdat deze buiten schoolverband nauwelijks erfgoed bezoekt. Ook dat kan gezien worden als een stilte.

Uit de relaties tussen de oorsprong van erfgoedpresentatie en de gegoede klasse vloeide in de koloniale wereld een relatie tussen erfgoedpresentatie en etniciteit voort. Erfgoedpresentaties toonden met het narratief van de koloniale macht het leven van overwegend witte mensen aan een overwegend wit publiek. Door velen is (en wordt) dit perspectief op het verleden gezien

als neutraal. Door deze groep kan de presentatie van de ervaring van slavernij op koloniale locaties opgevat worden als een inbreuk op hun erfgoed door groepen met andere etniciteiten. Een aantal cultureel activisten kiest er daarom voor een eigen, alternatief aanbod te produceren gericht op nazaten uit de Afrikaanse en Aziatische diaspora, veelal uit de lagere klasse. Het meer uitgesproken subalterne narratief en het publiek dat zich daarmee identificeert, komt daardoor vaak bijeen op alternatieve podia: gemeenschapsmusea, lieux de mémoire, tours. De huidige presentatieperspectieven en stilte zijn dus nog niet los te zien van het raciale denken dat op zich een erfenis van de slavernij is.

Veel presentaties over traumatisch verleden tonen systemen die verslagen en verworpen zijn. Maar het koloniale systeem is niet volledig verslagen en moreel verworpen. Het is opgevolgd door postkoloniale samenlevingen waarbinnen oude erfgoedperspectieven worden uitgedaagd en vervangen, maar tegelijkertijd voor een deel voortleven. Ze leven voort omdat sommige mensen zich blijven identificeren met een nostalgisch beeld van de koloniale periode en zich afsluiten van de gruwelijke kanten van het verleden. Er is geen sprake van één leidend historisch narratief dat alle aspecten van het koloniale verleden en de daarmee verweven slavernij samenvat. In de traditionele politieke en economische geschiedschrijving werden macht en welvaart bestudeerd en aldus bekeken waren de kolonisten en hun nazaten de overwinnaars. In de sociale geschiedschrijving werd de onderdrukking die die welvaart mogelijk maakte belicht en daarmee de ervaring van de Ander. De groep die in de economische geschiedenis slechts de rol van verliezer kreeg, verwierf in de sociale geschiedenis alsnog een eigen narratief en identiteit.³ Maar de groep die in de economische geschiedenis de winnaar was, kreeg in de sociale geschiedenis de daderrol in een door de VN veroordeelde misdaad tegen de menselijkheid. Ook dit verklaart waarom verschillende perspectieven en stiltes naast elkaar blijven bestaan. Er is een groep producenten en consumenten die vasthoudt aan de identificatie met de winnaars, terwijl andere groepen erkenning willen voor het leed dat is aangedaan en ondervonden.

De nieuwe diversiteit in erfgoedproductie en presentatieperspectieven brengt ook nieuwe stiltes met zich mee. Rondom veel monumentale panden en nieuwe locaties – zoals Marrondorpen – die gebruikt worden als luxe bestemming, is het verband tussen koloniale welvaart en onderdrukking geen thema. Op locaties van mensenhandel en verzet, waar vrijwel geen tentoonstellingen zijn, blijft een stilte bestaan over de praktijk van onderdrukking en de strijd ertegen. In sommige postkoloniale presentaties kunnen door de nadruk op slachtofferschap en veerkracht van de eigen groep, stiltes ontstaan rondom de verantwoordelijkheden van individuen binnen de eigen en andere groepen. In het postraciale perspectief kan door de veralgemenisering van onderdrukking een neokoloniale stilte ontstaan over het specifieke verleden en de hedendaagse relevantie van dat verleden.

³ Ik zie de opkomst van het perspectief van de verliezers dus als onderdeel van de geschiedschrijving en niet, zoals Lowenthal, als het verschil tussen geschiedenis en erfgoed. Lowenthal hanteert andere definities van geschiedenis en erfgoed, hij beschouwt erfgoed als meer politiek beïnvloed dan geschiedenis en zegt daarom in *Reparations culture* (2006): "History is written by the winners... But heritage – history shaped to present purposes – is increasingly fashioned by the losers".

Met het einde van de stilte en het begin van diversiteit in presentatieperspectieven zijn er verscheidene stiltes naast elkaar ontstaan, omdat in elk verhaal iets niet gezegd wordt. Het gaat hier echter om stiltes op individuele locaties, die op andere locaties niet bestaan. Daardoor hebben de nieuwe stiltes niet dezelfde invloed als de oude algemene stilte die in de koloniale periode in historische presentaties overheerste.

Conclusie: slavernijpresentaties, uniformiteit en diversiteit

Bevordert mondialisering uniformiteit of diversiteit in nieuwe presentaties van het slavernijverleden en welk publiek wordt daarmee bereikt? Naar het antwoord op die vraag is gezocht via hypothesen over uniforme historische achtergronden en presentaties, de vervanging van het koloniale door het postkoloniale perspectief en de toename van diversiteit onder erfgoedbezoekers. Aan de basis van deze studie stonden bestaande inzichten en theorieën over het ontstaan van erfgoedpresentaties, over dissonant erfgoed, traumatisch erfgoed, erfgoed in postkoloniale en multi-etnische samenlevingen en de vertegenwoordiging van groepen in erfgoedpresentaties, erfgoedproductie en -consumptie.

Dit onderzoek toont aan dat vanaf het internationale doorbreken van de stilte een diversificatie in erfgoedpresentaties is ontstaan. Naast presentaties met het nieuwe postkoloniale en postraciale perspectief blijven presentaties met een koloniaal perspectief te zien. De diversificatie wordt onder meer mogelijk gemaakt door het hoge aantal locaties gerelateerd aan het slavernijverleden en de vele presentatiemogelijkheden die de locaties bieden. Daarnaast gaat er een grote stimulans uit van actuele ontwikkelingen in de erfgoedwereld, zowel wat de productie als de consumptie betreft.

De erfgoedkringen die over de voor productie benodigde middelen beschikken zijn vaak westers, westers georiënteerd of op materieel erfgoed gericht. Maar er zijn ook erfgoedproducenten geïnspireerd door de ervaring van subalterne groepen. De groepen die het benodigde kapitaal hebben voor erfgoedbezoek zijn vaak westers en westers georiënteerd, maar tonen ook belangstelling voor traumatische geschiedenis.

Naast de werking van de mondiale markt zijn uiteenlopende representatiebehoeften een belangrijke reden voor de diversificatie van erfgoedpresentaties. Groepen zien de aanwezigheid van hun verleden in erfgoedpresentaties als de legitimatie van hun positie in de maatschappij. Voor de groep die zich identificeert met het koloniale perspectief zou het loslaten daarvan het verlies van de toonaangevende positie van overwinnaar betekenen. Voor wie zich identificeert met de keerzijde van de medaille betekent de komst van slavernijpresentaties een aanwinst voor de lang uitgebleven representatie van de eigen groep.

Nieuwe presentaties van het slavernijverleden tonen voortschrijdend inzicht in het verleden. Dat gebeurt vanuit Nederlandse, Afrikaanse en Caribische invalshoeken, in het gehele trans-

Atlantische gebied. Tegelijkertijd weerspiegelen de presentaties een aanhoudende strijd: de onderhandelingen tussen de betrokken groepen over hun gerechtvaardigde plaats in de postkoloniale wereld.

Die onderhandelingen betreffen de interpretatie van het verleden maar ook het heden. Daarin verschilt slavernijerfgoed van ander traumatisch erfgoed, zoals de Holocaust of de apartheid: die periodes liggen achter ons, maar bij slavernij is dat anders. Het systeem waarin het trauma ontstond, is nog niet volledig afgesloten, maar leeft voort in de verhoudingen tussen groepen in de postkoloniale samenlevingen. Anders dan bij veel inmiddels afgekeurde politieke regimes, zoals de apartheid, bestaat nog steeds de trots op wat er in de koloniale periode tot stand werd gebracht.

Frank Martinus Arion verwoordde (eerder aangehaald) waarom die trots gezien kan worden als ongepast: "... niemand is verantwoordelijk voor de daden van zijn voorouders, behalve... als hij de erfenis van zijn voorouders aanneemt.... een Nederlander [kan] niet prat gaan op de verworvenheden van de Gouden Eeuw, zonder zich medeverantwoordelijk te voelen voor de barbaarse praktijken als de slavernij..." (Oostindie, 1999, p. 20). De vervlechting van verleden en heden biedt nieuw inzicht in de representatie van groepen in postkoloniale samenlevingen en de aard van slavernijerfgoed als specifieke variant van traumatisch erfgoed. Met het voortduren van de trots op het koloniale systeem duurt ook de dissonantie voort met partijen die opkomen voor de rechten van de slachtoffers. Aan deze dissonantie ontleen de presentaties met elkaar uitsluitende perspectieven hun reden van bestaan.

De presentatie van ouderschap en verantwoordelijkheid ligt gevoelig wanneer de nazaten van de ouders deel uitmaken van de samenleving. Deze gevoeligheid is groter wanneer mensen er vanuit gaan dat zij de nazaten van 'ouders' en 'verliezers' aan hun uiterlijk (etniciteit) kunnen herkennen. En deze is nog groter wanneer er een zichtbare correlatie is tussen afstamming van slaafgemaakten en hedendaagse sociaal-economische achterstand. Ook hierin leeft het systeem voort en raken verleden en heden elkaar.

Overheden zijn gebaat bij maatschappelijke stabiliteit en zien erfgoedpresentaties graag als bevorderend voor de sociale cohesie. In landen met een slavernijverleden is dit geen gemakkelijke opgave. Erfgoed fungeert immers eerder als bindmiddel binnen één groep, dan als bindmiddel tussen meer groepen, zeker als dat groepen met tegenstrijdige denkbeelden zijn. Tegelijkertijd is de op mondiaal niveau in gang gezette presentatie van slavernijerfgoed een voldongen feit.

Nieuw onderzoek is nodig om te analyseren wat de gevolgen zijn voor de beleving en acceptatie van slavernijerfgoed door verschillende groepen, op nationaal en mondiaal niveau. Dit is van belang in het Caribisch gebied en Afrika, maar ook in Nederland en Europa, de Verenigde Staten en Latijns-Amerika. In dit vervolgonderzoek zouden de volgende vragen aan de orde kunnen komen: wat betekent het naast elkaar bestaan van koloniale, postkoloniale en postraciale presentatieperspectieven voor de waardering van nationaal erfgoed en de beleving van een nationale identiteit in postkoloniale staten? Wat betekent dit voor de affiniteit met het

erfgoed van de Europese kolonisatie en het erfgoed van de diasporagroepen? Is de participatie van nieuwe bezoekersgroepen blijvend, wordt deze verder uitgebreid? Wat voor toekomst hebben slavernijpresentaties als de nazaten van slaafgemaakten uit de lagere klasse slechts een klein deel van de bezoekers daarvan blijven uitmaken?

English summary

Slavery in perspective

Globalization and heritage in Suriname, Ghana, South-Africa and Curaçao

Introduction

From the fifteenth century on, European entrepreneurs traveled to Asia, Africa and the Americas. The conquerors, including the Dutch, occupied the territories they encountered and subjected the peoples who lived there, constructing new colonial societies in which production was based on slave labor and power relations were linked to racialized constructions of difference. In the Kingdom of the Netherlands, slavery was abolished in 1863. Museums and other forms of exhibitions that contained displays of national heritage began to emerge around the same time. Such displays involved representations of the colonial past, but not the slavery past. This so-called 'silence' lasted until the 1990s. The breaking of the silence around the slavery past forms the starting point for this thesis, which focuses on new presentations of slavery heritage and the representation of the descendants of the groups that were involved in that past. The representation is studied on three levels: in the presentations, in the production of these presentations and in their consumption. The cases on which this research focuses are Suriname, Curaçao, the Western Cape of South Africa and Ghana. Given the global character of the system of colonial slavery and the global arenas in which the presentation of that past takes shape, geography and globalization are important factors in the framework of analysis.

Heritage, ownership and exclusion

Most definitions of heritage refer to the use of the past. This utilization can be explained through the social need for representation: heritage allows groups to build constructs of belonging (Graham, Ashworth and Tunbridge, 2000). From the eighteenth century on heritage was employed as an instrument to strengthen national history and national identities. While the heritage of the hegemonic European groups was proclaimed national history, the heritage of subaltern groups was excluded on the basis of class, ethnicity, gender and ideology (Anderson, 1985; Bhabha, 1990; Burke, 1997; Gilroy, 1993; Graham et al, 2000; Hobsbawm, 1992; Nora, 1989; Pearce, 1992; Trouillot, 1995; Wolf, 1982).

The exclusion of other groups which is inherent to heritage is more explicit in dissonant heritage and the heritage of atrocity (Graham et al, 2000; Tunbridge & Ashworth, 1996). In

dissonant heritage different perspectives on the past are more mutually exclusive than usual. Heritage of atrocity heritage stems from “particularly hostile constructions of Otherness and, above all, inter-ethnic hostility” (Graham et al, 2000, p. 69). Both terms are applicable to colonial heritage, because of the exclusive western perspective and the use of the concept of race to legitimize colonialism, slavery and postcolonial social inequality between groups.

Geographical dimensions and globalization

The colonial slavery past is part of the past of three continents. Today, heritage presentations related to colonial slavery are formed in local, national, international and supranational contexts. Modern globalization – greater possibilities in travel and technology – has intensified relations between areas and peoples. Historical presentations are formed in the context of museums, the heritage market and tourism industry. To understand the presentation of the past it is imperative not only to understand the relations between groups and the roles their ancestors played in the slavery past, but also relations between groups in current political and economic contexts. In addition, it is important to take into account that the present-day historical presentations are often formed and financed in international and supranational contexts. While this is seen as an opportunity for growth, the risk of globalized homogenization has been raised as a concern (Graham et al, 2000; Meskell, 2002; Worden, 2001; Urry, 1990).

Methodology

The empirical research for this study was done between October 2006 and October 2008 in Curaçao, Suriname, Ghana and South Africa, focusing on twenty-nine heritage productions in the context formed by cultural, heritage and tourist policy and cultural NGOs.¹ This included a study of literature, documentation and press articles, conducting open-ended interviews with heritage producers and cultural experts, participating in tours, analyzing exhibitions and presentations, and analyzing visitor books.

The two Caribbean and two African countries share a Dutch slavery past. South Africa was chosen because its slavery past is less common knowledge as that of the other countries. Enslaved in the Western Cape were of African and Asian origin and after the abolition, apartheid formed a second period of institutionalized racism. The post-apartheid governments are very consciously reformulating the representation of social groups in historical presentations. Because of these aspects, the South African case contributes to the understanding of the role of ethnic and socio-economic groups and government policy in the development of slavery presentations. It also

¹ See chapter I table I.1 for a complete list of the 29 presentations.

broadens our understanding of colonial slavery in the Black Atlantic context with that of the Indian Ocean.

Because of the timeframe of this research, the choice was made to focus on exhibitions. Their semi-permanence facilitates the analysis of audience reactions over some time. Tours were added because they have a lower threshold than museums and can provide greater insight in lower-class audiences.

The central question and hypotheses of this study are:

Does globalization lead to uniformity or diversity in new presentations of the slavery past and which audiences do these presentations attract?

- Strong similarities in historical background within the system of colonial slavery lead to uniformity in current presentations of the slavery past.
- In the postcolonial era, the colonial perspective is replaced by a postcolonial perspective which includes or centers the story of the enslaved.
- In the postcolonial era, the diversity among visitors of museums and heritage presentations increases and includes the descendants of the enslaved.

Locations of slave trade, governments, plantations, resistance, museums

Because of the similarities in historical backgrounds of the case countries, there are similar locations with a link to slavery. Slave trade and slavery were part of global and local economic, political and social systems. These relate to three location types: locations of slave trade, of colonial government and religion, and plantations, farms and rural estates. Because people resisted slavery, Maroon societies form a fourth location type. Museums are the fifth type, not because of a historical connection, but because they present local history.

However, these locations are not always used to present the slavery past. Ghana is the only country within this study where locations of slave trade are the sites of historical exhibits. Locations of colonial government and religion are commonly used for historical exhibits, but only in Ghana and the Western Cape do these sites feature extensive displays relating to the slavery past. Plantations are used for historical exhibits less frequently, and the few which do feature slavery presentations only started doing so from the 1990s onwards. There are no exhibitions at Maroon locations. Museums do feature slavery presentations, as do *lieux de mémoire*.

The study found seven slavery presentations in each of the African countries, three in Curaçao, and only one in Suriname.² Historical circumstances do not explain these differences in the presence of slavery presentations. The assumption that slavery would be presented in areas where enslaved worked and lived is contradicted by the small number of presentations in Suriname and the large number in Ghana. The assumption that the presumed ‘mildness’ of

² See chapter II table II.1 for a complete list of the 18 slavery presentations.

slavery in Curaçao and South Africa would arouse less indignation about slavery and therefore translate into less presentations, is not confirmed either. Nor does the Maroon presence and heritage of resistance in Suriname lead to more presentations.

The circumstances of commemoration after the abolition of slavery do not provide clear explanations for the variation in presentations either. A comparison of the countries in terms of territory or population size, the number of local descendants of enslaved and enslavers, the number of museums, and GDP per capita does not point to any obvious patterns. There is also no apparent relation between the starting date of commemoration and the number of slavery presentations. The understanding of the divergence in the presence of slavery presentations requires an enquiry into more recent contexts of heritage production.

Who owned this estate; who worked at this estate

Trouillot (1995) states that one of the reasons for the central position of western narratives in the production of heritage is the focus on objects and large buildings: “the materiality of the sociohistorical process ... sets the stage for future historical narratives” (p. 29). Therefore, the use of monumental locations and material is an important part of the analysis of the representation of groups in the presentation of slavery. How are monumental buildings and authentic objects used? How are locations connected to the slave trade, locations of resistance and post-abolition locations and alternative presentation techniques (replicas, simulacra, modern art, newly built displays that represent scenes from the past, live presentations) used?

A closer look at the presentations at twelve monumental locations shows that, while some presentations still focus on the material heritage of slave owners, other presentations have come to include the experience of enslaved. This experience is made palpable by re-interpreting objects and using modern presentation techniques. A closer look at eleven presentations at non-monumental locations; the traveling exhibition *The Heritage of Slavery* at two locations; and four tours, reveals that other locations also present both colonial wealth and the experience of slavery. In 2006-2008 there was no strict difference between presentations at monumental and non-monumental locations: many presentations used traditional museum themes and elements as well as modern techniques and stories of enslaved.

Not only through presentations, but also in their other products, producers at monumental and non-monumental locations chose to make slavery a primary theme, a secondary theme, or not a theme at all. This is made clear in the living history narratives, the choice of interpreters (guides, lecturers), the cultural events, the workshops, the type and price level of accommodations, menu, souvenirs and so on.

In part, the use of locations can be explained through the accessibility of the location for different audience groups. Monumental locations are often central. The variety in non-

monumental locations includes locations that are suitable for higher end tourism, while others are accessible for communities with lower incomes. Maroon villages, for instance, are further away from the city and therefore more expensive to travel to. Locations chosen for community museums tend to be positioned in the relevant communities, but may be less accessible to tourists if the neighborhood is seen as poor and possibly unsafe. Although the ways in which the location can be used to attract visitors is a factor, ultimately these do not determine how locations are presented.

Colonial, postcolonial and postracial perspectives

The way the past is presented is a reflection of a chosen perspective on that past. The analysis of presentations in the four countries identified three broad perspectives.

The colonial perspective involves a linear, hegemonic interpretation of the past. It focuses on the ‘triumph’ of western civilization, capitalism and democracy over other cultures and ways of living. “The present is perceived as pleasant, the past as even more so” (Dorsman et al, 2000, pp. 191-192, my translation). This ‘positive perception’ should not be disturbed by paying attention to ‘negative’ episodes of the past. The colonial perspective regards slavery as having been legitimate in colonial times because it was accepted and practiced by many, including Africans. Consequently, contemporary presentations do not question slavery, and terms such as ‘slave’ and ‘master’ continue to be used, without consideration of the stigmatizing effects this may have in today’s context. In the colonial perspective, one group’s accumulation of wealth and power is not related to the other group’s oppression. Where stories of enslaved have been added to presentations produced within a colonial perspective, these tend to be placed in separate presentations. These additional presentations focus on the service provided by house slaves to inhabitants of the main building. As a result, such presentations exclude stories of resistance and the development of independent Diaspora cultures, which thrived more among the enslaved in the fields than around the house. The ‘field slaves’ remain anonymous laborers within the story of colonial expansion.

The postcolonial perspective reflects the experiences of subaltern groups. Different aspects of the African and Asian Diaspora and slavery past are presented together or separately. Some postcolonial presentations focus on Diaspora cultures, without discussing slavery or colonialism. When colonialism is discussed, the social history of slavery is an integral part of this narrative. Colonialism is problematized and slavery is rejected: colonial slavery, its racial aspects and the social legacy of that past are all discussed critically. Rather than presenting historical objects as rightfully conquered treasures, these objects are related to a history of oppression. New objects and techniques, for instance recreated ship’s holds, are used to allow visitors to relive the experience of the enslaved. New historical information, such as biographical data on enslaved people, is

presented to contribute to new perceptions on slavery. In some presentations, the focus is on the degree of suffering of the enslaved, which allows little room for individual nuance or other perspectives. Similar to some presentations based on colonial perspectives, some presentations based on postcolonial perspectives tie responsibilities to ethnic groups, rather than to systems of oppression and the choices made by individuals within those systems.

The postracial perspective interprets the specific aspects of slavery history as examples of systems of oppression that occur universally and that transcend colonial history. Discrimination and exclusion are examined, systems are analyzed and slavery is presented as a period of racial exclusion similar to apartheid, institutional segregation in the US and the Jewish holocaust. Within these presentations, no group is without fault. Even descendants of enslaved who owned slaves themselves are discussed. In the colonial perspective, referring to universal episodes of enslavement functions as a distraction from the social impact of slavery. This is less the case within the postracial perspective, because perpetrators are clearly indicated and the experience of the victims is part of the main narrative. Furthermore, all visitors are encouraged to reflect on their individual responsibility to prevent politically or economically motivated oppression, in the present and future. Even so, the postracial perspective does have an elitist aspect, as it speaks more to the middle and upper classes than lower classes.

Presentations are diversifying. At some locations the silence lives on, while at others slavery is becoming a new theme, also in western oriented contexts and contexts of commercial heritage production.

Social, political and economic contexts of slavery presentation

In the production of slavery heritage, locality and other geographical dimensions are significant factors, as are the possibilities created by globalization: it is important to take into account the contexts of local population groups, international heritage relations and international tourism.

The percentage of the population descending from the enslaved varies in the four case countries. In all of them, however, the majority of the population can relate to the experience of oppression under colonialism. A white or light-skinned group related to enslavers is only present in the Western Cape and Curaçao (the island is still part of the Dutch Kingdom).³ In both of these countries, this group is also overrepresented amongst the economic elite. As a result, and because of the past of racial discrimination, the white and light-skinned elite is also overrepresented in circles of professional heritage production. Through democratic elections, formerly subaltern groups have gained more power in circles of cultural policy, but this process has taken longer in Curaçao than in Suriname.

Asian population groups formed half of the enslaved in the Western Cape, while in Suriname they replaced the enslaved as indentured laborers. In both countries, they are a sizable group which has achieved a higher socio-economic status than the black South Africans and African Surinamese. There is a correlation between higher income, taking an interest in museum exhibitions, choosing heritage-related studies and gaining entry to professional heritage circles. In South Africa, Suriname and Curaçao, curators and heritage managers are most often white, sometimes Asian, and rarely black.⁴ Differences in the socio-economic positions of groups with different relations to the slavery past lead to imbalances in representation in the production of heritage presentations, and associated tensions.

The situation in Ghana is different from the other three countries. There, slavery was not based on the power of a western-oriented group over a group of a different 'race'. There is no recognizable local group of descendants of enslavers that has solidified its socio-economic position through their identification with the western hegemony. Ghanaian heritage professionals are all West Africans whose ancestors may have been enslaved or enslavers. The main reason for the introduction of slavery as a museum theme has not been the perception of local relevance, but rather the economic value of international tourism.

Local elites are interested in displaying a limited perspective on the past and are inclined to avoid political debates on slavery and inequality. In countries where the descendants of the perpetrators do not form a recognizable, economically important group, slavery is a less controversial topic. To place slavery on the heritage agenda, a global lobby of descendants of enslaved was needed to enforce the existing local lobbies. At the same time the implementation of slavery in historical presentations is mostly executed by white heritage professionals. The reason for heritage professionals to display slavery is empathy with subalterns, rather than personal ethnic identification.

In the countries where descendants of enslavers have had the greatest influence on presentations, the silence lasted the longest. But since the global breaking of the silence, Curaçao and the Western Cape have seen the fastest growth in slavery presentations. In South Africa, they are used as a way of affirming the new multicultural nation. On Curaçao, slavery presentations form part of an ongoing anti-colonial movement.

In the Netherlands, the lobby of descendants of enslaved was noticed by heritage professionals with an interest in slavery heritage. This resulted in more international cooperation: traveling exhibitions and international funding of projects for research, heritage preservation and presentation. There is bilateral and multilateral cooperation (for instance, with the European Union) and supranational cooperation: organizations like UNESCO and corporations such as IAMGOLD donate, subsidize, and provide expertise to projects in the case countries. This means

³ See chapter IV table IV.1.

⁴ Although it needs to be noted here that Suriname and Curaçao are very small and therefore replacing one or two individuals would already mean a large difference in the ethnic balance.

that the current presentation of slavery in the case countries has been enabled, for an important part, by the contributions of the more affluent countries in Europe and North America.

The case countries attract varying numbers of international tourists. Almost a quarter of Curaçao's national income derives from tourism, and the number of annual tourists is 1.6 times as large as the number of local inhabitants. Moreover, many local inhabitants tend to have low incomes compared to tourists: in Suriname around 70% of the population lives below the poverty line. Since prices of plantation resorts in Suriname are up to \$280 a day, a large number of slavery locations are likely to attract more international than local audiences.

Each country presents itself differently to tourists and the slavery past is positioned differently within these national presentations. In Suriname, slavery has long been an accepted part of national history. On Curaçao, the tourism industry realized in the last decade that slavery does not necessarily put off tourists. In South Africa, the racial past is part of a globalized image and since the end of apartheid the triumph over injustice has become a theme in South African tourism. In Ghana both 'regular' tourists and Diaspora pilgrims are welcomed and offered 'regular' nature and culture tourism products as well as special 'roots and routes' products.

The legacy of dominance, commercial developments, and the activist movement

Both African countries have formulated policy that encourages the production of slavery presentations. In both Caribbean countries, this has been left to private initiative. Private initiatives taken during the colonial period have become recognized as these countries' national museums. While national museums mostly display national history that accommodates different local population groups, activists act out of concern for the representation of a particular group they feel is underrepresented. They invest in influencing heritage policy, which takes more time in some cases than in others, and initiate tours, *lieux de mémoire* and community museums. In addition, new commercial initiatives emerge, some of which include slavery as a main theme. These initiatives result from a sense of corporate social responsibility as well as commercial interests, given visitor interest in slavery and other traumatic pasts. The contexts in which presentations are formed can therefore be categorized as 'the legacy of dominance', 'the activist movement' and 'commercial developments'.

The transition from a colonial to a postcolonial society is not a unilinear process, and the case countries have each developed differently. But the persistence of hegemonic notions and relations is recognizable in all local contexts and at the international level. The legacy of dominance is present in cultural policy and private initiatives: the interest in the heritage of the powerful and wealthy leaves less space for subaltern heritage. This tendency is reinforced by the commercial aspect of heritage, which can lead to a focus on the gaze of the international tourist, although

in Ghana it leads to a focus on Diaspora tourism. Against these dominant influences, cultural activists concentrate on the representation and identity of their own group.

However, the legacy of dominance, commercial developments, and the activist movement are not completely separate domains. For example, cultural activists do not merely react to dominant heritage views, they also influence and inspire institutional producers and entrepreneurs, and sometimes work commercially themselves. Some producers move across different domains, combining goals of cultural historical education, idealistic and commercial goals. Given the importance of economic and cultural capital in the production and consumption of material heritage presentations, the higher social classes remain overrepresented as actors. However, political processes have enabled subaltern groups to achieve a greater say in matters of historical presentation. Also, economic profit does not necessarily counter the representation of lower classes or descendants of enslaved in historical presentations: many slavery presentations are produced because they are commercially interesting.

Heritage audiences and the specifically interested

The breaking of the silence was expected to draw more descendants of enslaved to historical presentations. But does ethnicity explain why people visit historical presentations? Or are class (income and education) and personal interests better explanations? What role do globalization and international tourism play? Collecting data on these variables is difficult. Instead, general tourism data as well as participant observation at locations, locations' visitors statistics and visitor books were used to get a better understanding of who the visitors of slavery presentations are.

Most groups that attended museum tours and heritage tours are white, followed by groups of mixed ethnicities. During participant observation at these tours, participants of different ethnic backgrounds showed varying degrees of empathy with the historical experience of the enslaved. Two of the tours studied were exclusively for Diaspora tourists. Here, participants took part in an emotional rite of passage, connecting with their ancestors through singing, dancing, meditation, tears and laughter. While visiting slavery locations is a more personal experience for pilgrims, visitors of all audience groups saw the universal relevance of slavery heritage.

The reactions in visitor books show that some visitors appreciate the beauty of the heritage locations or being able to get a view of the past of the rich and powerful. Others wrote that, as white visitors, learning about the slavery past made them feel ashamed and guilty, and they offered their apologies. Visitors whose ancestors were enslaved expressed their satisfaction at finding their ancestors' perspective represented in museums. Seeing what their ancestors went through brought on pain, resentment towards the perpetrators, admiration for the enslaved and joy at being part of the surviving group. Visitors of different ethnic backgrounds wrote about mental emancipation and the importance of seeing the enslaved and specifically, local enslaved,

represented. Some pointed out similarities with other traumatic histories. Others pointed out the need for forgiveness and a constructive attitude, “cause hatred leads to destruction”. Despite distinct choices on the part of producers between colonial, postcolonial and postracial perspectives on the past, visitor books show that audiences’ interpretations of locations are very autonomous.

As mentioned before, tourists are an important group of visitors to slavery locations. However, the tourists who visit the four case countries are not homogeneous. Curaçao and the Western Cape tend to attract visitors with higher incomes, partly due to the price level and type of available accommodations. On Curaçao, most visitors come from countries with a connection to the perpetrators (Europe and US), in South Africa this is somewhat less so. Ghana and Suriname attract visitors who are less interested in luxurious accommodations and more interested in visiting relatives, and experiencing exotic nature and cultures. Not surprisingly, these are the countries where subaltern narratives were less controversial even before the global breaking of the silence.

Visitor statistics provided by the locations show that wine farms and Maroon villages mostly attract those who can afford to enjoy wine and travel into the jungle. At other locations, the majority of visitors appeared to be international tourists with an interest in history and recreation, as well as youngsters on school trips.⁵

Some presentations manage to attract an audience that is not part of the regular heritage tourist scene and that is specifically interested in slavery. Successful strategies are those that communicate the relevance of the presentation for descendants of enslaved as well as those directed at lower income groups. Such strategies include specific media and network campaigns and workshops that address the emotions related to the slavery past. These strategies are most often implemented by producers of tours, at community museums, and at museums with a strong affinity for descendants of enslaved and lower income groups. Pilgrims prefer to travel in groups, as part of a social network of likeminded people, so facilitating a social group experience is also a good strategy, used mostly in Ghana.

The diversity in slavery locations and presentations and heritage producers translates into audiences that can only be subdivided into a large ‘general’ group and a smaller group which is specifically interested in the slavery past. The general group is still primarily white, upper and middle class, and this overrepresentation is reinforced by globalization, which creates possibilities for leisure travel, but only for those with the necessary means. New audiences are primarily school groups, which do cross class and ethnic boundaries, although it is still unclear whether these pupils will return outside of a school context. Only presentations where specific measures had been taken, attracted lower-income adult descendants of enslaved. Audiences at slavery sites cannot be categorized by ethnicity or a tendency towards a colonial or non-colonial

perspective of the past. A mix of socio-economic factors and a chosen interest for the slavery past determine the make-up of visitors to slavery presentations.

Slavery presentations, uniformity and diversity

The globalized breaking of the silence in heritage production and the interest shown by international audiences in the traumatic part of the colonial past have been crucial for the presentation of slavery. This contrasts with the way heritage is used at the national level: as an instrument of cohesion. The fact that descendants of perpetrators and victims have different and often conflicting perspectives on the past makes slavery heritage less suitable for producing or maintaining cohesion. The most striking outcome of this study is the simultaneous coexistence of presentations with opposing perspectives on a traumatic past. In other examples of traumatic history, presentations about perpetrators and victims are rarely juxtaposed. In the case of slavery, the fact is that despite the recent acknowledgement of the suffering of the enslaved, the appreciation and even celebration of the colonial past is still accepted. This means that since the breaking of the silence, the dissonance in slavery heritage has hardly altered and group-specific constructs of belonging have remained largely unaffected.

Increasingly, producers use ideas and material that have been developed elsewhere. Globalized uniformity is encountered mostly at presentations where producers want to please international audiences and have limited knowledge and resources at their disposal. New presentations that arise out of a felt lack of representation of one’s own group are often more diverse, with producers investing in the disclosure of the unknown local past.

While new presentations are the result of efforts of American, African and European groups, descendants of enslaved and enslavers, dilemmas surrounding ownership and presentation of colonial heritage continue to exist. Some continue to claim locations and see the presentation of other narratives as an intrusion on ‘their’ heritage. At this postcolonial stage, it is still impossible to disconnect the ownership and presentation of slavery heritage from ideas about ‘race’ that were formed in the context of colonial dominance.

National cohesion

Governments use heritage to support national cohesion and pursue economic interests. Slavery heritage is least controversial in countries where local population groups do not identify themselves with the enslavers. Suriname and Ghana both have limited resources for exhibitions, but in Ghana that is solved through international funding, in part pursued because of the

⁵ See chapter V table V.1.

potential importance of slavery presentations for the national economy. A focus on narratives of transatlantic slavery circumvents sensitivities about local forms of unfree labor.

Slavery heritage is more dissonant in the Western Cape and Curaçao, but in the context of the global breaking of the silence around slavery, alongside ongoing local developments, these governments could not continue to avoid presenting the slavery past. Policymakers and heritage institutions in both countries showed quick adjustments in the management of dissonant heritage. In the post-apartheid Western Cape, the presentation of slavery is now employed to solidify the multicultural state. In Curaçao, where contrasts between the predominantly African Curaçaoan disadvantaged group and the predominantly white elite have been growing since the 1990s, the presentation of slavery becomes part of an ongoing debate about inequality and social justice. Depending on political constellations, either the maintenance of the status quo of those in power, or the uplift of the subaltern is seen as the prerequisite for social cohesion.

Heritage market

The production of heritage presentations is determined by the financial position of the governments, the heritage producers, local visitors and international tourists. Heritage and museums are inventions by and for groups who can afford to pay for it. Traumatic history, the experience of the past, and the use of new techniques are trends in heritage presentation that allow slavery presentations to flourish. At the same time, presentations focusing on monumental buildings, traditional crafts, wine and food, colonial achievements, non-western cultures, nature and country living all enjoy continued popularity. Slavery presentations exist because of the demands of descendants of enslaved to see their ancestors' reality represented. However, the realization of the presentations takes place predominantly within the existing heritage market, which enables the larger scale presentation of slavery, but also sets boundaries. Slavery presentations exist because diverse audiences are willing to pay for them. Nonetheless, the correlation between slave ancestry and low socio-economic status means that these same, wealthier audiences have no personal interest in the subject. As a result, presentations for low-income descendants of enslaved are not part of mainstream heritage production but remain separate productions by socially driven cultural activists.

New perspectives and silences

Traumatic history is usually presented from the perspective of a single group. During colonial times, this was the colonial perspective. When a political system or regime is toppled, new historical presentations usually present the perspective of the subaltern, as is the case at locations of concentration camps, for instance. There are several possible explanations for the continued elision of slavery at certain slavery locations.

Transatlantic slavery lasted for centuries and was the cornerstone of many colonial societies. Therefore, locations related to slavery outnumber all other types of traumatic history locations. Because these locations served many purposes and possess a broad range of different characteristics, these locations can be presented in a great variety of ways.

The diversity in presented perspectives forms part of broader developments in the presentation of the past. Colonial perspectives are often coterminous with economic history, the study of great economic developments, and traditional anthropology, that focuses on the study of 'other' societies and cultures. Postcolonial perspectives, in contrast, tend to draw on developments in social history, including Marxist and postmodern approaches. Consequently, both colonial and postcolonial perspectives are considered valid.

Another explanation of the fact that slavery is not always a theme at slavery locations is the link between the origins of heritage presentations and the upper classes. This explains the persistent focus on narratives about property and the absence of discussions on the relation between wealth and oppression. Even presentations with postracial perspectives frequently fail to discuss why some present-day groups are underprivileged. As a result, there is a continued silence about subaltern groups. Moreover, subaltern groups are underrepresented among visitors of slavery presentations and heritage locations, which can also be interpreted as a silence.

In mainstream heritage production and consumption, traditional presentations of the past are often perceived as neutral, although these heritage presentations tend to have been produced and consumed by specific class and ethnic groups that shaped the heritage field under colonialism. Such an assumption of neutrality means that including the past of other ethnic groups is seen as an intrusion. This explains why some cultural activists have chosen to produce alternative presentations, resulting in diversification. The more outspoken subaltern narratives and the audience that relates to those narratives can be found at alternative platforms: community museums, *lieux de mémoire*, tours. Current perspectives and silences are a result of the ideas on race that are part of the heritage of slavery.

Presentations on traumatic history often present systems that have been overthrown and rejected. However, the colonial system has not been fully rejected. It was succeeded by postcolonial societies in which colonial historical perspectives were challenged and sometimes replaced but also continued. Those who are conquerors in colonial presentations, are perpetrators in a crime against humanity in postcolonial presentations. Those who are 'without history' in

colonial presentations, have an identity in postcolonial presentations (Wolf, 1982). Diversifying presentations and new silences are a reflection of the reluctance of some heritage producers and consumers to relinquish their dominant position, while other groups demand the recognition and representation of the suffering that was inflicted.

Silences still exist at locations where the relation between colonial wealth and oppression is not presented. The lack of exhibitions at locations of slave trade and resistance entail a silence about human trafficking and the struggle against enslavement. Some postcolonial presentations are silent about individual responsibilities within social structures. Some postracial presentations involve silences about the specific history of enslavement and its current-day relevance. However, these new, diverse and scattered silences are very different from the former general silence surrounding slavery. Important questions for future research are what the effects of the diversification of perspectives on colonial history will entail. How will this diversification shape the experience of heritage and identity at national and transatlantic levels? Will the participation of new groups among heritage visitors be extended? What is the future of slavery presentations if lower class descendants of enslaved continue to make up a very limited part of the visitors?

Bibliografie

- Achebe, C. (2008). *No longer at ease*. Essex: Pearson Education Limited.
- Akyeampong, E. (2001). History, memory, slave-trade and slavery in Anlo (Ghana). *Slavery and Abolition*, 22(3), 1-24.
- Akyeampong, E. (2007). *Slave routes, slave roots and nation-building: Ghana, Ghanaians abroad and the African diaspora in the 21st century*. Accra: Institute for the Advanced Study of Cultures, Institutions and Economic Enterprise.
- Anderson, B. (1985). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso Editions and NLB.
- Anquandah, J. (1999). *Castles & forts of Ghana*. Atalante: Ghana Museums and Monuments Board.
- Appadurai, A. (1996). *Modernity at large: Cultural dimensions of globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Appiah, K.A. (1992). *In my father's house: Africa in the philosophy of culture*. New York: Oxford University Press.
- Ashworth, G.J. (2004). Tourism and the heritage of atrocity: Managing the heritage of South African apartheid for entertainment. In T.V. Singh (Ed.), *New horizons in tourism: Strange experiences and stranger practices* (pp. 95-108). Basingstoke: CABI.
- Ashworth, G.J., Graham, B.J., & Tunbridge, J.E. (2007). *Pluralising pasts: Heritage, identity and place in multicultural societies*. London: Pluto Press.
- Babbie, E.R. (1986). *The practice of social research*. Belmont, Calif.: Wadsworth Pub. Co.
- Bailey, A.C. (2005). *African voices of the Atlantic slave trade: Beyond the silence and the shame*. Boston: Beacon Press.
- Baudrillard, J. (1983). *Simulations*. New York: Semiotext(e).
- Bhabha, H.K. (1990). *Nation and narration*. London; New York: Routledge.
- Binsbergen, W. van, Van Dijk, R., & Gewald, J.B. (2004). *Situating globality: African agency in the appropriation of global culture. An introduction*. Leiden: Brill.
- Boahen, A.A. (1987). *African perspectives on colonialism*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Broek, A. van den, Huysmans, F., & De Haan, J. (2005). *Cultuurminnaars en cultuurmijders: Trends in de belangstelling voor kunst en cultureel erfgoed*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.

- Bruner, E.M. (2005). *Culture on tour: Ethnographies of travel*. Chicago: University of Chicago Press.
- Burke, P. (1997). *Varieties of cultural history*. Cambridge: Polity Press.
- Buzinde, C.N. (2007). Representational politics of plantation heritage tourism: The contemporary plantation as a social imaginary. In C. McCarthy et al. (Eds.), *Globalizing Cultural Studies: Ethnographic interventions in theory, method and policy* (pp. 229-251). New York: Peter Lang.
- Buzinde, C.N. & Almeida Santos, C. (2008). Representations of slavery. *Annals of Tourism Research*, 35(2), 469-488.
- Carbonell, B.M. (2009). The syntax of objects and the representations of history: Speaking of Slavery in New York. *History and Theory*, 48(2), 122-137.
- Chivallon, C. (2006). Rendre visible l'esclavage: Muséographie et hiatus de la mémoire aux Antilles françaises. *L'homme: revue française d'anthropologie*, 180, 7-42.
- Coles, T.E. & Timothy, D.J. (2004). *Tourism, diasporas, and space*. London; New York: Routledge.
- Coombes, A.E. (2003). *History after apartheid: Visual culture and public memory in a democratic South Africa*. Durham: Duke University Press.
- Corkern, W. (2004). Heritage tourism: Where public and history don't always meet. *American studies international*, 42(2-3), 7-16.
- Cornell, C. (2005). *Slaves at the Cape: A guidebook for beginner researchers*. Cape Town: University of the Western Cape.
- Corsane, G. (2005). *Heritage, museums and galleries: An introductory reader*. London; New York: Routledge.
- Crane, S.A. (1997). Memory, distortion, and history in the museum. *History and theory: Studies in the philosophy of history*, 36(4), 44-63.
- Crooke, E. (2007). *Museums and community: Ideas, issues and challenges*. London; New York: Routledge.
- Cummins, A. (2004). Caribbean museums and national identity. *History Workshop Journal*, 58(1), 224-245.
- Cummins, A. (2006). Caribbean museum development and cultural identity. *ICOM International Committee on Management*, 12, 14-17.
- Dann, G.M.S., & Seaton, A.V. (Eds.). (2001). *Slavery, contested heritage and thanatourism*. New York: The Haworth Hospitality Press.
- Davis Ruffins, F. (2006). Revisiting the old plantation: Reparations, reconciliation, and museumizing American slavery. In I. Karp, G. Buntinx, B. Kirshenblatt-Gimblett, & C. Rassool (Eds.), *Museum frictions: Public cultures/global transformations* (pp. 394-434). Durham: Duke University Press.
- De Groot, S.W. (1974). *Surinaamse Granmans in Afrika: Vier groot-opperhoofden bezoeken het land van hun voorouders*. Utrecht; Antwerpen: Het Spectrum.
- De Haseth, C. (2002). *Slaaf en meester*. Schoorl: Conserve.
- Dorsman, L., Jonkers, E., & Ribbens, K. (2000). *Het zoet en het zuur: Geschiedenis in Nederland*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Duncan, J. (2003). Representing empire at the National Maritime Museum. In R.S. Peckham (Ed.), *Rethinking heritage: Cultures and politics in Europe* (pp. 17-28). London: I.B. Tauris & Co Ltd.
- Ebron, P. (1999). Tourists as pilgrims: Commercial fashioning of transatlantic politics. *American Ethnologist*, 26(4), 910-932.
- Eichstedt, J.L., & Small, S. (2002). *Representations of slavery: Race and ideology in southern plantation museums*. Washington: Smithsonian Institution Press.
- Essah, P. (2001). Slavery, heritage and tourism in Ghana. In G.M.S. Dann & A.V. Seaton (Eds.), *Slavery, contested heritage and thanatourism* (pp. 31-50). New York: The Haworth Hospitality Press.
- Evrengun, H. (2002, juni). De wreedheid van de transatlantische slavenhandel: Emoties over Nederlands slavenerfgoed zijn terecht. *Historisch Nieuwsblad*, (4), 12-19.
- Falk, J.H. (1995). Factors influencing African American leisure time utilization of museums. *Journal of Leisure Research*, 27(1), 41-60.
- Falk, J.H. (2009). *Identity and the museum visitor experience*. Walnut Creek, CA.: Left Coast Press.
- Falola, T. & Warnock, A. (Eds.). (2007). *Encyclopedia of the Middle Passage*. Westport, London: Greenwood Press.
- Fanon, F. (1967). *Black skin, white masks*. New York: Grove Press.
- Fogelman, A. (2008). Colonial legacy in African museology: The case of the Ghana National Museum. *Museum Anthropology*, 31(1), 19-27.
- Gable, E. (1996). Maintaining boundaries, or 'mainstreaming' black history in a white museum. In S.J. Macdonald & G. Fyfe (Eds.), *Theorizing museums: Representing identity and diversity in a changing world* (pp. 177-201). Cambridge, Mass.: Blackwell.
- Garmers, S. (1976). *Lieve koningin, hierbij stuur ik u mijn dochter*. Den Haag: Leopold.
- Gelt Dekker, J. (2008). *Persona non Grata*. Schoorl: Conserve.
- Gibbes, F.E., Römer-Kenepa, N.C., & Scriwanek, M.A. (2002). *De Bewoners van Curaçao: Vijf eeuwen lief en leed 1499-1999*. Willemstad, Curaçao: Nationaal Archief.
- Gilroy, P. (1993). *The Black Atlantic: Modernity and double consciousness*. Cambridge: Harvard University Press.
- Gilroy, P. (2000). *Against race: Imagining political culture beyond the color line*. Cambridge: Harvard University Press.

- Gilroy, P. (2009). *Race and the right to be human*. Utrecht: Faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht.
- Giovannetti, J.L. (2006). Grounds of race: Slavery, racism and the plantation in the Caribbean. *Latin American and Caribbean Ethnic Studies*, 1(1), 5-36.
- Graham, B.J., Ashworth, G.J., & Tunbridge, J.E. (2000). *A geography of heritage: Power, culture & economy*. London: Arnold.
- Griffin, K. (2000). Culture and economic growth: The state and globalization. In J. Nederveen Pieterse (Ed.), *Global futures: Shaping globalization* (pp. 189-203). London, New York: Zed Books.
- Grunebaum, H. (2007). Unburying the dead in the mother city: Urban topographies of erasure. *PMLA*, 122(1), 210-219.
- Gruythuysen, M.W.M.M. & Tempelaars, A.M. (1993). *Culturele samenwerking tussen de landen van het Koninkrijk, 1948-1990*. Eersel: ARCON Archief Consultants.
- Halbertsma, M. (2005). Curaçao en de holocaust. *Spiegel Historiael*, 40(9), 378.
- Hall, C.M. & Tucker, H. (2004). *Tourism and postcolonialism: Contested discourses, identities, and representations*. London; New York: Routledge.
- Harris, W. (1970). *History, fable and myth in the Caribbean and Guianas*. Guyana: Georgetown.
- Hartman, S.V. (2007). *Lose your mother: A journey along the Atlantic slave route*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Hasty, J. (2002). Rites of passage, routes of redemption: Emancipation tourism and the wealth of culture. *Africa Today*, 49(3), 46-77.
- Hauenschild, A. (1988). *Claims and reality of New Museology: Case studies in Canada, the United States and Mexico*. Hamburg: ICOM.
- Haviser, J.B. (1999). The vital role of museums for cultural development in the Netherlands Antilles. In H.E. Coomans & M. Coomans-Eustatia (Red.), *Veranderend Curaçao: Collectie essays opgedragen aan Lionel Capriles ter gelegenheid van zijn 45-jarig jubileum bij de Maduro & Curiel's Bank N.V.* (pp. 629-637). Bloemendaal: Stichting Libri Antilliani.
- Haviser, J.B. (2002). Welcome to slaveryland: A call for ethical standards in the long-term partnership of African diaspora heritage and the tourism industry. *Kristòf*, 12(1), 2-9.
- Heelsum, A. van (1993). De invloed van de etnische afkomst van interviewers in een interview rond etniciteit. *Migrantenstudies*, 9(2), 16-34.
- Hira, S. (2009). *Decolonizing the mind: Een fundamentele kritiek op het wetenschappelijk kolonialisme*. Den Haag: Amrit.
- Hobsbawm, E.J. (1992). *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Hobsbawm, E. & Ranger, T. (Eds.). (1983). *The invention of tradition*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Hoefte, R. & Meel, P. (Eds.). (2001). *20th century Suriname: Continuities and discontinuities in a new world society*. Kingston; Leiden: Ian Randle Publishers/KITLV Press.
- Hoetink, H. (1962). *De gespleten samenleving in het Caribisch gebied*. Assen: Van Gorcum & Co.
- Holsey, B. (2008). *Routes of remembrance: Refashioning the slave trade in Ghana*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hondius, D. (2005, maart). Afrikanen in Zeeland, Moren in Middelburg. *Zeeland*, 14,13-24.
- Horton, J.O. & Kardux, J.C. (2004). Slavery and the contest for national heritage in the United States and the Netherlands. *American studies international*, 42(2-3), 51-74.
- Hughes, H. (2000, December). *What is remembered and what forgotten: A decade of redefining culture and heritage for tourism in South Africa*. Paper presented at conference on cultural tourism, University of Nottingham.
- Jordaan, H. (2003). The Curaçao slave market: From *asiento* trade to free trade, 1700-1730. In V. Enthoven & J. Postma (Eds.), *Riches from Atlantic commerce: Dutch transatlantic trade and shipping, 1585-1817* (pp. 219-257). Leiden: Brill.
- Jordaan, H. (2006, 7 oktober). De Curaçaose maritieme marronage: Routes overzee naar de vrijheid. *Amigoe Napa*, 11.
- Karp, I., Buntinx, G., Kirshenblatt-Gimblett, B., & Rassool, C. (Eds.). (2006). *Museum frictions: Public cultures/global transformations*. Durham: Duke University Press.
- Karp, I. & Lavine, S. (Eds.). (1991). *Exhibiting cultures: The poetics and politics of museum display*. Washington: Smithsonian Institution Press.
- Karp, I., Mullen Kreamer, C., & Lavine, S. (Eds.). (1992). *Museums and communities: The politics of public culture*. Washington: Smithsonian Institution Press.
- Kempfen, M. van (2004). Wat leest de Surinamer? *OSO*, 23(1) 134-146.
- Kowaleski-Wallace, E. (2006). *The British slave trade and public memory*. New York: Columbia University Press.
- Kreps, C.F. (2003). *Liberating culture: Cross-cultural perspectives on museums, curation, and heritage preservation*. London; New York: Routledge.
- Kutzinski, V.M. (2002). Wilson Harris's phantom bodies: Re-reading the subject. In H. Maes-Jelinek & B. Ledent (Eds.), *Theatre of the arts: Wilson Harris and the Caribbean* (pp. 139-151). Amsterdam; New York: Rodopi.
- Landsberg, A. (2004). *Prosthetic memory: The transformation of American remembrance in the age of mass culture*. New York: Columbia University Press.
- Lanfant, M.F., Allcock, J.B., & Bruner, E.M. (1995). *International tourism: Identity and change*. London: Sage Publications.
- Lechner, F.J. & Boli, J. (2005). *World culture: Origins and consequences*. Malden: Blackwell Publishing.

- Lennon, J.J. & Foley, M. (2000). *Dark tourism*. London; New York: Continuum.
- Loos, J. (2004). *Echoes of Slavery: Voices from South Africa's past*. Claremont: David Philip.
- Lowenthal, D. (1996). *Possessed by the past: The heritage crusade and the spoils of history*. New York: The Free Press.
- Macdonald, S. (2005). Accessing audiences: Visiting visitor books. *Museum and society*, 3(3), 119-136.
- Macdonald, S.J. (2003). Museums, national, postnational and transcultural identities. *Museum and society*, 1(1), 1-16.
- Macdonald, S.J. & Fyfe, G. (1996). *Theorizing museums: Representing identity and diversity in a changing world*. Cambridge, Mass.: Blackwell.
- Marcha, V. (Red.). (2000). *Antia 2000: Met hoop, moed en vertrouwen in een betere toekomst de drempel over*. Utrecht: SWP.
- Marschall, S. (2004) Commodifying heritage: Post-apartheid monuments and cultural tourism in South Africa. In C.M. Hall & H. Tucker (Eds.), *Tourism and postcolonialism: Contested discourses, identities, and representations* (pp. 95-112). London; New York: Routledge.
- Martinus Arion, F. (1999). Een 'beau geste'. In Oostindie, G. (Red.), *Het verleden onder ogen: Herdenking van de slavernij* (pp. 19-23). Amsterdam, Den Haag: Arena, Prins Claus Fonds.
- McCarthy, C., Durham, A.S., Engel, L.C., Filmer, A.A., Giardina, M.D., & Malagrecia, M.A. (Eds.). (2007). *Globalizing cultural studies: Ethnographic interventions in theory, method and policy*. New York: Peter Lang.
- McEachern, C. (2002). *Narratives of nation media, memory and representation in the making of the new South Africa*. New York: Nova Science Publishers.
- McLeod, C. (1988). *Hoe duur was de suiker?* Paramaribo: Vaco.
- McLeod, C. (1993). *Vaarwel Merodia: Kroniek van een Surinaamse familie 1820-1890*. Paramaribo: Vaco.
- McLeod, C. (1996). *Elisabeth Samson: Een vrije zwarte vrouw in het achttiende-eeuwse Suriname*. Schoorl: Conserve.
- Meeteren, N. van (1947). *Volkskunde van Curaçao*. Willemstad: Scherpenheuvel.
- Merriman, N. (1991). *Beyond the glass case: The past, the heritage, and the public in Britain*. Leicester; New York: Leicester University Press.
- Meskill, L. (2002). Negative heritage and past mastering in archeology. *Project Muse*, 75(3), 557-574.
- Mountain, A. (2004). *An unsung heritage: Perspectives on slavery*. Claremont: David Philip Publishers.
- Mullen Kreamer, C. (2004). The politics of memory: Ghana's Cape Coast Castle Museum exhibition 'Crossroads of people, crossroads of trade'. *Ghana Studies*, 7, 79-91.
- Mullen Kreamer, C. (2006). Shared heritage, contested terrain: Cultural negotiation and Ghana's Cape Coast Castle Museum exhibition 'Crossroads of people, crossroads of trade'. In I. Karp, G. Buntinx, B. Kirshenblatt-Gimblett, & C. Rassool (Eds.), *Museum frictions: Public cultures/global transformations* (pp. 435-468). Durham: Duke University Press.
- Nederveen Pieterse, J. (2004). *Globalization and culture: Global mélange*. Lanham, Md.: Rowman & Littlefield.
- Neus, H. (2007, mei). *Museum education as a mode to equal opportunities*. Paper presented at Trajectories of Freedom: Caribbean Societies - Past and Present, Barbados.
- Nora, P. (1989). Between Memory and History: *Les lieux de memoire. Representations*, 26 Special Issue: *Memory and Counter-Memory*, 7-24.
- Nuttall, S. & Coetzee, C. (Eds.). (1998). *Negotiating the past: The making of memory in South Africa*. Cape Town: Oxford University Press.
- Oldfield, J.R. (2007). *Chords of freedom: Commemoration, ritual and British transatlantic slavery*. Manchester: Manchester University Press.
- Omar, R. (2005). Meeting the challenges of diversity in South African museums. *Museum International*, 57(3), 52-59.
- Oostindie, G. (1989). *Roosenburg en Mon Bijou: Twee Surinaamse plantages, 1720-1870*. Dordrecht: Foris Publications.
- Oostindie, G. (1993). Voltaire, Stedman and Suriname slavery. *Slavery & Abolition*, 14(2), 1-34.
- Oostindie, G. (Red.). (1999). *Het verleden onder ogen: Herdenking van de slavernij*. Amsterdam, Den Haag: Arena, Prins Claus Fonds.
- Oostindie, G. (2005). The slippery paths of commemoration and heritage tourism: The Netherlands, Ghana, and the rediscovery of Atlantic slavery. *New West Indian Guide*, 79(1&2), 55-77.
- Oostindie, G. (2006, 2-4 November). *The transnational remembrance of slavery: The Dutch Atlantic*. Paper presented at Slavery and Public History: An International Symposium, Yale University, New Haven, Connecticut.
- Oostindie, G. (2010). *Postkoloniaal Nederland: Vijfenzestig jaar vergeten, herdenken, verdringen*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Oostindie, G. & Maduro, E. (1986). *In het land van de overheerser II: Antillianen en Surinamers in Nederland, 1634/1667 - 1954*. Dordrecht: Floris Publications.
- Oostindie, G., Van der Linden, L., & Raben, R. (2002). De koloniale opstelling. *De gids*, 165(5,6,7), 415-445.
- Opoku-Agyemang, K. (1996). *Cape Coast Castle: A collection of poems*. Accra: Afram Publications.
- Osei-Tutu, B. (2002). The African American factor in the commodification of Ghana's slave castles. *Transactions of the Historical Society of Ghana*, 6, 115-133.

- Osei-Tutu, B. (2004a). African American reactions to the restoration of Ghana's 'slave castles'. *Public Archaeology*, 3, 195-204.
- Osei-Tutu, B. (2004b). 'Slave castles' and the transatlantic slave trade: Ghanaian and African American perspectives. *Ghana Studies*, 7, 59-78.
- Pearce, S.M. (1992). *Museums, objects, and collections: A cultural study*. Leicester: Leicester University Press.
- Perbi, A.A. (2004). *A history of indigenous slavery in Ghana from the 15th to the 19th century*. Accra: Sub-Saharan Publishers.
- Perbi, A.A. (2006, 18 May). *A double-edged sword: Slavery in Ghana*. Paper presented at Conference African slave trades and African slavery in a global comparative perspective, Leiden.
- Phillips, C. (2000). *The Atlantic sound*. New York: Alfred Knopf.
- Pollock, G. (2003). Holocaust tourism: Being there, looking back and the ethics of spatial memory. In D. Crouch & N. Lübbren (Eds.), *Visual culture and tourism* (pp. 175-189). Oxford: Berg.
- Prentice, R. (2001). Experiential cultural tourism: Museums & the marketing of the new romanticism of evoked authenticity. *Museum Management and Curatorship*, 19(1), 5-26.
- Price, R. & Price, S. (1996). Museums, ethnicity and nation-building: Reflections on the French Caribbean. In G. Oostindie (Ed.), *Ethnicity in the Caribbean: Essays in honor of Harry Hoetink* (pp. 81-105). London: Macmillan Caribbean.
- Prior, K. (2007). Commemorating slavery 2007: A personal view from inside the museums. *History Workshop Journal*, 64(1), 200-210.
- Rassool, C. (2006). Making the District Six Museum in Cape Town. *Museum International*, 58(1-2), 9-18.
- Rassool, C. (2007). Museums, heritage and the transormation of South African memory. In M. Grever & S. Stuurman (Eds.), *Beyond the canon: History for the twenty-first century* (pp. 145-159). Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Reinhardt, C.A. (2006). *Claims to memory: Beyond slavery and Emancipation in the French Caribbean*. New York; Oxford: Berghahn Books.
- Richards, G. (2000). Cultureel erfgoed, toerisme en recreatie. In J. Ezendam (Red.), *Het verleden van de toekomst: Tien visies* (pp. 39-45). Utrecht: Federatie Stichts Cultureel Erfgoed.
- Ricœur, P. (2004). *Memory, history, forgetting*. Chicago: University of Chicago Press.
- Roediger, D.R. (2005). *Working toward Whiteness: How America's immigrants became White. The strange journey from Ellis Island to the suburbs*. New York: Basic Books.
- Römer-Kenepa, N. (2003). *1 Juli: een heugelijke dag? 1 Juli 1863- 1 Juli 2003. 'Ai Dios alafin, awor nos tur ta liber'*. Willemstad: Centraal Historisch Archief.
- Schramm, K. (2004). Pan-Africanism as a resource: The W.E.B. DuBois Memorial Centre for Pan-African Culture in Ghana. *African Identities*, 2(2), 151-171.
- Schramm, K. (2005). 'You have your own history. Keep your hands off ours!': On being rejected in the field. *Social Anthropology*, 13(2), 171-183.
- Schramm, K. (2007). Slave route projects: Tracing the heritage of slavery in Ghana. In F. de Jong & M.J. Rowlands (Eds.), *Reclaiming Heritage: Alternative imaginaries of memory in West Africa* (pp. 71-98). Walnut Creek, CA: Left Coast Press.
- Scott, J.C. (1990). *Domination and the arts of resistance: Hidden transcripts*. New Haven: Yale University Press.
- Sheller, M. (2003). *Consuming the Caribbean: From Arawaks to zombies*. London; New York: Routledge.
- Singleton, T.A. (1999). The slave trade remembered on the former Gold and Slave Coasts. In S.R. Frey & B. Wood (Eds.), *From slavery to emancipation in the Atlantic world* (pp. 150-169). London; Portland: Frank Cass.
- Small, S. (2009, 26-29 March). *Twenty first century Antebellum slave cabins in Louisiana: Race, public history, and national identity*. Paper presented at Annual Meeting of the Organization of American Historians, Seattle.
- Smeulders, V. (2009). Exhibiting *The Heritage of Slavery*. Slavery heritage production and consumption in Suriname and Curaçao. In A.L. Araujo (Ed.), *Living history: Encountering the memory of the heirs of slavery* (pp. 98-133). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Smith, M.K. (2009). *Issues in cultural tourism*. London; New York: Routledge.
- St. George, R.B. (1999). Placing race at Monticello. In D. Ben-Amos & L. Weissberg (Eds.), *Cultural memory and the construction of identity*, (pp. 231-263). Detroit: Wayne State University Press.
- Stipriaan, A. van (1993). *Surinaams contrast: Roofbouw en overleven in een Caraïbische plantagekolonie 1750-1863*. Leiden: KITLV.
- Stipriaan, A. van (2004). July 1, emancipation day in Suriname: A contested Lieu de mémoire, 1863-2003. *New West Indian Guide*, 78(3&4), 269-304.
- Stipriaan, A. van (2006). Between diaspora, (trans)nationalism and American globalization: A history of Afro-Surinamese emancipation day. In R. Gowricharn (Ed.), *Caribbean Transnationalism* (pp. 155-178). Boulder: Rasman & Littlefield.
- Stipriaan, A. van (2007). Disrupting the canon: The case of slavery. In M. Grever & S. Stuurman (Eds.), *Beyond the canon: History for the twenty-first century* (pp. 205-219). Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Stipriaan, A. van, Heilbron, W., Bijnaar, A., & Smeulders, V. (2007). *Op zoek naar de Stille: Sporen van het slavernijverleden in Nederland*. Leiden: KITLV.
- Stolten, H.E. (2007). *History making and present day politics: The meaning of collective memory in South Africa*. Uppsala: Nordiska Afrikainstitutet.

- Stone, P. & Sharpley, R. (2008). Consuming Dark Tourism: A thanatological perspective. *Annals of Tourism Research*, 35(2), 574-595.
- Teye, V.B. & Timothy, D.J. (2004). The varied colors of slave heritage in West Africa: White American stakeholders. *Space and Culture*, 7(2), 145-155.
- Timothy, D.J. & Boyd, S.W. (2003). *Heritage tourism*. New York: Prentice Hall.
- Timothy, D.J. & Boyd, S.W. (2006). Heritage tourism in the 21st century: Valued traditions and new perspectives. *Journal of Heritage Tourism*, 1(1), 1-16.
- Tomlinson, J. (1999). *Globalization and culture*. Cambridge: Polity Press.
- Trouillot, M.R. (1995). *Silencing the past: power and the production of history*. Boston, Mass.: Beacon Press.
- Tunbridge, J.E., & Ashworth, G.J. (1996). *Dissonant heritage: The management of the past as a resource in conflict*. Chichester: J. Wiley.
- Urry, J. (1990). *The tourist gaze: Leisure and travel in contemporary societies*. London: Sage Publications.
- Ward, K. & Worden, N. (1998). Commemorating, suppressing, and invoking Cape slavery. In S. Nuttall & C. Coetzee (Eds.), *Negotiating the past: The making of memory in South Africa* (pp. 201-217). Cape Town: Oxford University Press.
- Waters, A.M. (2006). *Planning the past: Heritage tourism and post-colonial politics at Port Royal*. Lanham, MD: Lexington Books.
- Welten, A. (2005, September). De houdgreep. *Nationaal Archief Magazine*, (3), 4-9.
- White, G.M. (1997). Museum/memorial/shrine: National narrative in national spaces. *Museum Anthropology*, 21(1), 8-27.
- Willemsen, G. (2006). *Dagen van gejuich en gejubel: Viering en herdenking van de afschaffing van de slavernij in Nederland, Suriname en de Nederlandse Antillen*. Den Haag/Amsterdam: Amrit/NiNsee.
- Witz, L., Rassool, C., & Minkley, G. (2000, 10 Februari). *The Boer War, museums and Ratanga Junction, the wildest place in Africa: Public history in South Africa in the 1990s*. Paper presented at Basler Afrika Bibliographien, Basle.
- Wolf, E.R. (1982). *Europe and the people without history*. Berkeley: University of California Press.
- Worden, N. (2001). The forgotten region: Commemorations of slavery in Mauritius and South Africa. In Oostindie, G. (Ed.), *Facing up to the past: Perspectives on the commemoration of slavery from Africa, the Americas and Europe* (pp. 48-54). Kingston, Jamaica: Ian Randle Publishers.

Bronnen¹

Bevolking

- Centraal Bureau voor de Statistiek, 2009. Bron: http://www.cbs.an/population/population_b2.asp
- South African Government Information. Bron: <http://www.info.gov.za/speeches/2008/08060612151001.htm>
- Statistics South Africa, 2001. Bron: <http://www.statssa.gov.za/census01/html/CInBrief/CIB2001.pdf>
- Ten Hove, O. *Vrij in Suriname* Bron: <http://www.nationaalarchief.nl/vrij-in-suriname/emancipatie/achtergrondinfo/verantwoording.html>
- The World Factbook, 2004 est. Bron: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>
- The World Factbook, 2007 est. Bron: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>
- The World Factbook, 2008 est. Bron: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>
- The World Factbook, 2009 est. Bron: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>

Toerisme

- Akwaaba Anyemi, golden jubilee year 2007, souvenir brochure Emancipation day, Panafest, Joseph Project launch, 2007. Accra: Ministry of Tourism and The Diasporan Relations.
- Ghana struggling to attract more tourists, March 2009. Tourism-Review.com. Bron: <http://www.tourism-review.com/>
- Ghana Joseph Project, 2007. Accra: Ministry of Tourism and Modernisation of the Capital City.
- South African Government Information. Bron: <http://www.info.gov.za/speeches/2008/08060612151001.htm>
- Suriname Visitor Survey 2004, mei 2005. Stichting Toerisme Suriname. Bron: <http://www.suriname-tourism.net/>
- Tourism Market Trends, 2005 edition. World Tourism Organization UNWTO. Bron: <http://www.unwto.org/facts/eng/tmt.htm>

¹ Voor alle internetbronnen geldt dat deze geraadpleegd zijn tussen september 2005 en september 2010.

Tourism Market Trends, 2006 edition. World Tourism Organization UNWTO. Bron: <http://www.unwto.org/facts/eng/tmt.htm>

Travel and Tourism in Ghana, May 2010. Euromonitor International. Bron: <http://www.euromonitor.com/>

Visitors Profile 2004. Curaçao Tourist Board. Bron: <http://www.ctb.an/>

Western Cape Tourism Barometer, March 2008, 2(1). Cape Town and Western Cape. Bron: <http://www.tourismcapetown.co.za/>

Bezoekers erfgoedpresentaties

Executive summary: financial year 2008. Iziko Museums of Cape Town.

Friends of the Tula Museum. Bron: <http://www.museotula.com/>

Gastenboek Danpaati River Lodge, Suriname, 6 juni 2006 - 16 april 2007.

Gastenboek *De erfenis van slavernij* in Suriname, 20 februari - 13 mei 2007.

Gastenboek *De erfenis van slavernij* op Curaçao, 1 juli - 8 oktober 2006.

Gastenboek Elmina Castle, Ghana, 14 november 2007 - 15 januari 2008.

Gastenboek Fort William, Ghana 18 oktober 2007 - 1 februari 2008.

Gastenboek Kura Hulanda Museum, Curaçao 8 juni 2006 - 12 oktober 2006.

Gastenboek & dagboeken deelnemers Otherwise Media workshop Slave Lodge, Zuid-Afrika 15 december 2006 - 24 juli 2007 en 11 juli 2007.

Ghana Museums and Monuments Board Visitor Statistics, Cape Coast Castle, 2006.

Ghana Museums and Monuments Board Visitor Statistics, Elmina Castle, 2006.

Ghana Museums and Monuments Board Visitor Statistics, Cape Coast Castle, 2007.

Ghana Museums and Monuments Board Visitor Statistics, Elmina Castle, 2007.

Verleden en weergave verleden

Debere, S. (2000, summer). Ghana. Castles & forts. *Travel Africa Magazine*, 12. Bron: <http://www.travelafricamag.com/>

Finley, C. (2001, July). The Door of (no) return. *Common Place*, 1(4). Bron: <http://www.common-place.org/>

Fogelman, A. (2005). *Tradition, urbanity and colonial legacy*. Bron: <http://www.gwu.edu/>

Henri, Y. & Grunebaum, H. (2005). Re-historicising trauma. Reflections on violence and memory in current-day Cape Town. In *Inside of Globalisation: Psychosocial Work in Contexts of Violence*. Frankfurt, Medico International. Bron: <http://www.medico-international.de/en/>

Jonker, J. (2005). *The silence of the dead. Ethical and juridical significances of the exhumations at Prestwich Place, Cape Town, 2003-2005* (master's thesis). Bron: <http://lawspace2.lib.uct.ac.za/>

Lowenthal, D. (2006, 24 November). *Reparations culture*. Bron: <http://h-net.msu.edu/>

Places of slave remembrance in the Western Cape, 2004. Bron: <http://www.capegateway.gov.za>

Sutton, K. (2001). Confronting slavery face-to-face. A twenty-first century interpreter's perspective on eighteenth-century slavery. *Common Place*, 1(4). Bron: <http://www.common-place.org/>

Weeder, M.I. (2006). *The palaces of memory. A reconstruction of District One, Cape Town, before and after the Group Areas Act* (master's thesis). Bron: <http://etd.uwc.ac.za/>

Foto's

Alle foto's zijn genomen door de auteur, met uitzondering van de hierna genoemde.

A.9 en III.5: A. van der Kruk

III.22: <http://www.flickr.com/>

III.30: <http://www.equator3.com/>

C.1: <http://www.herensiadisklabitut.com/>

C.7, 8 en 11: A. Korbee

D.10: <http://www.worldandi.com/>

E.4 en 8: K. Opoku-Agyemang

Interviews

Curaçao

Nejeska Mesman	27-09-06	Dhr. Thomas	20-04-07
Els Langefeld	09-10-06	Dhr. Albert	20-04-07
Dini dos Santos	11-10-06	Jerome Egger	23-04-07
Gids <i>Erfenis van slavernij 1</i>	11-10-06	Paula Klaassen	25-04-07
Gids <i>Erfenis van slavernij 2</i>	11-10-06	Hilde Neus	25-04-07
Leo Helms	11-10-06	Sieglien Haynes	25-04-07
Lida Pandt	12-10-06	Ilse Vreugd	25-04-07
Richard Doest	14-10-06		
Yflén Florentina	15-10-06		
Kahrine Durguti	16-10-06		
Judith Gorsira	16-10-06		
Jeanne Henriquez	17-10-06		
Crisen Schorea	17-10-06		
Michel Brouwer	17-10-06		
Reginald Schotborg	18-10-06		
Cheraldine Osepa	20-10-06		
Kurt Schoop	20-10-06		
Lianne Leonora	20-10-06		
Ieteke Witteveen	20-10-06		

Zuid-Afrika

Fred de Bruin	26-06-07
Lynn Abrahams	27-06-07
Antonia Malan	01-06-07
Niseth van der Meulen	02-07-07
Lucy Campbell	09-07-07
Gabrielle le Roux	11-07-07
Jackie Loos	12-07-07
Royston Stoffels	16-07-07
Peter Voges	19-07-07
Fiona Clayton	23-07-07
Michael Weeder	24-07-07
Thijs van der Merwe	25-07-07
Doris Abe	25-07-07
Erseline Muller	26-07-07
Ciraj Rassool	26-07-07

Suriname

Ton Hagemeyer	06-04-07
Iwan Wijngaarde	08-04-07
Cynthia Mc Leod	09-04-07
Marije Zomer	11-04-07
Laddy van Putten	12-04-07
Dhr. Budda	12-04-07
Dhr. Brunings	17-04-07
Henny Kordiani	20-04-07

Ghana

Dhr. Opoku Acheampong	19-02-08
Nana Ocran	19-02-08
Shabazz	22-02-08
Daniel Kweku	25-02-08
Phillip Attwa	25-02-08
Francis Dontoh Cobbinah	26-02-08
Kingsley Kofi Yeboah	26-02-08
Nicholas Ivor	26-02-08
Ismael Bin Jahjah	27-02-08
Kwadwo Opoku-Agyemang	27-02-08
Paul Owusu Nkansah	29-02-08
Robert Baidoo jr.	03-03-08
Ann Adams	03-03-08
Emmanuel Hagan	04-03-08
James Anquandah	05-03-08
Akosua Perbi	05-03-08

Curriculum Vitae

Valika Smeulders is geboren op 23 maart 1969 op Curaçao. Daar doorliep ze het VWO op het Peter Stuyvesant College tussen 1981 en 1987. Daarna studeerde ze de managementvariant van Talen en Culturen van Latijns-Amerika aan de Rijksuniversiteit Leiden, die ze aanvulde met vakken aan de Faculteit Sociale Wetenschappen in Leiden en de Universidad Iberoamericana in Mexico City. Na het behalen van haar doctoraal heeft ze enkele jaren als projectmanager gewerkt. Daarnaast en daarna specialiseerde zij zich als freelance journalist en als onderzoeker van diversiteit in Nederland, met name in de positie van de Nederlands Antilliaanse gemeenschap. Voor haar promotieonderzoek aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, deel van het NWO-onderzoeksproject Cultural Heritage and Globalisation, deed zij veldwerk op erfgoedlocaties in Suriname, Ghana, Zuid-Afrika en Curaçao. Momenteel werkt zij aan verschillende publicaties over erfgoedpresentaties, -productie en -consumptie.

